

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΜΣ: ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

**Οι πρώτες Ελληνίδες συγγραφείς
στις αρχές του 19^{ου} αιώνα**

*Πρωτότυπα έργα και μεταφράσεις
στο πλαίσιο του Διαφωτισμού
(1816-1835)*

ΣΗΦΑΚΗ ΜΑΡΙΑ

Ρέθυμνο, 2012

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΜΣ: ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Μαρία Σηφάκη

Οι πρώτες Ελληνίδες συγγραφείς
στις αρχές του 19^{ου} αιώνα
Πρωτότυπα έργα και μεταφράσεις
στο πλαίσιο του Διαφωτισμού
(1816-1835)

Διπλωματική εργασία

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Δαλακούρα Αικατερίνη, Επίκουρη Καθηγήτρια (Επιβλέπουσα)

Πολίτης Αλέξιος, Καθηγητής

Παπαδάκη Ευαγγελία, Λέκτορας

στους γονείς μου,
Γιώργο και Ελπίδα,
και στο Μάνο

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλογικό σημείωμα

Εισαγωγή ... 7

1. Πρώτο Κεφάλαιο: Ιστορικό – ιδεολογικό πλαίσιο γύρω από τις «γράφουσες»
Ελληνίδες ... 14

1.1. Προοδευτικά κινήματα ... 17

1.1.1. Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός ...17

1.1.2. Νεοελληνικός Διαφωτισμός ...23

1.1.3. Φεμινισμός σε Ευρώπη και Αμερική ...26

1.1.4. Φεμινισμός στην Ελλάδα ...29

1.2. Γυναικεία Παιδεία ... 31

1.2.1. Η γυναικεία αγωγή μέχρι το 18^ο αιώνα ...31

1.2.2. Πρόδρομοι της γυναικείας παιδείας ...36

1.2.3. Πρωτοπόρες Ελληνίδες στα γράμματα ...38

2. Δεύτερο Κεφάλαιο: Εξωτερικές επιδράσεις που δέχονται οι «γράφουσες» από το
θέατρο και τη μετάφραση ...43

2.1. Ο ρόλος του θεάτρου ...43

2.2. Ο ρόλος των μεταφράσεων ...45

2.3. Η αξία των προλόγων ...48

3. Τρίτο Κεφάλαιο: Ελληνίδες συγγραφείς και μεταφράστριες ... 50

3.1. Φαναριώτισσες ...50

3.1.1. Αικατερίνη Ραστή ...55

3.1.2. Ρωξάνη Σαμουρκάση ...61

3.1.3. Αικατερίνη Σούτζου – Βαλέτα ...63

3.1.4. Ραλλού Σούτζου – Μεϊντάν ...68

3.2. Αστική τάξη ...77

3.2.1. Μυτιώ Σακελλαρίου ...78

3.2.2. Φωτεινή Σπάθη ...89

- 3.3. Περιβάλλον λογίων ...98
    3.3.1. Ευανθία Καΐρη ...99
- 3.4. Η ιδιάζουσα περίπτωση της Ελισάβετ Μουτζάν – Μαρτινέγκου ...114

Συμπεράσματα ... 141

Παράρτημα ... 145

Βιβλιογραφία ... 149

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία με τίτλο: «Οι πρώτες Ελληνίδες συγγραφείς στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, Πρωτότυπα έργα και μεταφράσεις στα πλαίσια του Διαφωτισμού» είναι αποτέλεσμα της ενασχόλησής μου με θέματα της Ιστορίας της Λογοτεχνίας (History of Literature), της Ιστορίας της Εκπαίδευσης (History of Education), καθώς και τις Θεωρίες περί Φύλου (Genre Studies) στη διάρκεια των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών μου σπουδών. Ειδικότερα στα πλαίσια του προπτυχιακού Σεμιναρίου «Εργαστήριο Κριτικής» υπό την κ. Αγγέλα Καστρινάκη ολοκλήρωσα κριτική με τίτλο «Γράμματα που δεν στάλθηκαν ποτέ» για το λογοτεχνικό έργο της Αννίτας Παναρέτου «Η παρηγορία των επιστολών σου... Ευανθία Καΐρη – Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου: Αλληλογραφώντας, όπως θα ήθελαν». Ακολουθώντας, στα πλαίσια του μεταπτυχιακού μαθήματος «Ιστορία και Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης: Γυναικεία Εκπαίδευση στον Οθωμανικό χώρο» υπό την κ. Αικατερίνη Δαλακούρα ανέλαβα την εκπόνηση εργασίας με τίτλο: «Λόγοι γυναικών για το γυναικείο πρόβλημα και την εκπαίδευση: Ευανθία Καΐρη – Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου».

Τα ερωτήματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια αυτών των αναζητήσεων και η συναρτώμενη με αυτά διαπίστωση ότι υφίσταται ένα κενό που αφορά την πρόιμη γυναικεία συγγραφική παραγωγή, υπήρξαν τα πρώτα κίνητρα για την ανάληψη της εργασίας αυτής, που ήρθαν να προστεθούν στο γενικότερο ενδιαφέρον μου για γυναίκες συγγραφείς και ζητήματα της γυναικείας εκπαίδευσης.

Ωστόσο, δεν έλειψαν τα προβλήματα για την ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας, τα οποία σχετίζονταν ως επί τω πλείστον με την αναζήτηση των πρωτογενών πηγών. Μεγάλο μέρος του υλικού μας βρισκόταν σε απομακρυσμένες βιβλιοθήκες, με τις οποίες έπρεπε να έρθουμε σε επαφή για να μας παραχωρήσουν κάποιο αντίγραφο. Για τις κινήσεις αυτές χρειάστηκε μεγάλο χρονικό διάστημα.

Στο σημείο αυτό οφείλω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στα μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής για τη συνεχή συνεργασία και βοήθεια που μου παρείχαν. Ειδικότερα, ευχαριστώ την κ. Α. Δαλακούρα, Επίκουρη Καθηγήτρια στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης, η οποία ανέλαβε και το κύριο βάρος της εποπτείας, για τον χρόνο και τον κόπο που διέθεσε για την ανεύρεση μέρους του πρωτογενούς υλικού και για τη συζήτηση των θεμάτων που ανέκυπταν από την έναρξη έως την ολοκλήρωση της εργασίας. Θερμές ευχαριστίες οφείλω και στο δεύτερο μέλος της επιτροπής, στον κ. Α. Πολίτη, Καθηγητή στην ίδια σχολή, για την γνωστική αρωγή και την επιστημονική του καθοδήγηση. Ιδιαίτερα επίσης, ευχαριστώ το τρίτο μέλος της επιτροπής, την κ. Ε. Παπαδάκη, Λέκτορα στην ίδια σχολή, για τις υποδείξεις σε ζητήματα ιδεολογιών και κινήμάτων της εποχής που εξετάζουμε. Τέλος, οφείλω να ευχαριστήσω το προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης για την παροχή πληροφοριών και την διευκόλυνση πρόσβασης σε παλαιά βιβλία, καθώς και τους υπαλλήλους στην Καΐρειο Βιβλιοθήκη της Άνδρου που μου απέστειλαν αντίγραφο δυσεύρετης έκδοσης.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα μεμονωμένες ήταν οι αναφορές σε γυναίκες συγγραφείς των αρχών του 1800 . Το έργο του Α., Βρετού «Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι Κατάλογος των από πτώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι Βασιλείας» που εκδόθηκε το 1857, καθώς και ορισμένα περιοδικά και εφημερίδες του 19^{ου} αιώνα ¹ αποτελούν ίσως τις μοναδικές πηγές πληροφοριών. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει κάποιες προσπάθειες για συστηματικότερη ενασχόληση με την γυναικεία συγγραφική παραγωγή του 19^{ου} αιώνα, η σημαντικότερη εκ των οποίων εμπεριέχεται στο έργο της Ε. Ριζάκη, «Οι γράφουσες Ελληνίδες, Σημειώσεις για τη γυναικεία λογισύνη του 19^{ου} αιώνα». Αλλά και αυτό το έργο ασχολείται περισσότερο με την καταγραφή παρά με την ανάλυση, και έτσι δεν εστιάζει στα ίδια τα έργα που γράφτηκαν, αλλά στις προσωπογραφίες των γυναικών. Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, η δουλειά της Κ. Ξηραδάκη με τα έργα της «Φαναριώτισσες. Η συμβολή τους στα Γράμματα, στις Τέχνες και στην Κοινωνική Πρόνοια» και «Γυναίκες στη Φιλική Εταιρεία, Φαναριώτισσες», χωρίς όμως να επεκτείνεται σε άλλες κοινωνικές κατηγορίες και περιοχές. Δύο άλλες δουλειές που ασχολούνται και με την ανάλυση ορισμένων έργων είναι τα εξής: «Γυναίκες θεατρικοί συγγραφείς στα χρόνια της επανάστασης και το έργο τους» και «Γυναικεία δραματουργία στα χρόνια της Επανάστασης» του Βάλτερ Πούχγερ, τα οποία όμως αναφέρονται αποκλειστικά στη Μυτιώ Σακελλαρίου, στην Ευανθία Καΐρη και στην Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου. Για την μοναδική που έχουν αφιερωθεί ολόκληρα βιβλία είναι η Ευανθία Καΐρη και πρόκειται για το έργο του Π. Δ., Πασχάλη, «Ευανθία Καΐρη (1799-1866)», επίσης γ' αυτό της Κ., Ξηραδάκη, «Ευανθία Καΐρη (1799-1866): Η πρώτη Ελληνίδα της νεότερης Ελλάδας που διέδωσε τη μόρφωση», αλλά και τα Πρακτικά Συμποσίου με τίτλο: «Ευανθία Καΐρη: Διακόσια χρόνια από τη γέννησή της 1799-1999». Τέλος, πολυάριθμα είναι τα

---

¹ Βλ. *Κυψέλη* (Κωνσταντινούπολη, 1845), *Ευριδίκη* (Κωνσταντινούπολη, 1870-73), *Νεολόγος Κωνσταντινουπόλεως* (Κωνσταντινούπολη, 1871-92), *Εφημερίς των Κυριών* (Αθήνα, 1887-1917), *Φιλολογική Ηχώ* (Κωνσταντινούπολη, 1893-97), *Βοσπορίς* (Κωνσταντινούπολη, 1899-1906), *Αμάθεια* (Σμύρνη, 1938-1923).

δημοσιευμένα άρθρα σε περιοδικά που σχετίζονται με το θέμα μας ², τα οποία ωστόσο είτε αναλύουν κάποιο μεμονωμένο έργο ή συγγραφέα είτε καταγράφουν το σύνολο του υλικού χωρίς όμως να εντυφούν σ' αυτό, ωστόσο ιδιαίτερη μνεία αξίζει το άρθρο του Π., Κιτρομηλίδη «The Enlightenment and Womanhood: Cultural change and the Politics of Exclusion», το οποίο χαιρεί μεγάλης αναγνώρισης, χωρίς όμως να ασχολείται και αυτό με την ανάλυση των υφιστάμενων έργων.

Συνεπώς, θεωρούμε ότι η έως τώρα βιβλιογραφία για την γυναικεία συγγραφική παραγωγή των αρχών του 19^{ου} αιώνα δεν έχει δώσει επαρκή στοιχεία, με αποτέλεσμα το ερευνητικό κενό στον εν λόγω χώρο να είναι μεγάλο, και να λειτουργεί αντιφατικά για τον ερευνητή ως πρόκληση και ταυτόχρονα ως ανάσχεση για την ενασχόλησή του με το χώρο αυτό. Μέρος, λοιπόν, αυτού του κενού, επιχειρεί να καλύψει -ως ένα βαθμό- η παρούσα εργασία με τίτλο: *Οι πρώτες Ελληνίδες συγγραφείς στις αρχές του 19^{ου} αιώνα (1816-1835), Πρωτότυπα έργα και μεταφράσεις στο πλαίσιο του Διαφωτισμού.*

Σκοπός μας είναι να αναδείξουμε το έργο των γυναικών που πρώτες ασχολήθηκαν με την συγγραφική παραγωγή (είτε πρόκειται για μεταφράσεις, είτε για πρωτότυπα έργα), να επιχειρήσουμε μια κριτική ανάλυση των έργων τους και να καταδείξουμε τις κοινωνικές-πολιτισμικές-ιδεολογικές συνθήκες που ώθησαν τις συγκεκριμένες γυναίκες στην συγγραφή και κατά πόσον αυτές αποκαλύπτονται μέσα στα έργα τους.

Στην παρούσα εργασία θα διερευνήσουμε την σωζόμενη γυναικεία συγγραφική παραγωγή στον Ελλαδικό χώρο κατά τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Οι περιπτώσεις γυναικών που ασχολούνται με τα γράμματα εκείνη την εποχή είναι περιορισμένες ³. Οι περιπτώσεις, όμως, γυναικών που παράγουν συγγραφικό έργο είναι ελάχιστες ⁴.

---

² Βλ. Αβδελά, Ε. – Παπαγεωργίου, Γ., 1979/ Αθανασόπουλος, Β., 2002/ Αρβανιτάκης, Δ., 2005/ Καλογεράς, Γ., 1993/ Κάννερ, Ε., 2001/ Μαυράκη, Τ., 1995/ Μέντη, Δ., 1999/ Ντενίση, Σ., 1990, 1994 και 2002/ Παμπούκη, Ε., 1980/ Παναγιωτόπουλος, Β., 1963/ Πάτσιου, Β., 2002/ Πολυκανδριώτη, Ρ., 2002/ Σέρρας, Δ. (επιμ.), 1984 και 2002/ Ταμπάκη, Α., 2002.

³ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Kitromilides, Ρ., 1983/ Ριζάκη, Ε., 2007/ Ξηραδάκη, Κ., 1988/ Παμπούκη, Ε., 1980/ Ντενίση, Σ., 1990/ Ιωαννίδου, Μ., 2001.

⁴ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Kitromilides, Ρ., ό.π./ Ριζάκη, Ε., ό.π./ Παμπούκη, Ε., ό.π./ Ντενίση, Σ., ό.π./ Ιωαννίδου, Μ., ό.π.

Συγκεκριμένα, εντοπίζουμε οχτώ Ελληνίδες με εκδιδόμενα έργα, είτε πρωτότυπα, είτε από μετάφραση, των οποίων τα έργα σώζονται μέχρι σήμερα. Πρόκειται για τις: Καΐρη Ευανθία, Μουτζάν - Μαρτινέγκου Ελισάβετ, Ραστή Αικατερίνη, Σακελλαρίου Μυτιώ, Σαμουρκάση Ρωξάνη, Σούτζου - Βαλέτα Αικατερίνη, Σούτζου - Μειντάν Ραλλού και Σπάθη Φωτεινή. Είναι αυτές που αποτελούν τις πρώτες μορφές γυναικείας λογοσύνης, φέροντας -κατά τη γράφουσα- πρώιμα δείγματα του διαφωτιστικού πνεύματος, καθώς και του φεμινιστικού, διαμορφώνοντας μια συνείδηση φύλου.

Αυτό που μας ενδιαφέρει να ερευνήσουμε είναι τόσο η σχέση των γυναικών με τη γραφή όσο και με τη δημοσιοποίηση αυτής, αναδιφώντας τον λόγο, τη ζωή και κυρίως τα έργα τους. Θα εστιάσουμε ιδιαίτερα στην κριτική επισκόπηση των υφιστάμενων έργων των γυναικών αυτών και έπειτα θα προχωρήσουμε στην συγκριτική ανάλυση μεταξύ αυτών. Για το σκοπό αυτό κρίνεται απαραίτητο να γνωρίσουμε και το πλαίσιο μέσα στο οποίο έζησαν και μαθήτευσαν, τις υπάρχουσες κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες και φυσικά τα προοδευτικά κινήματα που φαίνεται να τις επηρεάζουν.

Πιο συγκεκριμένα, προκύπτουν τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα που θα μας απασχολήσουν:

- 1) Πώς και γιατί ξεκινούν να γράφουν οι γυναίκες αυτές;
  - 1.1. Από πού επηρεάζονται;
  - 1.2. Ποιος είναι ο σκοπός της συγγραφής τους;
  - 1.3. Υποβοηθούνται από κάποιον άνδρα;
- 2) Ποιά είναι η θεματική και το περιεχόμενο των έργων τους;
  - 2.1. Με ποια λογοτεχνικά είδη ασχολούνται;
  - 2.2. Τι απόψεις εκφράζουν στα έργα τους;
  - 2.3. Ασχολούνται με τις κοινωνικές-πολιτικές-ιδεολογικές συνθήκες του καιρού τους;
  - 2.4. Θίγουν το «γυναικείο πρόβλημα» στα έργα τους και με ποιό τρόπο;
  - 2.5. Τί ανταπόκριση βρίσκουν τα έργα τους και τι κριτική δέχονται;
- 3) Παρατηρούνται διαφοροποιήσεις μεταξύ τους;
  - 3.1. Παίζει ρόλο η καταγωγή στις μεταξύ τους διαφοροποιήσεις;
  - 3.2. Τι ρόλο παίζει η μόρφωση στις μεταξύ τους διαφοροποιήσεις;

Για την καλύτερη κατανόηση της εργασίας, λοιπόν, κρίνεται απαραίτητο να γίνει μια αναφορά στην κατάσταση των γυναικών εκείνης της εποχής γενικότερα και

στο δικαίωμά τους στη μόρφωση. Η επιρροή της Δύσης υπήρξε καταλυτική, διότι στις χώρες αυτές άνθισε ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός. Οι γυναίκες για τις οποίες θα γίνει λόγος στην συγκεκριμένη εργασία -ηθελήμενα ή άθελά τους- έγιναν φορείς των διαφωτιστικών ιδεών και πρόδρομοι της φεμινιστικής συνείδησης, φέροντας τη συνείδηση του φύλου τους. Αυτά μετέδωσαν -ή επιχείρησαν να μεταδώσουν- μέσα από το έργο τους.

Μέχρι την επικράτηση του Διαφωτισμού περί τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, οι γυναίκες θεωρούνταν υποδεέστερες και ήταν απόλυτα υποταγμένες στο ανδρικό φύλο, ενώ στη συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν αναλφάβητες ⁵. Αλλά και ο Διαφωτισμός που πρόβαλλε τα ανθρώπινα δικαιώματα, άφηγε απ' έξω τη γυναίκα ⁶. Ο Rousseau, ένας από τους βασικούς εκπροσώπους του ρεύματος, προσπαθώντας να εξηγήσει το λόγο που συνέβαινε αυτό, το απέδωσε στην διαφορετικότητα της γυναικείας φύσης, η οποία διέθετε περιορισμένες δυνατότητες. Κατά τον ίδιο, η μόνη αγωγή που χρειαζόταν να λάβει μια κοπέλα ήταν αυτή που θα την διαμόρφωνε ως ενάρετη σύζυγο και μητέρα ⁷. Πιο μετριοπαθή στάση κρατά ο Locke, καθώς αποδέχεται και την κοινωνική συμμετοχή της γυναίκας και την αναβάθμισή της μέσα στην οικογένεια ⁸. Πιο προοδευτική εμφανίζεται η Woolstonekraft, η οποία θέτει το αίτημα για κοινή πρωτοβάθμια εκπαίδευση μεταξύ αγοριών και κοριτσιών και εν μέρει κοινή δευτεροβάθμια ⁹. Ο Condorset και η Olympe de Couges προχωρούν ακόμα περισσότερο, ζητώντας και πολιτικά δικαιώματα για τις γυναίκες, κάτι που

---

⁵ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Κιτρομηλίδης, Μ.Π., 1996 / Μπακαλάκη, Α. – Ελεγκίτου, Ε., 1987 / Μπακαλάκη, Α., 1989/ Ζιώγου – Καραστεργίου, Σ. 1986 / Δεληγιάννη, Β. και Ζιώγου, Σ., 1994.

⁶ Για τη θέση των γυναικών κατά την περίοδο του Διαφωτισμού, βλ. Κονδύλης, Π., 1987/ Δημαράς, Κ.Θ., 1983.

⁷ Για τις απόψεις και το έργο του Rousseau, βλ. Rousseau, J.-J., 2002.

⁸ Για τις απόψεις και το έργο του Locke, βλ. Locke, J., 1990.

⁹ Για τις θέσεις που διατυπώνει η Mary Woolstonekraft σχετικά με την εκπαίδευση των γυναικών, βλ. Κονδύλης, Π., 1987.

αποτελεί και το βήμα για την πλήρη ισότητα των δύο φύλων ¹⁰. Τελικά, φαίνεται ότι, παρά τις διαφορετικές απόψεις που εξέφρασαν, όλοι οι διαφωτιστές διέγνωσαν την ανάγκη επιβολής της καθολικής γυναικείας εκπαίδευσης.

Ανάλογες απόψεις καταγράφονται και από τους νεοέλληνες διαφωτιστές, φορείς του ρεύματος που επιχείρησε να μεταφέρει τις ιδέες και τις αξίες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Οι Έλληνες της Δύσης είχαν αντιληφθεί πως μόνο μέσω της πνευματικής αναγέννησης θα μπορέσει να ωριμάσει η ιδέα της επανάστασης και μέσα σ' αυτό το κλίμα πολλοί μορφωμένοι Έλληνες συμμετείχαν στην διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού. Ο Αδαμάντιος Κοραής είναι από τους πρώτους Έλληνες που τάσσονται υπέρ της εκπαίδευσης των γυναικών, αλλά κάνει λόγο για ιδιωτική, «κατ' οίκον» εκπαίδευση ¹¹. Ο Κωνσταντίνος Κούμας, από την άλλη, εστιάζει στην διαφορετική εκπαίδευση που πρέπει να λαμβάνουν τα κορίτσια έναντι των αγοριών ¹². Πιο ριζοσπαστική είναι η αντίληψη που φέρει ο Ρήγας Βελεστινλής, ο οποίος ζητά ισοτιμία στην εκπαίδευση, αλλά και την συμμετοχή των γυναικών στον επαναστατικό αγώνα ¹³.

Στην προσπάθειά μας, όμως, να ορίσουμε το γυναικείο πνευματικό πλαίσιο της εποχής που εμφανίζονται οι πρώτες γυναίκες συγγραφείς και μεταφράστριες, δηλαδή των αρχών του 19^{ου} αιώνα, θα στραφούμε στους δύο κοινωνικούς κύκλους που γέννησαν τις πρώτες λόγιες της νεότερης εποχής. Οι γυναίκες αυτές, λοιπόν, προέρχονταν είτε από τον κύκλο των Φαναριωτών ή της αστικής τάξης είτε από το περιβάλλον λογίων και αυτό βέβαια συνέβη, γιατί αυτοί ήταν οι φορείς των διαφωτιστικών ιδεών. Ωστόσο, δεν παύει ο αριθμός των γυναικών αυτών να είναι περιορισμένος και οι ίδιες να αποτελούν φωτεινές εξαιρέσεις στην συντριπτική

---

¹⁰ Για τις ιδέες της Olympe de Couges και του Condorset σχετικά με τη θέση της γυναίκας, βλ. Κονδύλης, Π., 1987.

¹¹ Οι θέσεις του Κοραή σχετικά με την εκπαίδευση των γυναικών φαίνονται μέσα από την αλληλογραφία που διατηρούσε με Ευανθία Καΐρη. Βλ. Πολέμης, Δ., 1999, αλληλογραφία Αδαμάντιου Κοραή με Ευανθία Καΐρη.

¹² Για τις απόψεις που υιοθετεί ο Κούμας σχετικά με την εκπαίδευση των γυναικών, βλ. Κούμας, Κ., 1966.

¹³ Για τις ιδέες του Ρήγα σχετικά με την εκπαίδευση των γυναικών, βλ. Βελεστινλής, Ρ., 2006.

πλειοψηφία των παιδευτών. Είναι γυναίκες που έσπασαν την παραδοσιακή σιωπή και κάποιες απ' αυτές δημοσίευσαν το έργο τους. Πρόκειται κυρίως για: τις Φαναριώτισσες Ραλλού και Αικατερίνη Σούτσου, Αικατερίνη Ραστή, Ρωζάνη Σαμουρκάση, την αστικής τάξεως Μυτιώ Σακελλαρίου και Φωτεινή Σπάθη, και όσες βρίσκονταν σε περιβάλλον λογίων όπως η Ευανθία Καΐρη, η Άνθια Οικονόμου και η Ελένη Κούμα - Κατακουζηνού. Όλες τους βρίσκουν βοήθεια και υποστήριξη στο έργο τους από κάποιον άνδρα του οικογενειακού τους περιβάλλοντος (πατέρα, αδερφό ή σύζυγο). Ωστόσο, ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η Ελισάβετ Μουτζάν - Μαρτινέγκου, η οποία βρίσκεται εκτός των προαναφερθέντων κύκλων, αλλά και η δική της πνευματική άνθιση χρωστάει πολλά στις ιδέες του Διαφωτισμού, παρόλο που δεν δέχεται άμεσα τις επιδράσεις του.

Η διερεύνηση του θέματος στηρίζεται αρχικά σε πρωτογενείς πηγές, δηλαδή στα ίδια τα γραπτά των «γραφουσών». Αυτά είναι: 1) η μετάφραση *Χαρτοπαίγνιον γεωγραφικόν, Συγγραφέν μεν Γαλλιστί υπό Ε. Ζουΐ, Μεταφρασθέν δε εις την καθομιλουμένην των Γραικών γλώσσαν. Υπό Αικατερίνης Ραστή. Εν Βιέννη της Αουστρίας, τύποις Σνερερείοις, Λωις' 1816.* 2) η μετάφραση *Η πατρική Αγάπη ή Η ευγνώμων δούλη. Και Η πανούργος χήρα. Κωμωδία του Κυρίου Κάρολου Γολδόνη. Εκ του Ιταλικού μεταφρασθείσα παρά Μητιούς Σακελλαρίου. Εν Βιέννη της Αουστρίας, κατά το τυπογραφείον Ιωάννου του Σνεϊρερ, 1818.* 3) η μετάφραση *Έραστος. Δράμα Ποιμενικόν εις δύο πράξεις, μεταφρασθέν εκ της Γερμανικής εις την καθομιλουμένην ημών απλήν διάλεκτον. Υπό Ρωζάνης Σαμουρκάση. Και προσφωνηθέν τω εξοχότατω και φιλοστοργότατω αυτής Πατρί, Κυρίω Δημητρίω Σαμουρκάση. Εν Ιασσίω, Εν τη Ελληνική Τυπογραφία, 1819.* 4) η μετάφραση *Διάλογοι Φωκίωνος, Ότι οικειότατον το ηθικόν προς το πολιτικόν, Υπό Μαβλή. Μεταφρασθέντες δε υπό της νεανίδος Αικατερίνης Σούτσης. Και Εκδοθέντες υπό Θεοδώρου Νέγρη. Εν Ιασσίω, 1819.* 5) η μετάφραση *Κλημεντίνα ή ότι αναγκαία η μάθησις προς τας γυναίκας. Σύγγραμμα μυθιστορηματικόν Γακωνίας Δυφουρίας, μεταφρασθέν εκ του Γαλλικού, Υπό της μακαρίτιδος Αικατερίνης Βαλέτα, το γένος Σούτσης. Εξεδόθη δε υπό Αγγελου Αγγελίδου. Εν Αθήναις, εκ της τυπογραφείας Α. Αγγελίδου, κατά την οδόν Ερμού παρά τη Καπνικαρέα, 1840.* 6) η μετάφραση *Παραινέσεις μητρός προς θυγατέρα, Μεταφρασθείσα εκ των εκλαμπροτέρων Συγγραμμάτων της Κυρίας Δελαμπέρ. Παρά της εκλαμπροτάτης Δομνίτζας Ραλλούς Σούτσης. Εν Βενετία, τυπογραφείο Ν. Γλυκό, 1819.* 7) η μετάφραση *Ο Φιλάργγρος.* Βιβλιοθήκη της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας,

Αθήνα, 1965 (γράφτηκε 1823/24 από την Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου). 8) το έργο *Η Μήτηρ μου, Αυτοβιογραφία της κ. Ε. Μουτζάν - Μαρτινέγκου. Εκδιδόμενη υπό του υιού αυτής Ελισαβέτιου Μαρτινέγκου μετά διαφόρων αυτού ποιήσεων. Εν Αθήναις, Εκ του τυπογραφείου Κορρίνης, 1881.* 9) η μετάφραση *Συμβουλαί προς την θυγατέρα μου. Σύγγραμμα Ι.Ν. Βουΐλλου, Μεταφρασθέν εκ του Γαλλικού υπό Ε. Ν. της εξ Ανδρου. αακ'. Εν Κυδωνίαις. 1820. Εν τω Τυπογραφείω της των Κυδωνιών Σχολής, παρά Κωνσταντίνου Τόμπρα Κυδωνιέως.* (πρόκειται για μετάφραση της Ευανθίας Καΐρη). 10) η μετάφραση *Μάρκου Αρηλίου Εγκώμιον. Συγγραφέν μεν Γαλλιστί υπό Θωμά του Ρήτορος και μέλους της Γαλλικής Ακαδημίας. Μεταφρασθέν δε υπό της ***.* Εν Ερμουπόλει. Εκ της Τυπογραφίας Κ. Δημίδου και Γ. Α. Μελιστάγους. 1835. (πρόκειται για μετάφραση της Ευανθίας Καΐρη). 11) η *Επιστολή Ελληνίδων τινών προς τας Φιλλεληνίδας. Συντεθείσα παρά τινος των σπουδαιότερων Ελληνίδων Ε. Ν..* Εκ της εν Ύδρα Ελληνικής Τυπογραφίας, 1825. (πρόκειται για επιστολή της Ευανθίας Καΐρη). 12) ο *Νικήρατος. Δράμα εις τρεις πράξεις. Υπό Ελληνίδος τινός συντεθέν.* Εν Ναυπλίω. Εκ της Τυπογραφίας της Διοικήσεως. 1826. (πρόκειται για έργο της Ευανθίας Καΐρη). 13) η μετάφραση *Ο φανατισμός ή ο προφήτης Μωάμεθ. Τραγωδία εις πέντε πράξεις του Βολταίρου. Μεταφρασθείσα εκ του Γαλλικού υπό Φ. Θ. Σπάθη.* Εν Καρλοβασίσις Σάμου. Εκ της τυπογραφίας Ι. Σ. Ποθητού Λεκάτη, Ι. Μ. Γαρουφαλή και Γ. Α. Κλεάνθους. 1832. Έπειτα, για την ενίσχυση και ερμηνεία των θέσεων που προέκυψαν από το πρωτογενές υλικό, χρησιμοποιούνται δευτερογενείς πηγές, παλαιότερες και πιο σύγχρονες, που μας διαφωτίζουν τόσο για την εποχή όσο και για τη ζωή των συγκεκριμένων γυναικών ή αντιμετωπίζουν με κριτική στάση τα έργα τους.

Η μέθοδος που επιλέξαμε για την ανάλυση του υλικού μας, θεωρώντας ότι εξυπηρετεί τις ανάγκες της παρούσας εργασίας, είναι η ερμηνευτική, καθώς αυτό που μας ενδιαφέρει είναι να αποκαλύψουμε νοήματα και επιρροές που υποκρύπτονται μέσα στα έργα, αλλά και κατά πόσον αυτά βρίσκονται σε συνάρτηση με το χώρο και το χρόνο κατά τον οποίο γράφονται.

Η εργασία που ακολουθεί αποτελείται από τρία κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο εμπεριέχεται το ιστορικό – ιδεολογικό πλαίσιο του τόπου και του χρόνου, στα οποία αναφέρεται η παρούσα εργασία. Γίνεται μια εκτενής περιγραφή, έτσι ώστε να αντιληφθεί ο αναγνώστης το περιβάλλον μέσα στο οποίο ξεκινά η ενασχόληση των γυναικών με την συγγραφική και μεταφραστική δραστηριότητα. Συγκεκριμένα,

περιγράφονται τα προοδευτικά κινήματα, τα οποία επηρέασαν ή ενίσχυσαν τις γράφουσες. Πρώτα ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός και κατ' επέκταση ο Νεοελληνικός, και έπειτα ο Φεμινισμός, όπως αναπτύχθηκε σε Ευρώπη και Αμερική, και κατ' επέκταση στην Ελλάδα, ο οποίος ωστόσο έπεται της εποχής στην οποία βρισκόμαστε, αλλά οι συγγραφείς, με τις οποίες ασχολούμαστε, φέρουν πρώιμα δείγματά του. Ακολουθώς το κεφάλαιο αναφέρεται στην γυναικεία παιδεία, όπως είχε διαμορφωθεί μέχρι το 18^ο αιώνα, αλλά και πως ξεκινά η αναμόρφωσή της κατά το 19^ο. Ειδικότερα, συμπεριλαμβάνεται η γυναικεία αγωγή μέχρι το 18^ο αιώνα, οι πρόδρομοι της γυναικείας παιδείας και οι πρωτοπόρες Ελληνίδες στα γράμματα. Στο δεύτερο κεφάλαιο καταγράφονται οι εξωτερικές επιδράσεις που δέχονται οι «γράφουσες» από το θέατρο και τη μετάφραση. Αναλύεται ο σημαίνοντας ρόλος του θεάτρου και των μεταφράσεων για την εποχή, καθώς και η αξία των προλόγων αυτών σήμερα. Το τρίτο κεφάλαιο εξειδικεύεται στις Ελληνίδες συγγραφείς, τις οποίες εντάσσει σε τρεις κύκλους, ανάλογα με τα γεγονότα που επηρέασαν ή έδρασαν στην καλλιέργεια του πνεύματός τους. Ο πρώτος διαχωρισμός είναι αυτός των Φαναριωτισσών, στον οποίο ανήκουν οι: Αικατερίνη Ραστή, Ρωξάνη Σαμουρκάση, Αικατερίνη Σούτζου - Βαλέτα και Ραλλού Σούτζου – Μειντάν. Δεύτερη έρχεται η αστική τάξη, στην οποία συγκαταλέγονται οι: Μυτιώ Σακελλαρίου και Φωτεινή Σπάθη. Τέλος, το περιβάλλον λογίων αποτελεί και αυτό δικό του κύκλο, αφού ήταν αυτό που έδρασε καταλυτικά στην καλλιέργεια του πνεύματος της Ευανθίας Καΐρη. Το τελευταίο υποκεφάλαιο συμπεριλαμβάνει την ιδιάζουσα περίπτωση της Ελισάβετ Μουτζάν - Μαρτινέγκου, η οποία δεν μπορεί να κατηγοριοποιηθεί, καθώς ήταν σε μεγάλο βαθμό αυτοδίδαχτη, και γι' αυτό αποτελεί εξαίρεση.

Η εργασία ολοκληρώνεται με την εξαγωγή των συμπερασμάτων που προκύπτουν. Ακολουθεί το παράρτημα με υλικό που δεν μπορούσε να ενταχθεί -λόγω όγκου- στο κύριο μέρος της εργασίας, αλλά θεωρήθηκε απαραίτητο να επισυναφθεί εξαιτίας κυρίως της δύσκολης πρόσβασης στις αντίστοιχες πηγές, αλλά και της καίριας σημασίας του. Κλείνουμε με την παράθεση των πηγών και της βιβλιογραφίας που χρησιμοποιήθηκε.

1. ΙΣΤΟΡΙΚΟ – ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΙΣ «ΓΡΑΦΟΥΣΕΣ» ΕΛΛΗΝΙΔΕΣ

Βρισκόμαστε στον φαναριώτικο κύκλο των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας, καθώς και στα υπό ευρωπαϊκή κατοχή Επτάνησα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} και τις πρώτες του 19^{ου} αιώνα. Οι ιδέες του ευρωπαϊκού διαφωτισμού έρχονται μέσω των εμπόρων και των λογίων που ταξιδεύουν για δουλειές και σπουδές στις διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις. Ιδέες για ισότητα και ελευθερία διαποτίζουν σταδιακά και το ελληνικό πνεύμα. Επίσης, ιδέες ενάντιες σε προλήψεις και δεισιδαιμονίες, που περιγράφουν την ανθρώπινη αρετή ως πηγή ευτυχίας και την καλλιέργεια του εαυτού ως απαραίτητο αλλά και ευχάριστο δρόμο για την απόκτησή της ¹⁴.

Σ' αυτό το πλαίσιο της γενικής αμφισβήτησης του ιδεολογικού κατεστημένου και μιας προσπάθειας για πιο δίκαιη και γόνιμη θεώρηση της ανθρώπινης υπόστασης μπαίνει και το γυναικείο ζήτημα. Κατά τα ευρωπαϊκά δεδομένα, η θέση της γυναίκας ως τότε ήταν πολύ υποβαθμισμένη ¹⁵. Εκτός εξαιρετικών περιπτώσεων και συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, η γυναίκα δεν είχε κανένα δικαίωμα στη μόρφωση, στην εργασία, στη δημόσια ζωή. Ζούσε απομονωμένη μέσα στο σπίτι, συναναστρεφόμενη αποκλειστικά από άλλες γυναίκες, υπό την απόλυτη εξουσία του άνδρα ¹⁶. Οι νέες ιδέες του διαφωτισμού πολύ λίγο συνέβαλαν στη βελτίωση της θέσης της γυναίκας, αλλά για πρώτη φορά έφεραν στο φως την ανισότητα σε βάρος της και τον υποβιβασμό της ως κοινωνικό πρόβλημα. Η πιο γνωστή στάση είναι του J. J. Rousseau, ο οποίος υπερασπιζόταν ότι από τη φύση της η γυναίκα είναι υποταγμένη σε πάθη, συναισθήματα και σεξουαλικές ορμές. Αυτό την καθιστά ανίκανη να φτάσει σε υψηλά διανοητικά επίπεδα, αντίστοιχα μ' αυτά που μπορεί να φτάσει ο άνδρας. Γι' αυτό το λόγο χρειάζεται ειδική εκπαίδευση χαλιναγώγησης των παθών της και αποφυγής της διαφθοράς, άρα διαφορετική από την ανδρική και

---

¹⁴ Reble, A., 1990: 225.

¹⁵ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, Βλ. Φουρναράκη, Ε., ό.π./ Μπακαλάκη, Α. – Ελεγκίτου, Ε., ό.π./ Μπακαλάκη, Α., ό.π./ Κιτρομηλίδης, Μ.Π., ό.π./ Ζιώγου – Καραστεργίου, Σ., ό.π./ Δεληγιάννη, Β. και Ζιώγου, Σ., ό.π..

¹⁶ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, Βλ. Μπακαλάκη, Α. – Ελεγκίτου, Ε., ό.π./ Μπακαλάκη, Α., 1989/ Ζιώγου – Καραστεργίου, Σ., 1986/ Δεληγιάννη, Β. και Ζιώγου, Σ. ό.π.

σαφώς προσεκτικότερη διαδικασία κοινωνικοποίησης¹⁷. Αντίθετα, ο Montesquieu και κάποιοι ακόμα πιο ριζοσπαστικοί, όπως οι d' Holbach και Helvetius θεωρούσαν ως πηγή των προβλημάτων και της γενικότερης κατάστασης της γυναίκας αυτήν ακριβώς τη στέρηση κοινωνικοποίησης ακόμα και μέσα στην ίδια την οικογένεια. Πολύ περισσότερο μάλιστα στον δημόσιο βίο, όπου δεν είχαν πρόσβαση στην εργασία, στα αξιώματα, ούτε στις κοινωνικές εκδηλώσεις αν δεν συνοδεύονταν από κάποιον άνδρα. Οι γυναίκες είχαν ως αποκλειστικό στόχο το να γίνουν σύζυγοι και μητέρες και έτσι όλη τους η εκπαίδευση περιστρεφόταν γύρω απ' αυτά¹⁸.

Στις ελληνικές κοινότητες η κατάσταση είναι αντίστοιχη¹⁹. Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, στις ελληνικές κοινότητες η πλειοψηφία των γυναικών δεν παίρνει καμία μόρφωση, ενώ εξαίρεση αποτελούν οι Φαναριώτισσες και οι κόρες οικονομικά ευκατάστατων εμπόρων που διατηρούσαν επαφές με την Ευρώπη και υιοθετούσαν προοδευτικές ιδέες²⁰. Ακόμα και σ' αυτές τις περιπτώσεις όμως η γυναικεία εκπαίδευση γίνεται κατ' οίκον και δεν αφορά την πολιτεία. Πρόκειται για ανατροφή και όχι για εκπαίδευση όπως στην περίπτωση των αγοριών, εξαιτίας τριών απειλών: της απώλειας της ηθικής, που κινδύνευε αν τα κορίτσια βγουν έξω από το σπίτι, του θεσμού της οικογένειας, αφού θεωρούνταν ότι οι κοπέλες που σπούδαζαν μακριά από αυτή γίνονταν αργότερα κακές σύζυγοι και μητέρες και της απώλειας του προορισμού της γυναίκας, που ήταν από τη φύση της δοσμένος και αφορούσε αποκλειστικά τις οικιακές ευθύνες²¹. Σ' αυτό το στάδιο, λοιπόν, δεν υφίσταται γυναικεία εκπαίδευση υπό τη μέριμνα της κοινότητας ή της εκκλησίας. Αντίθετα πρόκειται για ατομική πρωτοβουλία με γνώμονα τις δυνατότητες κάθε οικογένειας. Τα χαρακτηριστικά που καλλιεργούνται στις νεαρές γυναίκες είναι η ηθική και η σεμνότητα, η ευπρέπεια και η καταστολή των παθών, η σιωπηλή υποστήριξη του

---

¹⁷ Kitromilides, P., ό.π.: 41.

¹⁸ Kitromilides, P., ό.π.: 42-43.

¹⁹ Δαλακούρα, Ι.Κ., 2004: 310.

²⁰ Για τη μόρφωση που λαμβάνουν οι γυναίκες στις Ελληνικές κοινότητες, βλ. Ξηραδάκη, Κ., 1971 & 1999/ Δραγάτης, Ι., 1930.

²¹ Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ., ό.π.: 73.

συζύγου και η αφοσίωση στα καθήκοντα της μητρότητας ²². Με αυτόν τον προσανατολισμό της εκπαίδευσης, βελτιώνεται αρκετά η κατάσταση της γυναίκας, αλλά ακόμα ο δρόμος προς την πλήρη εξίσωση με τον άνδρα είναι κλειστός. Αντίστοιχη είναι η κατάσταση και στα υπό ευρωπαϊκή κατοχή Επτάνησα, στα οποία ωστόσο διαμορφώθηκαν προνομιακές κοινωνικοπολιτικές και πνευματικές συνθήκες συγκριτικά με την Ελλάδα. Εκεί σχηματίστηκε αρχικά η εντύπωση ότι η θέση της γυναίκας ήταν αναλόγως βελτιωμένη και προσαρμοσμένη στα δυτικά πρότυπα της εποχής, γεγονός ωστόσο που ίσχυε μόνο υπό προϋποθέσεις ²³.

Οι λόγιες γυναίκες στον εξεταζόμενο χώρο είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Ο Π. Κιτρομηλίδης βρίσκει συνολικά οκτώ γυναίκες που δημοσίευσαν το γραπτό τους λόγο μεταξύ των ετών 1816-1832 ²⁴. Παρά το μικρό τους αριθμό όμως, αυτές συνέβαλλαν στη συνειδητοποίηση της γυναικείας ταυτότητας και στη γενικευμένη αναζήτηση της μόρφωσης ως μέσου για την απόκτηση αυτάρκειας.

Μπροστά στο γενικότερο πρόβλημα της εκπαίδευσης στον υπόδουλο Ελληνισμό, η γυναικεία εκπαίδευση θεωρείται ασήμαντη. Σύμφωνα με τον Κ. Κούμα σχετικά με την κατάσταση της παιδείας των Ελλήνων, οι καλλιεργημένοι άνθρωποι σπάνιζαν. Η πλειοψηφία δε γνώριζε γραφή και ανάγνωση και κάποιοι μόνον ήξεραν να διαβάζουν και να γράφουν υποτυπωδώς ²⁵. Παρόλα αυτά, υπήρχε και η ανάγκη δημιουργίας του φωτισμένου γένους που θα οδηγηθεί στην επανάσταση, γεγονός που δίνει ώθηση και στη γυναικεία εκπαίδευση, με σκοπό να πολλαπλασιαστούν οι μητέρες που θα εμψυχήσουν στα παιδιά τους την ιδέα της ελευθερίας και θα γαλουχήσουν αγωνιστές.

1.1. ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ

---

²² Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ., ό.π. / Δαλακούρα, Ι.Κ., ό.π./ Φουρναράκη, Ε., ό.π./ Μπακαλάκη, Α. – Ελεγκίτου, Ε., ό.π./ Μπακαλάκη, Α., ό.π.

²³ Μέντη, Δ., 1999: 82.

²⁴ Kitromilides, P., ό.π.: 46-47.

²⁵ Κούμας, Κ., 1966: 554-555.

1.1.1. ΕΥΡΩΠΑΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Οι κινήσεις που οδήγησαν στην καθιέρωση της συστηματικής εκπαίδευσης στον εξεταζόμενο γεωπολιτικό χώρο μπορούν να συσχετιστούν με τον απόηχο και τις επιδράσεις του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού γενικότερα. Ο Διαφωτισμός πρέσβευε την ανάγκη για μόρφωση του ανθρώπου και τη συνεπαγόμενη μ' αυτήν δυνατότητα βελτίωσης των κοινωνιών μέσω της χρήσης της λογικής και ειδικότερα στο πλαίσιο της επιταγής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού για «αναγέννηση» και «φωτισμό» του Γένους. Βασική ιδέα του Διαφωτισμού υπήρξε αυτή της οικουμενικότητας της ανθρώπινης φύσης, ενώ κυρίαρχο πιστεύω κατέστη ότι το άτομο αποτελεί ανεξάρτητη ιδέα με ίσες γνωστικές δυνάμεις και ισοδύναμες δυνατότητες λογικής κρίσης που θα μπορούσαν να εξελιχθούν με τη κατάλληλη αγωγή²⁶.

Το κίνημα του Διαφωτισμού, όπως και η Γαλλική Επανάσταση, αν και σε πρακτικό επίπεδο συνέβαλαν ελάχιστα στη βελτίωση της θέσης της γυναίκας, ωστόσο σε θεωρητικό επίπεδο ανέδειξαν για πρώτη φορά το ζήτημα του υποβιβασμού και της ανισότητας των γυναικών ως κοινωνικό πρόβλημα²⁷. Αλλά και σε αυτή την περίπτωση ο Διαφωτισμός δεν κατάφερε να ξεπεράσει τις παραδοσιακές πατριαρχικές αντιλήψεις σχετικά με τη θέση των γυναικών, ούτε τις αντιλήψεις για τη «φύση» και το ρόλο τους. Τελικά, ο Διαφωτισμός για το γυναικείο φύλο δεν κατόρθωσε να προχωρήσει προς την κατεύθυνση της ισότητας και της ελευθερίας²⁸.

Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι ακόμα και οι πλέον κριτικές μορφές του Διαφωτισμού (Montesquieu, Hume, Diderot), οι οποίοι συνέλαβαν στο πρόβλημα που συνιστά για την οικογένεια και την κοινωνία η υποβαθμισμένη θέση των γυναικών, ή όσοι στάθηκαν ιδιαίτερα επικριτικοί (Locke) απέναντι σε αιτιώδεις για τη γυναικεία

---

²⁶ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Φουρναράκη, Ε., ό.π./ Μπακαλάκη, Α. – Ελεγκίτου, Ε., ό.π. / Μπακαλάκη, Α., ό.π./ Κονδύλης, Π., ό.π..

²⁷ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Μπακαλάκη, Α. – Ελεγκίτου, Ε., ό.π./ Μπακαλάκη, Α., ό.π./ Φουρναράκη, Ε., ό.π./ Δαλακούρα, Ι. Κ., ό.π./ Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ., ό.π.

²⁸ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Κονδύλης, Π., ό.π./ Μπακαλάκη, Α. – Ελεγκίτου, Ε., ό.π. / Μπακαλάκη, Α., ό.π.

υποτέλεια σχέσεις ²⁹, δεν κατάφεραν να διατηρήσουν τις αρχικές απόψεις τους για την ισότητα των φύλων. Για παράδειγμα, ο Locke διατυπώνει τη θέση ότι η γυναίκα ανήκει στην εξουσία του άνδρα, ο οποίος είναι η κεφαλή του σπιτιού -θέση που ασπάζεται και ο Hume- και ο οποίος έχει δικαίωμα να λαμβάνει ως «ικανότερος» και «δυνατότερος» τις τελικές αποφάσεις ³⁰. Έτσι, και οι διαφωτιστές με τον τρόπο τους συντηρούσαν την υποδεέστερη θέση της γυναίκας στην οικογένεια και ταυτόχρονα την απέκλειαν από τον πολιτικό βίο. Ωστόσο, το κυριότερο είναι ότι δεν ξεπέρασαν την υπάρχουσα πατριαρχική αντίληψη, η οποία αντιτίθεται στις αρχές του ορθού λόγου ³¹.

Βέβαια, η πιο χαρακτηριστική περίπτωση αποδοχής των παραδοσιακών ιδεών σχετικά με τη φύση και το ρόλο των γυναικών είναι η περίπτωση του Rousseau, ο οποίος υπήρξε και ο κατεξοχήν υπερασπιστής της ελευθερίας και πρώτος συστηματικός παιδαγωγός. Ο Rousseau ενσωματώνει τις πατριαρχικές αντιλήψεις στην θεωρία του και έτσι συνιστά το κυριότερο «πεδίο» έκφρασης των βασικών αντιφάσεων της σκέψης του Διαφωτισμού. Ωστόσο, οι θέσεις του αυτές είναι απόρροια της επίδρασης που άσκησε στον Ευρωπαϊκό χώρο η αστική πολιτική σκέψη και ηθική του 19^{ου} αιώνα ³².

Ο J. Rousseau φαίνεται να αναγνωρίζει στις γυναίκες το δικαίωμα της εκπαίδευσης, αλλά έτσι όπως επιτάσσει η φύση τους και με σκοπό να ανταποκρίνονται καλύτερα στα καθήκοντά τους απέναντι στους άνδρες και στην οικογένειά τους. Έτσι, οι γυναίκες παρέμεναν και πάλι στην ιδιωτική σφαίρα του βίου

---

²⁹ Ο John Locke αναδείχθηκε στο μεγαλύτερο επικριτή της πατριαρχίας και επιχειρηματολόγησε σθεναρά κατά της αναπόφευκτης υποταγής των γυναικών, βλ. Locke, J., 1990.

³⁰ Βλ. Locke, J., ό.π.

³¹ Βλ. Δαλακούρα, Ι.Κ., ό.π.

³² Για τις θέσεις του Rousseau, J. J., βλ. Δαλακούρα, Ι.Κ., ό.π.: 218.

και βέβαια η εκπαίδευσή τους ήταν διαφορετική απ' αυτή των ανδρών. Η *εκπαίδευση πρέπει να περιορίζεται στην εκμάθηση εργόχειρου και ίσως την αριθμητική, η οποία είναι χρήσιμη γνώση για την οργάνωση του οίκου της*. Φυσικά η απόκτηση των «αρετών» της υπακοής, της υποταγής, της πραότητας, της τέχνης του «αρέσειν», και της εκμάθησης των οικιακών τεχνών (ράψιμο, πλέξιμο, κέντημα) θεωρούνταν πολύ σπουδαιότερες από τη γνώση γραφής και ανάγνωσης. Η μόνη πολιτικοκοινωνική διάσταση που αποδίδεται από το J. J.Rousseau στον ολοκληρωτικά υποταγμένο στον άνδρα ρόλο της και στην υποβιβασμένη ύπαρξη της γυναίκας είναι αυτή της «μητέρας της δημοκρατίας» ή της «κοινωνικής μητέρας» -όπως στη συνέχεια τη γενικεύει-, διάσταση που -χωρίς να παραπέμπει σε διεύρυνση του υφιστάμενου στον ιδιωτικό χώρο ρόλου της μητέρας- προβάλλεται για τη σπουδαιότητά της στη διαμόρφωση της κοινωνίας³³.

Παρόμοιες θέσεις εκφράζει ο Γερμανός φιλόσοφος και επιστήμονας, Immanuel Kant. Ο Kant θεωρεί ότι όλα τα έλλογα όντα ανεξαρτήτως φύλου- έχουν ανθρώπινη ιδιότητα, δηλαδή έλλογη φύση, αυτονομία, ικανότητα να επιθυμούν και να πραγματοποιούν σκοπούς³⁴. Ο ίδιος αναφερόμενος στο γάμο, τον παρουσιάζει ως μια σχέση ισότητας και απόλυτης αμοιβαιότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών και συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι ο γάμος δίνει στους δυο συζύγους ίσα δικαιώματα ελέγχου των προσώπων τους καθώς και της περιουσίας τους³⁵. Σε άλλα έργα του³⁶ όμως οι απόψεις περί γυναικών που υιοθετεί είναι απογοητευτικές, αφού θεωρεί ότι η όμορφη φύση της γυναίκας καταστρέφεται από τη μόρφωση και τη μελέτη, ενώ χαρακτηριστικά αναφέρει ότι η γυναίκα εκείνη που ενδιαφέρεται για τη μόρφωση θα μπορούσε να αφήσει ακόμα και γενειάδα.

---

³³ Βλ. Δαλακούρα, Ι.Κ., ό.π.

³⁴ Για τις ιδέες του Kant, βλ. Kant, I., 2012.

³⁵ Για τις θέσεις του Kant περί γάμου, βλ. Kant, I., 1996 και 2001.

³⁶ Για τις «περιέργες» απόψεις που εκφράζει ο Kant σχετικά με την γυναικεία φύση και τη μόρφωση, βλ. Kant, I., 2003 και 2006.

Οι έννοιες της ελευθερίας, της προσωπικής ανεξαρτησίας, της ισότητας, του «φωτισμού» και της εκπαίδευσης και γενικότερα των δικαιωμάτων που προβάλλονται από το διαφωτισμό μεταβάλλονται τελικά για το γυναικείο πληθυσμό σε «μετριασμένη» -μέσω του εξευγενισμού της γυναικείας φύσης- υποταγή, «ηπιότερη» με την απόδοση κοινωνικής σπουδαιότητας και ωφέλειας³⁷.

Η έννοια όμως των δικαιωμάτων του ανθρώπου, όπως προβάλλεται με συνέπεια στην πολιτική θεωρία του διαφωτισμού, παρότι δεν οδηγεί στη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων για τη γυναίκα, δημιουργεί ωστόσο τις προϋποθέσεις, ώστε να επεκταθεί η έννοια του δικαιώματος και από το λοιπό υποβιβασμένο ήμισυ της ανθρωπότητας. Η έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης θα ωθήσει τη συζήτηση αυτή σε νέα μονοπάτια. Μεμονωμένες αγωνιστικές φωνές άντρων και γυναικών θα διεκδικήσουν άλλοτε κοινωνική απελευθέρωση (M. Woolstonecraft) και άλλοτε τη μερική (Condorcet) ή πλήρη (Olympe de Gouges) ένταξη των γυναικών στην πολιτική-δημόσια σφαίρα και την απόδοση σ' αυτές της ιδιότητας του πολίτη και των δικαιωμάτων που απορρέουν από αυτήν³⁸. Ο Voltaire υποστήριξε ότι οι γυναίκες μπορούσαν να κατορθώσουν ότι και οι άνδρες³⁹. Ο Condorcet διεκδίκησε τη γυναικεία ισότητα στη πολιτική και την εκπαίδευση⁴⁰. Από τη πλευρά των φωτισμένων γυναικών η M. Woolstonecraft, αν και έχει την τύχη των λοιπών «μοναχικών» και «αιρετικών» διεκδικήσεων, συνιστά την πρώτη τεκμηριωμένη σύνδεση της έννοιας του δικαιώματος με τη γυναίκα. Με συλλογιστική και επιχειρήματα βασισμένα στις αρχές των κινημάτων του Διαφωτισμού και του ριζοσπαστικού Ιακωβινισμού, επισημαίνει το νέο αποκλεισμό των γυναικών από την

---

³⁷ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Μπακαλάκη, Α. – Ελεγκίτου, Ε., ό.π./ Μπακαλάκη, Α., ό.π./ Φουρναράκη, Ε., ό.π.

³⁸ Βλ. Βαρίκα Ε. – Σκλαβενίτη Κ. (επιμ.), 1981.

³⁹ Βλ. Βαρίκα Ε. – Σκλαβενίτη Κ. (επιμ.), ό.π.

⁴⁰ Ο M. J. Condorcet στο έργο του *L' Admission des Femmes aux droits de la Cité* (1790) διεκδικεί το δικαίωμα της ψήφου μόνο για τις γυναίκες που διαθέτουν προσωπική περιουσία, ενώ στο σχέδιο που προτείνει το 1793 για τη διακήρυξη των Δικαιωμάτων και του Συντάγματος δεν θίγει το θέμα των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών. Τελικά, το Γαλλικό Σύνταγμα της 24ης Ιουνίου του 1893 αποκλείει τις γυναίκες από την άσκηση πολιτικών δικαιωμάτων. Βλ. Βαρίκα Ε. – Σκλαβενίτη Κ. (επιμ.), ό.π.

κοινωνία των πολιτών και διεκδικεί την πλήρη κοινωνική ύπαρξη. Επισημαίνει το βαθύτερο αίτιο της κοινωνικής υποδούλωσης των γυναικών στον ανδροκρατούμενο χαρακτήρα των κοινωνικών δομών. Θεωρεί δε ότι η «αναμόρφωση» των κοινωνιών και της ανθρωπότητας έχει ανάγκη από τη συμβολή των γυναικών, οι οποίες θα μπορέσουν να συνεισφέρουν, αφού καταρριφθούν οι αντιλήψεις για τη φυσική τους κατωτερότητα και τους δοθεί το δικαίωμα σε μια εκπαίδευση που θα τις καταστήσει σκεπτόμενα όντα, ανεξάρτητα και ικανά να ανταπεξέλθουν στον κοινωνικό τους ρόλο, τον οποίο δεν αμφισβητεί ως προς το είδος του αλλά ως προς την ποιότητά του⁴¹.

Ειδικότερα για την υφιστάμενη εκπαίδευση, υποστηρίζει πως περιφρονεί κάθε είδους νοητική ικανότητα των γυναικών, καθώς αντικαθιστά τη συστηματική διδασκαλία και παροχή επιστημονικών γνώσεων με τη διδαχή και εκμάθηση κενότυπων κανόνων κοινωνικής συμπεριφοράς, στρέφει το ενδιαφέρον του σε εφήμερα, επιπόλαια και ευτελιστικά για τον άνθρωπο ενδιαφέροντα, καθιστώντας τον κενό και επιτηδευμένο ον, δέσμιος της άγνοιας, των προκαταλήψεων και των ελαττωμάτων της αγωγής του. Το σπουδαιότερο όμως, κατά τη M. Woolstonecraft, είναι ότι αυτό το είδος της εκπαίδευσης σε συνδυασμό με τις κρατούσες αντιλήψεις για τη φύση και το περιεχόμενο του ρόλου των γυναικών, υποδουλώνει όχι μόνο το πνεύμα, αλλά «αλυσοδένει και αυτήν ακόμα την ψυχή τους»⁴².

Απολύτως αιρετική για την εποχή της ήταν η θέση της γαλλίδας Olympe de Couges. Το 1791 δημοσίευσε τη «Διακήρυξη των δικαιωμάτων της γυναίκας» ως απάντηση στην ανδροκεντρική «Διακήρυξη του ανθρώπου» και διεκδικώντας τα δικαιώματα της γυναίκας στη μόρφωση και την πολιτική, αντιμετωπίστηκε η ίδια, όπως και η πλειονότητα των περιπτώσεων, με σωματική εξόντωση⁴³.

---

⁴¹ *Είμαστε όντα που προορίζονται με τη χρήση τόσο των παθών όσο και των συλλογισμών να «βελτιώσουμε τη φύση μας» και να «αποκτήσουμε τη δυνατότητα να απολαύσουμε ένα μερίδιο από τη θεϊκή εντοχία.* Απόψεις της M. Woolstonecraft για τη θέση της γυναίκας, βλ. Βαρίκα Ε. – Σκλαβενίτη Κ. (επιμ.), ό.π.: 51-53.

⁴² Βλ. Δαλακούρα, Ι.Κ., ό.π..

⁴³ Βλ. Βαρίκα Ε. – Σκλαβενίτη Κ. (επιμ.), ό.π.

Μέσα σε αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο που καλλιεργείται στον Ευρωπαϊκό χώρο διαμορφώνεται και η ελληνική άποψη σχετικά με τη φύση και τον ρόλο της γυναίκας, και δημιουργείται το νεοελληνικό παιδαγωγικό ιδεώδες για την εκπαίδευση των γυναικών εμπροσθιμένο από τις επιταγές και τις ιδιαιτερότητες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (εθνικισμός, κλασικισμός), τις ιδιαίτερες πολιτικές συνθήκες και τις εθνικές ανάγκες του κράτους των ελληνικών κοινοτήτων ⁴⁴.

1.1.2. ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Οι πρώτες σποραδικές οργανωμένες προσπάθειες για οργανωμένη εκπαίδευση των γυναικών στο πέρασμα από τον 18^ο στον 19^ο αιώνα, όπως ήδη αναφέρθηκε, ήταν άμεσα συνδεδεμένες με την έντονη προβολή από τη νεοελληνική διαφωτιστική σκέψη της εκπαίδευσης ως μέσου για την «αναγέννηση του έθνους». Περνώντας στην ελληνική πραγματικότητα, οι θεωρητικές τοποθετήσεις των ελλήνων διαφωτιστών που σχετίζονται με την γυναικεία εκπαίδευση είναι ελάχιστες ⁴⁵. Στην αντιμετώπιση αυτού του προβλήματος, το οποίο αυτό καθ' αυτό είναι αποτέλεσμα της «μετεκένωσης» του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, παρουσιάζονται κατ' αντιστοιχία με την ευρωπαϊκή διαφωτιστική σκέψη και ανάμεσα στους Έλληνες διαφωτιστές δύο τάσεις: η συμπλέουσα με τον ριζοσπαστικό φεμινισμό των χρόνων της Γαλλικής Επανάστασης, και αυτή που εκφράζει την κυρίαρχη στάση του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στο ζήτημα αυτό. Μέσα από τις απόψεις τους ορίζεται το γυναικείο πνευματικό πλαίσιο της εποχής το οποίο, όπως θα δούμε εν συνεχεία, βρίσκει ανταπόκριση στα μέλη της αστικής τάξης, όπως συμβαίνει και στην υπόλοιπη Ευρώπη ⁴⁶.

Από τους Έλληνες διαφωτιστές εκφραστής των ριζοσπαστικών απόψεων είναι ο Ρήγας Βελεστινλής. Στο σύνταγμά του, ζητά την καθολική εκπαίδευση ανδρών και

⁴⁴ Βλ. Δαλακούρα, Ι.Κ., ό.π.

⁴⁵ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Μπακαλάκη, Α. – Ελεγκίτου, Ε., ό.π./ Μπακαλάκη, Α., ό.π./ Φουρναράκη, Ε., ό.π./ Βαρίκα Ε. – Σκλαβενίτη Κ. (επιμ.), ό.π.

⁴⁶ Βλ. Δαλακούρα, Ι.Κ., ό.π.

γυναικών με ενιαίο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, αλλά και την ένοπλη συμμετοχή των γυναικών στον αγώνα του γένους⁴⁷.

Η ισότιμη στοιχειώδης εκπαίδευση και για τα δύο φύλα υποστηρίζεται από τον Κ. Κούμα.⁴⁸ Επηρεασμένος από τις αντιλήψεις του για τη φύση των γυναικών, οι οποίες συμπορεύονται με τη ριζοσπαστική τάση του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, διατυπώνει την άποψη ότι τα κορίτσια πρέπει να διδάσκονται σε ειδικά σχολεία. Τα μαθήματα⁴⁹ που προτείνει είναι τα εξής: γλώσσα, βασικές γνώσεις ιστορίας, γυμναστική και εργόχειρο, το οποίο είναι «αναγκαίο εις τας οικιακάς φροντίδας». Οι περιορισμοί που προτείνει στη διδακτέα ύλη των μαθημάτων στα σχολεία των «κορασίων» απορρέουν από τον διαφορετικό κοινωνικό ρόλο ή διαφορετικά τον «πολιτικό προσδιορισμό» των γυναικών και όχι από τις φύσει νοητικές ή ηθικές διαφορές αυτών. Κύριος, λοιπόν, προορισμός της γυναικείας αγωγής πρέπει να είναι η προετοιμασία για τον οικιακό βίο⁵⁰. Ωστόσο, η στοχοθεσία της προτεινόμενης αγωγής του δεν αφήνει αποκλίσεις⁵¹. Μέσα από το περιεχόμενο της εκπαίδευσης

---

⁴⁷ Βρανούσης Λ., 1975: 241-254.

⁴⁸ Ο Κ. Κούμας υπήρξε φωτισμένος δάσκαλος του Γένους, ο οποίος πρόσφερε την επιστημονική και τη διδακτική του δεινότητα στο φιλολογικό Γυμνάσιο Σμύρνης και στη Πατριαρχική Σχολή της Ξηροκρήνης. Βλ. Κούμας, Κ., 1820.

⁴⁹ *Η κατήχησις, τα βιβλία αναγνώσεως υπαγόμενα μηνύματα εις το να γράφουν πρέπει να εφαρμόζονται εις την ζωή των τιμίων και εναρέτων οικοδεσποινών, ... η αριθμητική να περιέχει παραδείγματα από τας γυναικείας σχολάς.* Απόσπασμα του Κ. Κούμα για την γυναικεία εκπαίδευση, βλ. Κούμας, Κ., ό.π.: 323-324.

⁵⁰ Για τις απόψεις του Κούμα για την εκπαίδευση των γυναικών, βλ. Κούμας, Κ., ό.π.

⁵¹ ... *Επειδή το κοράσιον πρέπει να προπαρασκευασθή αμέσως δια την οικιακήν ζωήν πρέπει η αγωγή του να αποβλέπη εις το να ενδιαφέρει την αγάπην της του οίκου εντυχίας να το διδάξει όλας τας πράξεις όσαι είναι αναγκαίαι προς διατήρησιν και κυβέρνησιν και οικονομίαν οικιακών πραγμάτων. Να το προδιαθέση... ώστε γινεί ποτέ σύζυγος φίλη, βοηθός, παρήγορός, σύμβουλος του ανδρός» «... Και το διδάξη τη μέλλουσαν υψηλή αξία ότι δηλότη θέλει να γέννη μίτηρ.* Απόψεις του Κ. Κούμα για την γυναικεία εκπαίδευση, βλ. Κούμας, ό.π.: 365-368.

προδιαγράφεται ο ρόλος της υποτακτικής συζύγου, της ικανής οικοδέσποινας, της «φωτισμένης» μητέρας⁵².

Μέσα στο πλαίσιο αυτό, προβάλλεται μια νέα γυναικεία προσωπικότητα, αφοσιωμένη στις οικιακές ενασχολήσεις, και διαμορφώνεται έτσι ένα νέο μοντέλο ηθικής που στηρίζεται στη μετριοφροσύνη και τον αυτοπεριορισμό. Επιπλέον, αναδύεται το περιεχόμενο της εκπαίδευσης, το οποίο γίνεται το μέσο για την εσωτερικευση και αποδοχή των προτύπων αυτών, κατευθύνοντας την γυναικεία σκέψη, έκφραση και δράση. Την τάση αυτή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και συνεπώς το κυρίαρχο μοντέλο της γυναικείας αρετής εκπροσωπεί ο Αδαμάντιος Κοραής, ο οποίος κάνει λόγο μόνο για ιδιωτική κατ' οίκον εκπαίδευση⁵³. Η στάση του λογίου ως προς το στόχο της σκιαγραφείται και μέσα από την επιστολή του προς την πρώτη λόγια της εποχής την Ευανθία Καΐρη⁵⁴. Ο Κοραής την επικροτεί και την παροτρύνει να συνεχίσει το έργο της. Ωστόσο, σε δεύτερη ανάγνωση της επιστολής του Κοραή προς την Καΐρη διαφαίνεται η αντιστοιχία των απόψεών του με την ευρωπαϊκή διαφωτιστική σκέψη, καθώς δίνει έμφαση «στην τέχνη του βίου» και στην αρετή της γυναικείας μετριοφροσύνης, προσπαθώντας να προστατέψει την Καΐρη και κατ' επέκταση τις εγγράμματες της εποχής. Επικροτεί δηλαδή το πρότυπο της εγγράμματης γυναίκας, αλλά με τους περιορισμούς και τις αντιφάσεις που φέρει η ευρωπαϊκή σκέψη και ακολουθεί το νέο μοντέλο ηθικής γυναίκας.

Η διαμόρφωση αυτή και αποδοχή του προτύπου γίνεται φανερή και στη δράση των πρώτων γυναικών που ασχολούνται με τη συγγραφική και μεταφραστική παραγωγή. Αν και ελάχιστες στον αριθμό, οι γυναίκες αυτές εκφράζονται δημόσια μέσω των συγγραμμάτων τους και άμεσα ή έμμεσα παίρνουν θέση για τον γυναικείο ρόλο και την εκπαίδευση. Βέβαια, η κίνησή τους αυτή γίνεται πάντα με την παρότρυνση ή την επικρότηση διανοούμενων ανδρών ή διαφωτιστών του κύκλου

---

⁵² Για το περιεχόμενο της γυναικείας εκπαίδευσης και το ρόλο των γυναικών που προδιαγράφεται μέσα απ' αυτήν, βλ. Δαλακούρα, Ι.Κ., ό.π.

⁵³ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Δημαράς, Κ.Θ., ό.π./ Κονδύλης, Π., ό.π./ Κιτρομηλίδης, Μ.Π., ό.π.

⁵⁴ Ε. Ν. η εξ' Ανδρου, 1820: 12-20.

τους. Ωστόσο, η επιλογή των έργων που μεταφράζουν⁵⁵, αλλά και ο τρόπος δράσης, όπου ζητείται πάντα έγκριση ή επικρότηση από μια ανδρική προσωπικότητα στη σκιά της οποίας λειτουργούν, φανερώνουν απόλυτη αποδοχή και πίστη, χωρίς αμφισβητήσεις στην αναπαραγωγή του προτύπου αυτού και του νέου ρόλου της γυναίκας, στο πλαίσιο της επιδιωκόμενης αναγέννησης και αναμόρφωσης της ελληνικής κοινωνίας⁵⁶. Εξαίρεση μοναδική ανάμεσα στις πρώτες γυναίκες αποτελεί η παρουσία της Ζακυνθινής Ε. Μαρτινέγκου, η οποία αντιτίθεται με έναν τρόπο φυσικό -στηλεύει γεμάτη αγανάκτησή το «βάρβαρο ήθος» που κρατούσε τις ομόφυλές της «κλεισμένας και αγράμματους»⁵⁷. Μέσα από τους στόχους που θέτει για τη δική της ζωή (έμμεση συμμετοχή -δια της συγγραφής- στο κοινωνικο-πολιτιστικό γίγνεσθαι, χρήσιμη παρουσία για την ανθρωπότητα, άρνηση του γάμου) και με το συγγραφικό της έργο, φτάνει σε έναν ριζοσπαστισμό πρωτόγνωρο για την ελληνική διανόηση της εποχής της.

1.1.3. ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΣΕ ΑΜΕΡΙΚΗ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΗ

Ο φεμινισμός σαν κοινωνική θεωρία για την ισότητα των δύο φύλων και σαν κίνηση για την απόκτηση της ισότητας των γυναικών στον οικονομικό, αστικό, κοινωνικό και πολιτικό τομέα, εμφανίστηκε τον 19^ο αιώνα⁵⁸. Ωστόσο, ήδη από το 1776 η Αμερικανίδα *Abigail Adams* εκ μέρους ομάδας γυναικών, έγραψε στον άνδρα της, Σάμουελ Άνταμς, που ήταν ένας από τους κύριους συντελεστές της Αμερικανικής Ανεξαρτησίας στη Φιλαδέλφεια, για να αξιώσει από το Κογκρέσο τα

⁵⁵ Βλ. Ραστή, Α., 1816/ Σακελλαρίου, Μ., 1818/ Σαμουρκάση, Ρ., 1819/ Σούτζη, Α., 1819/ Σούτζη, Ρ., 1819/ Ε. Ν. η εξ Άνδρου, 1820/ Σπάθη, Φ., 1832/ Η***, 1835/ Βαλέτα, Α., 1840.

⁵⁶ Βλ. Δαλακούρα, Ι.Κ., ό.π.

⁵⁷ Βλ. Μαρτινέγκος, Ε., 1881.

⁵⁸ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Ξηραδάκη, Κ., 1988/ Βαρίκα Ε. – Σκλαβενίτη Κ. (επιμ.), ό.π./ Βαρίκα, Ε., 2007.

δικαιώματα της γυναίκας ⁵⁹. Επίσης, γύρω στα 1836 η Ernestine Rose, Πολωνέζα εξόριστη στην Αμερική, ανέπτυξε αξιολογη φεμινιστική δραστηριότητα ⁶⁰.

Το 1840, κατά το Παγκόσμιο Συνέδριο του Λονδίνου εναντίον της δουλείας, συζητήθηκε και η συμμετοχή γυναικών σ' αυτό, αλλά το αίτημα απορρίφθηκε. Έτσι, στην συνέχεια οι Αμερικανίδες αντιπρόσωποι, Μοττ και Βάντελ Φίλιπς, αποφάσισαν να οργανώσουν αυτοτελή γυναικεία κίνηση. Η πρώτη συγκέντρωση γυναικών έγινε στη Νέα Υόρκη στις 17 Ιουλίου 1848 και αποτελεί το πρώτο φεμινιστικό συνέδριο στην ιστορία του φεμινιστικού κινήματος. Έπειτα ακολούθησε η ίδρυση και άλλων φεμινιστικών σωματείων στην Αμερική ⁶¹.

Αργότερα, τον Αύγουστο του 1854, η Fredrika Bremer δημοσίευσε στους «Τάιμς» μια έκκληση για διεθνή συνεργασία των γυναικών. Έτσι, προετοιμάστηκε το πρώτο Διεθνές Συνέδριο Γυναικών που πραγματοποιήθηκε στην Ουάσιγκτον το 1888 ⁶².

Ωστόσο, στην Ευρώπη ο φεμινισμός εμφανίστηκε το 18^ο αιώνα ⁶³. Η Mary Wollstonecraft δημοσίευσε το 1792 τη «Διεκδίκηση των δικαιωμάτων της γυναίκας» ⁶⁴ και η Olympe De Gouges τη «Διακήρυξη των δικαιωμάτων της γυναίκας και της πολίτιδος» το 1791 ⁶⁵. Οι προκηρύξεις της Ρόζας Λακόμπ και της Ασπασίας Καρλεμιγκέλι προκάλεσαν ειρωνικά σχόλια. Όμως, τότε ήταν που ιδρύθηκαν στην Γαλλία οι πρώτες λέσχες γυναικών και οι «Εταιρείες των φίλων της αλήθειας» ⁶⁶. Στη

---

⁵⁹ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 103.

⁶⁰ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 103.

⁶¹ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 103.

⁶² Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 104.

⁶³ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Βαρίκα Ε. – Σκλαβενίτη Κ. (επιμ.), ό.π./ Βαρίκα, Ε., ό.π./ Ξηραδάκη, Κ., ό.π..

⁶⁴ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Βαρίκα Ε. – Σκλαβενίτη Κ. (επιμ.), ό.π.

⁶⁵ Βλ. Βαρίκα Ε. – Σκλαβενίτη Κ. (επιμ.), ό.π.

⁶⁶ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 104.

Γαλλική Επανάσταση, αν και πήραν μέρος γυναίκες, εν τούτοις οι άνδρες με τη βία έκλεισαν τις λέσχες και κατατόμησαν ή φυλάκισαν αρκετές φεμινίστριες.

Το 1838 τα δικαιώματα της γυναίκας διαγράφηκαν από το πρώτο σχέδιο του καταστατικού χάρτη για τα δικαιώματα του ανθρώπου. Το μόνο κέρδος των γυναικών ήταν ότι τους επιτράπηκε το διδασκαλικό και το νοσοκομειακό επάγγελμα ⁶⁷.

Η 8^η Μαρτίου 1857 αποτελεί μέρα ορόσημο για το παγκόσμιο φεμινιστικό κίνημα. Την ημέρα εκείνη οι εργάτριες ιματισμού της Νέας Υόρκης ξεσηκώθηκαν για πρώτη φορά σαν εργαζόμενες γυναίκες, έκαναν απεργία και διαδήλωσαν στους δρόμους διαμαρτυρόμενες για τους άθλιους όρους δουλείας. Η αστυνομία βέβαια παρενέβη και τις χτύπησε ⁶⁸.

Το 1910 η Γερμανίδα επαναστάτρια Κλάρα Τσέτκιν πρότεινε στο Σοσιαλιστικό Συνέδριο της Κοπεγχάγης να κηρυχθεί η 8^η Μαρτίου ως παγκόσμια αγωνιστική ημέρα της γυναίκας ⁶⁹. Από τότε η ημερομηνία αυτή γιορτάζεται παγκοσμίως.

Από το 1865-1880 το κέντρο της φεμινιστικής δραστηριότητας είναι η Αγγλία. Το 1865 ο Τζων Στούαρτ Μιλλ εμφανίζεται ως ένθερμος υποστηρικτής του γυναικείου φύλου ⁷⁰. Γράφει: «Η γυναίκα καταδυναστεύεται συχνάκις εκ της θρησκείας, σχεδόν πάντοτε εκ του νόμου, αείποτε δε εκ των ηθών. Όθεν ουδέν δικαιολογεί την καταδυνάστευσιν αυτών». Το 1866 επιτροπή από επιφανείς γυναίκες υπέβαλαν, μέσω του Τζων Στούαρτ Μιλλ, στη Βουλή των Κοινοτήτων αίτηση με 1.499 υπογραφές και ζητούσαν τη χειραφέτηση των φορολογουμένων γυναικών ⁷¹. Έκτοτε ιδρύθηκαν πολλοί φεμινιστικοί σύλλογοι στο Λονδίνο, στο Μάντσεστερ, στο Μπρίστολ, κ.α. Επικεφαλής της γυναικείας κίνησης ήταν η Λυδία Μπέκερ ⁷². Το 1869 δόθηκε δημοτική ψήφος στις γυναίκες της Αγγλίας. Το 1888 εκλέγονται οι δύο

---

⁶⁷ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 104.

⁶⁸ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 104.

⁶⁹ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 105.

⁷⁰ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 105.

⁷¹ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 105.

⁷² Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 106.

πρώτες δημοτικοί σύμβουλοι στο Λονδίνο, αλλά η εκλογή τους ακυρώθηκε. Το 1897 ιδρύεται η ομοσπονδία των φεμινιστικών συλλόγων με τίτλο «Εθνικόν Συμβούλιον Αγγλίδων»⁷³.

Όλη αυτή η φεμινιστική κίνηση σε Ευρώπη και Αμερική είχε βαθειά απήχηση και στην Ελλάδα.

1.1.4. ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Στην Ελλάδα κατά το 19^ο αιώνα εκδηλώθηκε κάποια φεμινιστική κίνηση, αλλά όχι οργανωμένη⁷⁴. Ακριβέστερα, υπήρχαν άτομα με προοδευτικές ιδέες που ενεργούσαν -εξέδιδαν φεμινιστικές εφημερίδες, έγραφαν άρθρα, έκαναν ομιλίες- με σκοπό να εξυψώσουν την γυναίκα πνευματικά, ηθικά και κοινωνικά. Ωστόσο, φεμινιστική κίνηση αναπτύσσεται πιο συστηματικά κατά τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, άρα δεν εμπίπτει και τόσο στο χρονικό πλαίσιο μας. Όλα αυτά όμως που θα διαδοθούν μερικά χρόνια αργότερα, τα είχαν θέσει οι γράφουσες με τις οποίες ασχολούμαστε και έτσι θα τολμούσαμε να τις χαρακτηρίσουμε «πρόδρομους μια φεμινιστικής συνείδησης».

Ο σοσιαλιστής Πλάτων Δρακούλης στα 1911-12 δίνει σειρά διαλέξεων με θέμα τις σχέσεις των δύο φύλων και την «αποκατάστασιν της γυναικός»⁷⁵. Η αίθουσα ήταν πάντα γεμάτη, ιδίως από γυναίκες, που παρακολουθούσαν με αδιάπτωτο ενδιαφέρον. Μάλιστα η Εφημερίς των Κυριών στις 15/6/1912 παραθέτει μια συνοπτική περίληψη των όσων είπε στις διαλέξεις του.

Το 1903 ο Γρηγόριος Ξενόπουλος θίγει ένα καίριο θέμα, αυτό της ελευθερίας στον έρωτα και καλεί όλες τις Ελληνίδες να εκφέρουν τη γνώμη τους⁷⁶. Μετά από

---

⁷³ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 106.

⁷⁴ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Βαρίκα Ε. – Σκλαβενίτη Κ. (επιμ.), ό.π./ Βαρίκα, Ε., ό.π./ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.

⁷⁵ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 106.

⁷⁶ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 109.

ένα χρόνο ο Ξενόπουλος, εμφανώς απογοητευμένος, γράφει με τίτλο «Αι μη γράφουσαι» στο Ημερολόγιο της Σερούιου ότι από τις χιλιάδες των αναγνωστριών του απάντησε μία και αυτή με ψευδώνυμο, «Σοφία Ο.».

Η Ευγενία Ζωγράφου, η διηγηματογράφος που εξέδιδε την *Ελληνική Επιθεώρηση*, στο τεύχος Αυγούστου-Σεπτεμβρίου 1915 (σελ.556) γράφει για την «Εργασία της Γυναίκος», όπου αναφέρει: «...Η απομάκρυνσις των ανδρών από της εργασίας των, λόγω των πολεμικών αναγκών της χώρας, δείχνει πόσον μεγάλην σημασίαν έχει διά την κοινωνικήν και οικογενειακήν αρμονίαν η συμμετοχή της γυναίκος εις ευρύτερον κύκλον δράσεως. Είναι προφανέστατον και δεν χωρεί δευτέρα γνώμη ότι επιβάλλεται εις την Ελληνίδα να βγη με περισσότερον θάρρος εις την βιοπάλην της ζωής. Αλλά τούτο δεν αρκεί. Μαζί με τας ενεργείας μας προς ενθάρρυνσιν της γυναίκος διά ν' ανταποκριθίη προς τας σημερινάς ανάγκας, οφείλομεν να εργασθώμεν διά να προπαρασκευάσωμεν την γυναίκα ικανήν διά τας εργασίας διά τας οποίας την προορίζομεν... Ότι δεν έγινε μέχρι σήμερον, ας γίνη από της στιγμής αυτής. Σχολαί ειδικαί ας καταρτισθούν διά την γυναίκαν της εργασίας. Το αναποφάσιστον Αρσάκειον που διστάζει ν' αφήσει να εισέλθει άπλετον φως της νεωτέρας ζωής, της θετικής εργασίας, ας χρησιμεύσει ως φυτώριον προς διάδοσιν γνώσεων πρακτικών διά την Ελληνίδα της αύριον. Τα γυναικεία σωματεία ας εργασθούν να προπαρασκευάσουν την γυναίκα. Αι συντεχνίαι και οι σύλλογοι οι ανήκοντες εις επαγγελματικάς τάξεις, ας σκεφθούν πώς θα καταστεί δυνατόν να μεταβληθούν τα γυναικεία μέλη των οικογενειών των εις εργάτας χρησίμους και συνεργάτας σοβαρούς σε κάθε περίστασι της ζωής...»⁷⁷.

Πριν το 1920 έχουμε προσωπικότητες του επιστημονικού κόσμου που μιλάνε για αστικά και πολιτικά δικαιώματα της γυναίκας, π.χ. ο έγκριτος νομομαθής του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους Διονύσιος Σωμερίτης σε μια διάλεξή του στις 15/12/1918 έθεσε πρώτος το θέμα της γυναικείας ψήφου⁷⁸. Επίσης, ο καθηγητής Πανεπιστημίου Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος στα εγκαίνια του Σοσιαλιστικού

---

⁷⁷ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 109-110.

⁷⁸ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 110.

Ομίλου Γυναικών στις 5/11/1919 μίλησε για της θέση της Ελληνίδας στον Αστικό Κώδικα ⁷⁹.

Στο πρόγραμμα της ομάδας των Κοινωνιολόγων, που ίδρυσε ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, αναφερόταν και το αίτημα να δοθεί ψήφος στις γυναίκες ⁸⁰. Το ίδιο αίτημα εξέφρασε και το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στις εκλογές του 1920.

Ο οργανωμένος αγώνας για την πολιτική χειραφέτηση της Ελληνίδας άρχισε το 1920 με την ίδρυση του «Συνδέσμου για τα δικαιώματα της γυναίκας», με αποκλειστικό σκοπό ν' αγωνιστεί για την πολιτική, κοινωνική και οικονομική εξύψωση της γυναίκας με τον άνδρα ⁸¹. Ο Σύνδεσμος αποτελούσε τμήμα της μεγάλης διεθνούς οργάνωσης υπέρ της γυναικείας ψήφου «International Woman Suffrage Alliance». Πρόεδρος του Συνδέσμου εξελέγη η Μαρία Νεγρεπόντη, Αντιπρόεδρος η Αύρα Θεοδωροπούλου, Γραμματέας η Μαρία Δεσύπρη (Σβώλου) και μέλη οι Εύχαρις Πετρίδου, Ελένη Πολιτάκη, Μυρσίνη Κλεάνθους, Ελένη Κορύλλου (Αλκης Θρύλος), Ρόζα Ιμβριώτη και Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού. Κάθε Δευτέρα συγκεντρωνόταν και έκαναν ομιλίες και συζητήσεις στις οποίες έπαιρναν μέρος και άνδρες φεμινιστές, όπως ο Δημήτριος Γληνός, ο Αλέξανδρος Σβώλος, ο Σωκράτης Κουγέας, ο Κωνσταντίνος Μελάς βουλευτής Ιωαννίνων, ο Αθανάσιος Τυπάλδος-Μπασιάς βουλευτής Κεφαλληνίας, ο Βασιλακάκης βουλευτής Λέσβου, ο Σκουριώτης, ο Ζήσης κ.ά.

1.2. ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΠΑΙΔΕΙΑ

1.2.1. Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΑΓΩΓΗ ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ 18^Ο ΑΙΩΝΑ

Έως και το 18^ο αιώνα τη μέριμνα για την εκπαίδευση των κοριτσιών στο χώρο της Ευρώπης είχε αποκλειστικά η οικογένεια, η οποία την ανέθετε, στην περίπτωση

---

⁷⁹ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 110.

⁸⁰ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 110.

⁸¹ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 111.

των ανώτερων τάξεων, σε οικοδιδασκάλους, ενώ για τα λαϊκά στρώματα φορέας εκπαίδευσης ήταν η μητέρα. Έτσι, η κόρη λάμβανε αποκλειστικά εκπαίδευση οικιακή⁸². Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί ότι τα μέλη των ανώτερων τάξεων μπορούσαν να επιλέξουν να στείλουν τα κορίτσια τους σε μονές καλογραιών για να λάβουν κάποια στοιχειώδη εκπαίδευση⁸³. Η πρακτική αυτή σηματοδοτεί και την σταδιακή απομάκρυνση της γυναίκας από την εντός του οίκου εκπαίδευση και την εμφάνιση ενός σποραδικού σχολικού δικτύου, βραχύβιο ωστόσο σε διάρκεια.

Στη βιομηχανική Αγγλία, παρότι υπάρχει κράτος, δεν αναλαμβάνει το οικονομικό κόστος ενός στοιχειώδους εκπαιδευτικού συστήματος. Αλλά πέρα από την «κατ' οίκον» εκπαίδευση, για την οποία μπορούσε να φροντίσει μια οικογένεια, ένας άλλος φορέας που ελέγχει την εκπαίδευση είναι η εκκλησία. Ωστόσο, και στην περίπτωση της εκκλησίας το δίκτυο ήταν περιορισμένο και αφορούσε μόνο ελάχιστο ποσοστό παιδιών⁸⁴.

Διαφορετική είναι η κατάσταση στη Γαλλία. Εκεί τα κορίτσια φοιτούσαν σε γυναικεία μοναστικά σχολεία. Τα περισσότερα από αυτά ήταν ιδιωτικά και απευθύνονταν στις κόρες των ευγενών. Τη δυνατότητα παρακολούθησης δεν είχαν, όμως, τα κορίτσια που έμεναν στα περιχώρα, διότι ήταν υποχρεωμένα να παραμένουν στην πατρική τους οικία⁸⁵. Οι ευγενείς προτιμούσαν να στέλνουν τα κορίτσια τους σε κάποιο μοναστήρι, όπου περνούσαν αρκετό χρόνο της ζωής τους, προκειμένου να λάβουν μια σωστή εκπαίδευση, ώστε να μπορούν να ανταποκρίνονται καλύτερα στα καθήκοντα και στις υποχρεώσεις τους απέναντι στους συζύγους και στην οικογένεια. Κοντά στις μοναχές διδάσκονταν στοιχειώδεις γνώσεις γραφής, ανάγνωσης,

---

⁸² Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Μπακαλάκη, Α. – Ελεγκίτου, Ε., ό.π. / Μπακαλάκη, Α., ό.π. / Φουρναράκη, Ε., ό.π./ Βαρίκα Ε. – Σκλαβενίτη Κ. (επιμ.), ό.π.

⁸³ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Φουρναράκη, Ε., ό.π./ Ζιώγου – Καραστεργίου, Σ., ό.π./ Δεληγιάννη, Β. και Ζιώγου, Σ., ό.π./ Μπακαλάκη, Α. – Ελεγκίτου, Ε., ό.π./ Μπακαλάκη, Α., ό.π.

⁸⁴ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Μπακαλάκη, Α., ό.π./ Φουρναράκη, Ε., ό.π./ Βαρίκα Ε. – Σκλαβενίτη Κ. (επιμ.), ό.π.

⁸⁵ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Μπακαλάκη, Α., ό.π./ Φουρναράκη, Ε., ό.π. / Βαρίκα Ε. – Σκλαβενίτη Κ. (επιμ.), ό.π.

αριθμητικής, τρόπους καλής συμπεριφοράς⁸⁶ και -το κυριότερο- βρισκόταν μακριά από κάθε ηθικό κίνδυνο. Για την ίδια τάξη ίσχυε και ο θεσμός της αυτοδιδασκαλίας, ενώ τα χρόνια που ακολούθησαν εναλλακτική επιλογή ήταν η φοίτηση σε μεικτά σχολεία, τα οποία λειτουργούσαν κάθε Σάββατο απόγευμα κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Σ' αυτά οι μαθήτριες δεν μπορούσαν να προσέλθουν μόνες τους, αλλά με τη μητέρα ή την υπηρέτριά τους⁸⁷.

Αλλά και μετά τη Γαλλική Επανάσταση ο Ναπολέοντας, που ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας, δεν ενδιαφέρθηκε για την οργάνωση δικτύου εκπαίδευσης για κορίτσια. Εξαιρέση αποτελεί η πρωτοβουλία ίδρυσης δύο οικοτροφείων για τις κόρες των αξιωματικών, αλλά και σε αυτά αποκλειστικός στόχος ήταν η παροχή στοιχειωδών γνώσεων (ανάγνωση, αριθμητική, κατήχηση, ιστορία και γεωγραφία) με σκοπό να γίνουν καλές σύζυγοι και μητέρες⁸⁸.

Ο 19^{ος} αιώνας σηματοδοτεί τον αιώνα της έναρξης της γυναικείας εκπαίδευσης, αν ως προς την υιοθέτηση του όρου «εκπαίδευση», θεωρήσουμε την ύπαρξη κρατικής ή κοινοτικής μέριμνας για την ίδρυση και τη λειτουργία των αντίστοιχων ιδρυμάτων⁸⁹.

Στις ορθόδοξες Ελληνικές κοινότητες των αρχών του 19^{ου} αιώνα χαρακτηριστική είναι η απουσία κρατικής μέριμνας εκ μέρους της οθωμανικής διοίκησης για την εκπαίδευση των μη μουσουλμάνων υπηκόων. Η εκπαίδευση εκεί βρίσκεται υπό τον έλεγχο της εκκλησίας, ενώ μόνο η ανώτερη τάξη επέλεγε κάποιο οικοδιδάσκαλο ή αργότερα κάποιο ιδιωτικό σχολείο για την διαπαιδαγώγηση των κοριτσιών⁹⁰. Στην περίπτωση των λαϊκών στρωμάτων η εκπαίδευση των κοριτσιών

⁸⁶ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Δαλακούρα, Ι.Κ., ό.π./ Ζιώγου – Καραστεργίου, Σ., ό.π. / Δεληγιάννη, Β. και Ζιώγου, Σ., ό.π./ Μπακαλάκη, Α. – Ελεγκίτου, Ε., ό.π. / Μπακαλάκη, Α., ό.π.

⁸⁷ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Μπακαλάκη, Α., ό.π./ Φουρναράκη, Ε., ό.π./ Βαρίκα Ε. – Σκλαβενίτη Κ. (επιμ.), ό.π.

⁸⁸ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Μπακαλάκη, Α. – Ελεγκίτου, Ε., ό.π./ Μπακαλάκη, Α., ό.π.

⁸⁹ Βλ. Δαλακούρα, Ι.Κ., ό.π.

⁹⁰ Βλ. Δαλακούρα, Ι.Κ., ό.π.

ήταν αποκλειστικά έργο της μητέρας και αμιγώς «οικιακή». Κατά συνεπεία, κοινό χαρακτηριστικό με την Ευρώπη συνιστά το γεγονός ότι πρόσβαση στην εκπαίδευση είχαν μόνο οι πλούσιοι, οι οποίοι μπορούσαν να πληρώσουν τα δίδακτρα ή το μισθό ενός οικοδιδασκάλου.

Το περιεχόμενο της εκπαίδευσης για τις μεν κόρες των ανώτερων τάξεων περιλάμβανε, εκτός από την άσκηση στα «γυναικεία έργα» -εργόχειρο, ποικιλτική, ραπτική- τα οποία συνιστούσαν και κύριο μέρος της εκπαίδευσης τους, ξένες γλώσσες, χορό, εκμάθηση κάποιου μουσικού οργάνου, και σπανιότερα στοιχειώδη ανάγνωση και γραφή ⁹¹. Για τις γυναίκες των λαϊκών τάξεων, η εκπαίδευση περιοριζόταν αποκλειστικά σε αυτά που θα τους ήταν χρήσιμα για τη μελλοντική τους οικογενειακή ζωή. Έτσι, παρέμεναν οι γυναίκες των ανώτερων τάξεων, οι μόνες εγγράμματες γυναίκες της εποχής, με περιορισμένο εύρος εκπαίδευσης, εκτός από κάποιες εξαιρέσεις που το κοινωνικό και οικογενειακό τους περιβάλλον, όπως και η έφεση των ίδιων τις κατέστησε «εξαιρετικές περιπτώσεις». Βεβαία, η επικράτηση του σκοταδισμού στις κατώτερες τάξεις οφείλεται και στις προκαταλήψεις της χριστιανικής θρησκείας απέναντι στη γυναίκα. Την αντιμετώπιζε «ως την απόγονό της Εύας που η αμαρτία βαρύνει όλο το γένος της» ⁹².

Ωστόσο, τον 18^ο αιώνα και ειδικότερα το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα σημειώνονται οι σημαντικότερες μεταβολές (ιδιαίτερα μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή) που θα βελτιώσουν τους όρους κάτω από τους οποίους ζουν οι ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας και οι οποίες, όπως αποδέχονται πολλοί ιστορικοί και ερευνητές, έχουν αντίκτυπο και στον πνευματικό τομέα ⁹³. Αναλυτικότερα, πυκνώνουν οι επαφές με τη Δύση, στην οποία αναπτύσσεται το ανθρωπιστικό πνεύμα μέσω των εμπορών, αλλά και μέσω ανθρώπων που φεύγουν για σπουδές εκεί και στη συνέχεια επιστρέφουν στην πατρίδα φέρνοντας μαζί τους νέες ιδέες και ήθη. Παράλληλα με τη ραγδαία οικονομική άνοδο

---

⁹¹ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Μπακαλάκη, Α., ό.π./ Φουρναράκη, Ε., ό.π./ Δαλακούρα, Ι.Κ., ό.π.

⁹² Δαράκη, Π., 1995: 21-23, 63-75.

⁹³ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Αγγέλου, Α., 1975/ Κιτρομηλίδης, Μ.Π., 1984 και 1996/ Γιαννικόπουλος, Α.Β, 2001.

του ελληνισμού, χάρη κυρίως στο εμπόριο, παρατηρείται άνοδος πνευματική που αποτυπώνεται στην αύξηση των εντύπων και των εκδόσεων, της γλωσσομάθειας και των μεταφράσεων. Ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των επαφών με τη Δύση και στην προαναφερθείσα πνευματική άνοδο του ελληνισμού, λόγω ακριβώς αυτών των επαφών, διαδραμάτισαν οι ελληνικές παροικίες του εξωτερικού (Βιέννη, Βενετία κ.τ.λ.), στις οποίες παρατηρείται αξιόλογη άνθηση των εντύπων που πλέον τυπώνονται σε ελληνικά τυπογραφεία ⁹⁴.

Επιπλέον, η γνωριμία των Ελλήνων με το δυτικό κόσμο και τη δυτική κοσμοθεωρία, σε συνδυασμό με την ευημερία που γνωρίζουν κάποιες κοινωνικές ομάδες, όπως είναι οι έμποροι, οι λόγιοι και οι Φαναριώτες, έχει ως αποτέλεσμα τη διάθεση για αλλαγή στον κοινωνικό τομέα ⁹⁵. Η ανακαινιστική προσπάθεια αυτών των ομάδων που συνοδεύεται από την τάση για κοινωνική ηγεσία, εμπεριέχει τις ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, με τον οποίο έχουν έρθει σε επαφή, στις οποίες βρίσκεται, αν δεν κυριαρχεί, ο προβληματισμός και η ενασχόληση με την αγωγή και την παιδεία. Αυτή η τάση των προαναφερόμενων τριών ομάδων να χειρισθούν αυτόνομα τα θέματα της παιδείας γίνεται ολοένα και πιο έκδηλη, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο λειτούργησε ο Διαφωτισμός. Χωρίς να επεκταθούμε ιδιαίτερα, αξίζει να αναφέρουμε τις κύριες εκφάνσεις της ανάμειξης των εμπόρων, των λογίων και των Φαναριωτών στα ζητήματα της παιδείας, που την έφεραν την ίδια στιγμή στο προσκήνιο της συζήτησης και της αντιπαράθεσης.

Καταρχήν οι έμποροι, μια συνειδητοποιημένη πλέον κοινωνική τάξη, εμφανίζονται ως χρηματοδότες εντύπων, εκδόσεων, σχολείων και υποτροφιών. Έτσι, ενισχύοντας οικονομικά οτιδήποτε σχετιζόταν άμεσα με τη μόρφωση, η τάξη αυτή έπαιξε σημαντικό ρόλο στο ζήτημα της διάδοσης της παιδείας. Παράλληλα οι Φαναριώτες, ως ηγεμόνες ή ως λόγιοι, καταλαμβάνουν κεντρική θέση στο χώρο του πνεύματος, της κοινωνίας και της παιδείας. Οι Φαναριώτες ηγεμόνες της Βλαχίας και της Μολδαβίας (Κωνσταντίνος Σούτσος, Νικόλαος Μαυροκορδάτος κ.α.)

---

⁹⁴ Βλ. Κιτρομηλίδης, Μ.Π., 1984 και 1996.

⁹⁵ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Ξηραδάκη, Κ., 1999/ Φουρναράκη, Ε., ό.π.

ασχολήθηκαν με την ανανέωση της παιδείας συστήνοντας νέες σχολές και παρακινώντας πολλούς λόγιους να μεταφράσουν δυτικά επιστημονικά έργα ⁹⁶.

Ωστόσο, κλείνοντας τη σχετική αναφορά, η παιδεία έρχεται στην επιφάνεια και γίνεται πεδίο πνευματικών και κοινωνικών συνδιαλέξεων κυρίως λογίων (Ιώσηπος Μοισιόδακας, Δημήτριος Καταρτζής, κ.α.), ιδιαίτερα εκείνων που ασχολήθηκαν εκτενώς με την αναθεώρηση και τη μετεξέλιξή της στα πρότυπα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, προτείνοντας νέες δομές, νέες μεθόδους και νέα πρότυπα ⁹⁷. Αναλυτικότερα πρόκειται για μια περίοδο που παρατηρείται μια πνευματική προσπάθεια, η οποία εκδηλώθηκε ως αγώνας για την κατανόηση, τη μεταλαμπάδευση και την αξιοποίηση ιδεών για τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής του ανθρώπου, σύμφωνα με όσα είχαν κατακτηθεί στο επίπεδο της γνώσης. Η παραπάνω βέβαια προσπάθεια των Ελλήνων είναι άμεσα συνδεδεμένη με την επανάσταση και την αναζήτηση της ελευθερίας τους. Η ανάγκη για αφύπνιση και αναγέννηση του έθνους ήταν άμεσα ορατή και αυτό αποτέλεσε την κυριότερη αιτία για καλλιέργεια της παιδείας. Ο μοναδικός ίσως τρόπος για να «ξυπνήσουν» τα πλήθη, να αντισταθούν και να ξεσηκωθούν ήταν μέσω της μόρφωσης.

1.2.2. ΟΙ ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Λίγοι ήταν αυτοί που ασχολήθηκαν με την καλλιέργεια της γυναικείας παιδείας στον υπόδουλο Ελληνισμό. Ένας από τους πρώτους, ο Ρήγας Φεραίος (1757-1798), έχοντας πλήρη γνώση της αμάθειας του υπόδουλου γένους, έθεσε ως σκοπό του τη διαπαιδαγώγηση του έθνους. Στην επαναστατική προκήρυξή του «Τα Δίκαια του Ανθρώπου» και στο άρθρο 22 γράφει: «...Όλοι, χωρίς εξαιρέσιν, έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα. Η πατρίς έχει να καταστήση σχολεία εις όλα τα χωρία διά τα αρσενικά και τα θηλυκά παιδιά. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή...» ⁹⁸.

⁹⁶ Βλ. Ξηραδάκη, Κ., 1988 και 1999.

⁹⁷ Βλ. Ξηραδάκη, Κ., ό.π.

⁹⁸ Ξηραδάκη, Κ., 1988: 37.

Επιπλέον, ο Αδαμάντιος Κοραής (1748-1833), τον Ιανουάριο του 1815 στέλνει από το Παρίσι στην Ευανθία Καΐρη μια μακροσκελή επιστολή⁹⁹. Σ' αυτήν μεταξύ άλλων της γράφει: «...Να μελετάς και όσην παιδείαν έχεις και όσην μέλλει ν' αποκτήσης παιδείαν, να την παραδίδης με λόγους και με έργον εις τας συνηλικιώτιδάς σου παρθένους και να δείξης με ταύτην σου την επιμέλειαν ότι είσαι γνήσιον της Ελλάδος τέκνον και να επιταχύνης το κατά την αναγέννησιν της κοινής ημών μητρός και πατρίδος. Ταύτα σε λέγω εκ βάθους πατρικών σπλάχνων ο γηραιός Κοραής. Ταύτα μελέτα καθ' ημέραν, αν θέλεις να ευδαιμονήσης ζώσα και να αφήσης εις την ζωήν αθάνατον όνομα. Σπούδασε, φίλον θυγάτριον, να κατασταθής όμοια της γυναικός την οποία εζήτει ο Σολομών. Εάν επιτύχης τούτο, θέλεις λάβει αμοιβήν των κόπων σου, τον έπαινον των ομογενών και τας ευλογίας εμού του γέροντα, όστις αποθνήσκω πλέον ευχαριστημένος, αφού ίδω ότι η παιδεία επροχώρησε και εις αυτάς του γένους μας γυναίκας...»¹⁰⁰.

Ο Ιωάννης Κοκκώνης (1799-1864) είναι ο πρόδρομος της γυναικείας παιδείας στην Ελλάδα και ο πρώτος θεμελιωτής του έργου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας¹⁰¹. Γι' αυτόν γράφει η Αθηνά Ταρσούλη: «...Ο μεγάλος και άσβηστος πόθος του στάθηκε η διανοητική εξύψωση της Ελληνίδας, η λύτρωσή της από την ψυχική και πνευματική δουλεία διά μέσου της παιδείας. Γυναίκα αμόρφωτη, σκλάβο στη ψυχή και στο μυαλό, δεν μπορεί να γεννήσει ελεύθερους κι ανώτερους ανθρώπους, κι ούτε η πατρίδα μπορεί ποτέ της να προκόψει με δούλους στα φρονήματα πολίτες. Φως, λοιπόν, πνευματικό πέρα ως πέρα στις Ελληνίδες μητέρες, γυναίκες, κόρες, αδελφές και, κυρίως δασκάλες, που απ' αυτές πρώτες, σαν από καθαρές πηγές, θα ξεκινήσει το διάφανο νερό της αληθινής λευτεριάς και της εξυγιαντικής ανορθώσεως του έθνους. Μεγάλη όσο και ωραία η αποστολή τους, όσο και ιερή και βαριά μαζί η ευθύνη τους»¹⁰². Ο Κοκκώνης απευθύνεται στους μορφωμένους της εποχής του και ξεσηκώνει με το λόγο του. Αμέσως συγκροτείται, τον Ιούλιο του 1836, το πρώτο

⁹⁹ Ε. Ν. η εξ Ανδρου, 1820: 12-20.

¹⁰⁰ Οι θέσεις του Κοραή ως προς τη μόρφωση των γυναικών γίνονται φανερές μέσα από τις επιστολές του προς την Ευανθία Καΐρη. Βλ. Πολέμης, Δ., 1999.

¹⁰¹ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 38.

¹⁰² Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 38.

διοικητικό συμβούλιο με τον Γ. Κουντουριώτη πρόεδρο, τον Γ. Γεννάδιο αντιπρόεδρο και τον Ι. Κοκκώνη γενικό γραμματέα. Οι πρώτες βάσεις ενός μικρού, στην αρχή, εκπαιδευτηρίου χαράζονται και σε λίγο ανοίγει ένα σχολείο στην οδό Ερμού, στο σπίτι ενός Βιτάλη, όπου με κόπο στην αρχή εξαιτίας των προλήψεων ακόμη της εποχής, που θεωρούσαν τη μόρφωση ως ξεμυάλισμα της γυναίκας, οι πιο προοδευτικές Ελληνοπούλες παίρνουν το πρώτο πνευματικό τους βάπτισμα...»¹⁰³.

Άλλος ένας με πολύ προοδευτικές για τον καιρό του ιδέες ήταν ο Παναγιώτης Σοφιανόπουλος (1786-1856). Γιατρός, Φιλικός, πολεμιστής και δημοσιογράφος, κυκλοφόρησε στην Αθήνα το 1838 μια εφημερίδα με τον τίτλο «Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ, Εφημερίς των Γυναικών και του Λαού»¹⁰⁴. Από τις στήλες της εφημερίδας του, μεταξύ άλλων έθιγε, αυτός πρώτος στην Ελλάδα, το θέμα της ισότητας των δύο φύλων. Εκεί χαρακτηριστικά αναφέρει: «...Είναι βέβαιον, κατά την Αγίαν Γραφήν, ότι πρώτος πάρα του Θεού επλάσθη ο Αδάμ και εξ αυτού δεύτερον η γυνή. Αλλά αυτή η ίδια Γραφή νομοθετεί σύντροφον του ανδρός την γυναίκα εν τω βίω, αλλ' όχι δούλη. Συντροφία άνευ ισομοιρίας δεν δύναται να συντηρηθή... Η ζημία του γένους είναι μεγίστη εκ της αμάθειας των γυναικών. Αι γυναίκες και τα κοράσια οικουρούν, όθεν η καλή ή κακή των τέκνων ανατροφή κρέμαται απ' αυτάς...». Ωστόσο, το 1844 η εφημερίδα αλλάζει σχήμα και τίτλο: «Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ, Εφημερίς πολιτική, υπουργική και δικαστική». Την ίδια εποχή ο Σοφιανόπουλος εκδίδει την «Πρόοδο», όπου και εδώ υπερασπίζεται τις γυναίκες¹⁰⁵. Ο ίδιος τη χαρακτηρίζει «επιστημονικόν σύγγραμμα, εκδιδόμενον εις φυλλάδια», αλλά η Εθνική Βιβλιοθήκη την έχει καταχωρήσει στα περιοδικά.

---

¹⁰³ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 39.

¹⁰⁴ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 40.

¹⁰⁵ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 41.

1.2.3. ΠΡΩΤΟΠΟΡΕΣ ΕΛΛΗΝΙΔΕΣ ΣΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

Οι πρώτες Ελληνίδες που ασχολήθηκαν με τα γράμματα είναι κυρίως μεταφράστριες και ποιήτριες. Αργότερα εμφανίστηκαν πεζογράφοι, θεατρικοί συγγραφείς, διηγηματογράφοι, συγγραφείς σχολικών βιβλίων κ.ά. Οι Ελληνίδες που εξέδωσαν βιβλία κατά τον 19^ο αιώνα είναι ¹⁰⁶:

Αικατερίνη Κωνστ. Ραστή: Φαναριώτισσα. «Το γεωγραφικόν παιγνιόχαρτον», του Ε. Ζουί, μετάφραση από τα γαλλικά, Βιέννη 1816.

Μητιώ Σακελλαρίου: από την Κοζάνη. Δυο κωμωδίες του Κάρλο Γκολντόνι: «Η πατρική αγάπη ή η ευγνώμων δούλη» και «Η πανούργος χήρα», μετάφραση από τα ιταλικά, Βιέννη 1818.

Ρωξάνη Δημ. Σαμουρκάση: Φαναριώτισσα. Ποιμενικόν δράμα. «Ο Έραστος», του Solomon Gessner, μετάφραση από τα γερμανικά, Ιάσιον 1819.

Αικατερίνη Σούτσου: Φαναριώτισσα. «Διάλογοι του Φωκίωνος», του Gabriel Mably, μετάφραση από τα γαλλικά, Ιάσιον 1819.

Ραλλού Σούτσου: Φαναριώτισσα. «Παραινέσεις μητρός προς θυγατέρα», της Ντελαμπέρ, μετάφραση από τα γαλλικά, Βενετία 1819.

Ευανθία Καΐρη, (1799-1866) από την Άνδρο. «Συμβουλαί προς την θυγατέρα μου», I. N. Bouilly, μετάφραση από τα γαλλικά, Κυδωνία 1820. Ευανθία Καΐρη, «Νικήρατος», δράμα εις τρεις πράξεις, Ναυπλίον 1826. Ευανθία Καΐρη, Μάρκου Αυρηλίου «Εγκώμιον», του Thomas, μετάφραση από τα γαλλικά, Ερμούπολις 1835.

Αγγελική Πάλλη, (1798-1875) από την Ήπειρο. Στα ελληνικά έγραψε μόνο μια «Ωδή εις τα Ψαρά», Παρίσι 1825 και μια «Ωδή εις το Μεσολόγγι». Τα υπόλοιπα είναι σε ξένη γλώσσα.

¹⁰⁶ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Βρετός, Α., 1857/ Ριζάκη, Ε., ό.π. / Ξηραδάκη, Κ., 1988.

Φωτεινή Θ. Σπάθη, (1800-1850) από τη Σάμο. «Ο Φανατισμός ή ο προφήτης Μωάμεθ», του Βολταίρου, μετάφραση από τα γαλλικά, Καρλόβασι Σάμου 1832.

Ελισάβετ Μουτζάν - Μαρτινέγκου, (1801-1832) από τη Ζάκυνθο. Η πρώτη πεζογράφος, η οποία άφησε αρκετό ανέκδοτο υλικό. Την αυτοβιογραφία της δημοσίευσε ο γιος της πολύ μετά το θάνατό της, το 1881, με τον τίτλο «Η μήτηρ μου».

Πολυτίμη Κουσκούρη, (1820-1854). «Περί της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου», Αθήναι 1854. Πολυτίμη Κουσκούρη: «Γεωγραφία της αρχαίας και νέας Ελλάδος μετά σημειώσεων και παραπομπών», Αθήνα 1854.

Αικατερίνη Δοσίου: Φαναριώτισσα. Ο «Γκιαούρ», του Μπάυρον, μετάφραση από τα αγγλικά, Αθήναι 1857. Το έργο εξέδωσε ο σύζυγός της Κωνσταντίνος Δόσιος μετά τον πρόωρο θάνατό της. Ο ίδιος διετέλεσε δυο φορές υπουργός στις μετα-οθωνικές κυβερνήσεις του Ζηνοβίου Βάλβη, ενώ ο γιός τους Αριστείδης Δόσιος, θαυμαστής της Γαλλικής Επανάστασης, αποπειράθηκε να δολοφονήσει τη βασίλισσα Αμαλία.

Α. Καλπακίδου, «Η νυξ της 10^{ης} προς 11^{ην} Οκτωβρίου 1862», Προς γνώσιν των απανταχού ομογενών αμφοτέρων των φύλων!

Αιμιλία Σκουζέ: Αθηναία. «Περί των εν τη Ανατολή γυναικών», της Δώρας ντ' Ίστρια, μετάφραση από τα γαλλικά, Αθήναι 1860.

Υπατία Λασκαρίδου - Ιωαννίδου: από την Πόλη. «Ιστορία και στατιστική της Τραπεζούντος», Κωνσταντινούπολις 1870.

Σαπφώ Λεοντιάς, «Χρηστομάθεια κορασιακή» Σμύρνη 1873.

Αικατερίνη Ζάρκου (1855-1912). «Ο Θεός εν τη φύσει», του Φλαμαριόν, μετάφραση από τα γαλλικά, Αθήναι 1878. Η Ζάρκου έχει μεταφράσει πολλά έργα από τα γαλλικά

και τα γερμανικά και τα έχει δημοσιεύσει σε διάφορα περιοδικά, όπως στο Αττικόν Ημερολόγιον του Ειρ. Ασωπίου, στην Εφημερίδα των Κυριών κ.α.

Ελίζα Σκ. Σούτσου (1837-1887). «Η ιδιωτική αγαθοεργία εν Παρισίοις», του Maxime du Camp, μετάφραση από τα γαλλικά, Αθήναι 1884.

Ευγενία Ζωγράφου: «Διηγήματα», Αθήναι 1896, και «Διηγήματα», 1900. Θεατρικός συγγραφέας. Έγραψε ένα ιστορικό μυθιστόρημα, την «Γκούραινα», και εξέδιδε την Ελληνική Επιθεώρηση (1907-1940).

Ζωή Βλασοπούλου, «Η τελευταία νύξ του Μεσολόγγιου», Αθήναι 1895.

Ευαγγελία Καπετανάκου, «Λακωνικά Πείριεργα ή μανιάτικα ήθη και έθιμα», Αθήναι 1895.

Άλλες Ελληνίδες που ασχολήθηκαν με τα Γράμματα κατά τον 19^ο αιώνα δημοσιεύοντας μεταφράσεις, άρθρα, ποιήματα κ.λπ. σε διάφορα περιοδικά είναι ¹⁰⁷:

Μαριάννα Γρ. Καμπούρογλου (1819-1890), το γένος Α.Σ. Γέροντα. Μητέρα του αθηναιογράφου Δημητρίου Καμπούρογλου. Γυναίκα με μεγάλη μόρφωση, αυτή πρώτη έθεσε τις βάσεις για τη μελέτη της ιστορίας της Αθήνας. Ο Δημ. Καμπούρογλου γράφει ότι αυτή του ενέπνευσε την αγάπη προς την έρευνα του ελληνικού κοινωνικού, κοινοτικού και οικογενειακού βίου με τη σχετική φιλολογία του. Ο Δημ. Καμπούρογλου εξέδωσε τον Μάρτιο του 1884 την Εβδομάδα, ένα περιοδικό με λαογραφικό υλικό και μνημειολογία. Πρώτοι συνεργάτες ήταν η μητέρα του και η αρραβωνιαστικιά του, Καλλιόπη Μαράτου. Στην Εβδομάδα βλέπουμε άρθρα της Μαριάννας Καμπούρογλου εθνογραφικά, αθηναϊκές παροιμίες, έθιμα κ.λπ. Πέθανε στις 21.2.1890. (Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος, 1936, σελ. 400: Εβδομάς, από Μάρτιο 1884 μέχρι 24.2.1890)

---

¹⁰⁷ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Ντενίση, Σ. (επιμ.), 1990, 1995 & 2008/ Ριζάκη, Ε., ό.π./ Ξηραδάκη, Κ., 1988.

Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου (1867-1906) από την Πόλη. Η καλύτερη διηγηματογράφος του περασμένου αιώνα. Τα διηγήματα της είναι δημοσιευμένα σε διάφορα περιοδικά, όπως στη Φιλολογική Ηχώ, στην Εφημερίδα των Κυριών, στις Εικόνες Κωνσταντινούπολης, στο Ημερολόγιον του Σκόκου κ.α.

Κατίνα Γ. Ηλιακοπούλου (πέθανε το 1911). Έγραψε διηγήματα που τα δημοσίευσε σε διάφορα περιοδικά, όπως στην Εφημερίδα των Κυριών κ.α. Εξέδωσε και ένα Ημερολόγιο, το 1906.

Ελένη Σβορώνου (1879-1918): λυρική ποιήτρια από τη Σάμο. Εξέδωσε δυο ποιητικές συλλογές, τα «Εαρινά φύλλα», Σάμος 1900, και τα «Δειλινά», Σάμος 1910. Εξέδιδε το Μικρασιατικόν Ημερολόγιον από το 1907 ως το 1919. (Το τελευταίο εκδόθηκε από την αδελφή της.)

Άννα Ναπ. Σερούιου - Σοφιανού (1856-1917) από την Τζιά. Έγραψε άρθρα σε περιοδικά, την Ποικίλη Στοά, την Εφημερίδα των Κυριών κ.α. Εξέδιδε και ένα Ημερολόγιο από το 1899 ως το 1905.

Αικατερίνη Γρ. Ζλατάνου, το γένος Μιχ. Καζαντζή. Είναι Ελληνίδα του εξωτερικού, εγκατεστημένη στο Μάντσεστερ, αλλά είχε στενούς πνευματικούς δεσμούς με την Ελλάδα. Έγραφε άρθρα φιλολογικά, πατριωτικά ποιήματα που δημοσιεύονταν σε διάφορα περιοδικά, όπως στο Αττικόν Ημερολόγιον στην Ποικίλη Στοά, στην Εφημερίδα των Κυριών. Έγραφε και στον Φρουρό της Μαγχεστρίας. Ανέπτυξε μεγάλη πατριωτική δράση υπέρ των επαναστατημένων Κρητών, Θεσσαλών και Ηπειρωτών. Κι ακόμα εργάστηκε για τον επαγγελματικό προσανατολισμό των γυναικών. Το 1909 έγινε στην Αθήνα το πρώτο βιομηχανικό συνέδριο, όπου πήραν μέρος και γυναικεία σωματεία.

Άλλες ποιήτριες του 19^{ου} αιώνα είναι ¹⁰⁸:

---

¹⁰⁸ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Ριζάκη, Ε., ό.π./ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.

Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου (1821-1877), Αγανίκη Μαζαράκη –Αινιάνος (1840-1892), Φωτεινή Οικονομίδου (1856-1883), Μαριέττα Μπέτσου (πέθανε το 1889), Βιργινία Ευαγγελίδου (πέθανε το 1920), Αγαθονίκη Αντωνιάδου (1854-1928), Κρυσταλλία Χρυσοβέργη, Άννα Φιλαδελφέως, Φλωρεντία Φουντουκλή, Μαρίκα Πίπιζα-Καρακάση, Αρσινόη Παπαδοπούλου, Ελένη Λάμαρη (1880-1912), Ελένη Φωτιά κ.ά.

Άλλες μεταφράσεις έγραψαν ¹⁰⁹: Κατίνα Ψύχα, Παρασκευή Θ. Παπακώστα, Καλλιόπη Τηλ. Μαράτου, συζ. Δημ. Καμπούρογλου, Ελένη Αντωνοπούλου, Αριάδνη Δαμβέργη, Ελίζα Σούτσου, Αιμιλία Σκουζέ κ.ά.

Από την παραπάνω καταγραφή μπορούμε να αντιληφθούμε ότι οι πρώτες Ελληνίδες που ασχολούνται με τη λογοτεχνική παραγωγή και εκδίδουν τα έργα τους, αφήνουν κυρίως μεταφράσεις από γαλλικά έργα και λιγότερο από ιταλικά. Τα περισσότερα απ' αυτά έχουν ηθικο-διδασκτικό περιεχόμενο, ενώ άλλα είναι μεταφράσεις από δημοφιλή για την εποχή έργα, ενώ με το πέρασμα του χρόνου, αρχίζουμε να συναντούμε και πρωτότυπη παραγωγή. Περισσότερα σε αριθμό είναι τα διηγήματα, τα οποία συνήθως δημοσιεύονται σε κάποιο περιοδικό της εποχής. Δευτερευόντως, αρκετές είναι και οι γυναίκες που καταπιάνονται με την ποίηση και ομοίως στις περισσότερες περιπτώσεις τα ποιήματά τους τα δημοσιεύουν σε κάποιο περιοδικό.

2. ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΠΟΥ ΔΕΧΟΝΤΑΙ ΟΙ «ΓΡΑΦΟΥΣΕΣ» ΑΠΟ ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

2.1. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ

Ως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα περίπου στην Ευρώπη τα θεατρικά έργα ήταν περισσότερο αυτοσχεδιαστικά, ο διαφωτισμός όμως οδήγησε το θέατρο σε μία πιο ποιοτική εξέλιξη ¹¹⁰. Αυτό συνέβη γιατί ο διαφωτισμός υπάκουε σε κάποιον τύπο

---

¹⁰⁹ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Ριζάκη, Ε., ό.π./ Ξηραδάκη, Κ., ό.π. / Βρετός, Α., ό.π./ Ντενίση, Σ., 1990 & 1995.

¹¹⁰ Πούχγερ, Β., 2000: 233.

«λογοκρισίας». Έτσι, σύμφωνα με τις κοινωνικές αρχές ηθικής του διαφωτισμού το γέλιο επιτρέπεται μόνο όταν διδάσκει. Όταν δηλαδή μέσω της κωμωδίας παρουσιάζονται στον άνθρωπο τα διάφορα πάθη σε αντιδιαστολή με την αρετή κι εκείνος καλείται να κρίνει και να ακολουθήσει στη ζωή του το πρότυπο της σωστής συμπεριφοράς. Όντας σ' αυτό το πνεύμα θεατρικοί συγγραφείς της εποχής, όπως ο Μολιέρος και ο Goldoni, γράφουν κωμωδίες ήθους και χαρακτήρων ¹¹¹. Έργα που αντιπαραθέτουν το ηθικό με το ανήθικο, τη σωστή συμπεριφορά με τη λάθος, το καλό με το κακό και μέσα από αληθοφανείς χαρακτήρες και περιστατικά προβάλλουν στάσεις ζωής στο κοινό.

Για τις ελληνόφωνες περιοχές οι επαφές με το θέατρο ξεκινούν από τους Φαναριώτες και τις ηγεμονίες τους στην Οδησό και το Βουκουρέστι, όπου έρχονται σε επαφή με αυτοσχέδιες φάρσες και θέατρο σκιών ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα. Ωστόσο, στις ελληνικές κοινότητες την περίοδο της αλλαγής από τον 18^ο αιώνα στον 19^ο οι απόψεις για το θέατρο ποικίλουν. Η στάση της εκκλησίας είναι εχθρική. Με συνόδους και εγκυκλίους απαγορεύει τέτοια θεάματα ως ειδωλολατρικά. Αργότερα ο Κοραΐς είναι μάλλον σκεπτικός ως προς αυτό το ζήτημα. Δεν αντιτίθεται στην ύπαρξη του θεάτρου, αλλά δεν το θεωρεί απαραίτητο για τα ελληνικά συμφέροντα των δύσκολων πρώτων χρόνων του νεοσύστατου ελληνικού κράτους μετά την επανάσταση, όπως φανερώνει το κείμενό του, του 1825 ¹¹². Πιστεύει ότι έχει κάποια οφέλη προς την ανάσταση της πατρίδας, αλλά έχει και πολλά αρνητικά, άρα θα πρέπει να είμαστε προσεκτικοί σχετικά με τυχόν υπερβολές.

Άλλοι πάλι θεωρούν ότι το θέατρο προσφέρει στο λαό την εκπαίδευση και την καλλιέργεια των ηθών που τους στερεί η έλλειψη σχολείων. Τότε, στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και πριν την επανάσταση, είναι που κάνουν την εμφάνισή τους και οι πρώτες ερασιτεχνικές παραστάσεις. Το θέατρο βρίσκει πολλούς ένθερμους υποστηρικτές στους κύκλους των διαφωτισμένων λογίων που διατηρούσαν επαφές με την Ευρώπη, οι οποίοι το αποκαλούν ως και «σχολείο του έθνους». Το 1817 στον «Ερμή τον λόγιον» ο Κωνσταντίνος Ασώπιος το θεωρεί ως «κοινόν σχολείον των ανθρώπων, το οποίον αναπληρώνει των άλλων σχολείων την έλλειψιν.

---

¹¹¹ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Πούχγερ, Β., 1995 και 1999/ Ταμπάκη, Α., 2002.

¹¹² Πούχγερ, Β., 2000: 235.

Σκοπόν έχει μόνον των ηθών την διόρθωσιν και την εκαπίδευσιν των λαών»¹¹³, αλλά και στα «Γραμματικά» του ο Οικονόμος το αναφέρει ως «το δημόσιον σχολείον της ημερότητος και της φιλανθρωπίας»¹¹⁴.

Η ύπαρξη άλλωστε του αρχαίου θεάτρου στον ελλαδικό χώρο χρησιμοποιείται ως απόδειξη της χρησιμότητάς του στην παιδεία. Μέσω του θεάτρου πιστεύεται ότι ο άνθρωπος οδηγείται στη βελτίωση σε προσωπικό επίπεδο με τον έλεγχο των παθών και των συναισθημάτων του και σε κοινωνικό με την ενδυνάμωση του ήθους με τις αρχές της οικογένειας, της θρησκείας και του κράτους, τη γαλούχηση με αξίες όπως είναι η ελευθερία, η ισότητα και την εξάλειψη δεισδαιμονιών και προλήψεων. Αυτές οι αρετές προτεινόταν από το ευρωπαϊκό θέατρο, επιπλέον όμως στις ελληνικές κοινότητες το θέατρο προσέφερε και γνώση της σύγχρονης ιστορίας με τα σχετικά έργα που παρουσιάζονταν, κατά συνέπεια είχε αρχίσει να επιτελεί τον πιο εξειδικευμένο του σκοπό που ήταν να καλλιεργήσει πατριωτικό και επαναστατικό κλίμα. Πριν ακόμα από το 1821 οι επιλογές των Ελλήνων μεταφραστών σχετικά με τα ευρωπαϊκά θεατρικά έργα κινούνται ως επί το πλείστον προς αυτή την κατεύθυνση του να αφυπνίσουν το αίσθημα του υπόδουλου λαού και απομακρύνονται από το πνεύμα του διαφωτισμού και τη θεωρία του σχετικά με το γέλιο. Παρόμοιας θεματικής έργα γράφονται αργότερα και από Έλληνες, όπως είναι το έργο «Νικήρατος» της Ευανθίας Καΐρη (1826)¹¹⁵.

Οι δύο κωμωδίες του Goldoni που επιλέγει να μεταφράσει όμως η Μητιώ Σακελλαρίου¹¹⁶ ανήκουν καθαρά στο ρεπερτόριο κωμωδιών ήθους και χαρακτήρων. Το ίδιο ισχύει και για τον «Φιλάργυρο» του Μολιέρου που μεταφράζει η Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου¹¹⁷, αν και τη συγκεκριμένη κωμωδία η Μαρτινέγκου την προσαρμόζει στα πλαίσια του δικού της τόπου και χρόνου. Αλλά και την τραγωδία

---

¹¹³ Δημαράς, Κ.Θ., ό.π.: 72.

¹¹⁴ Πούχγερ, Β., ό.π.: 234

¹¹⁵ Βλ. Ελληνίς τις, 1826.

¹¹⁶ Βλ. Σακελλαρίου, Μ., 1818.

¹¹⁷ Βλ. Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ε., 1965.

«Έραστος» του Gessner επιλέγει να την μεταφράσει η Ρωξάνη Σαμουρκάση ¹¹⁸ λόγω του ηθικοδιδασκτικού της περιεχομένου. Όσο για τον «Φανατισμό ή τον προφήτη Μωάμεθ» του Βολταίρου που μεταφράζει η Φωτεινή Σπάθη ¹¹⁹, αν και φαίνεται έργο με θρησκευτικό-φιλοσοφικό χαρακτήρα, απώτερος στόχος του είναι η ηθική διδασχή. Όλα τα προαναφερθέντα έργα φέρουν σαφή ηθικολογικά μηνύματα, στα οποία, μέσα από προκατασκευασμένες συγκρούσεις, αντιπαρατίθενται καλλιτεχνικά το σωστό και το λάθος, το δίκαιο και το άδικο.

2.2. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΩΝ

Τα μεταφρασμένα μυθιστορήματα κάνουν την εμφάνισή τους πολύ νωρίς στο νέο ελληνικό κράτος. Αν και η δεκαετία του 1830 δεν χαρακτηρίζεται από έντονη πνευματική δραστηριότητα, όμως ήδη μεταφράζονται αρκετά μυθιστορήματα για τα δεδομένα της τότε εποχής και γράφονται και κάποια πρωτότυπα. Η μεταφραστική παραγωγή σε σύγκριση προς την πρωτότυπη θα παραμείνει καθ' όλη την πεντηκονταετία πολύ υψηλότερη αριθμητικά, θα έχει πολύ μεγαλύτερη απήχηση και κατ' επέκταση εμπορικότητα. Το μεταφρασμένο μυθιστόρημα θα διαδραματίσει στην Ελλάδα τον ρόλο που έχει διαδραματίσει η πρωτότυπη παραγωγή σε άλλες χώρες, θα μυήσει δηλαδή το ευρύ αναγνωστικό κοινό στο μυθιστορηματικό είδος και μέσα στο χρόνο θα αποκτήσει τεράστια δημοτικότητα ¹²⁰.

Στην Ελλάδα το μυθιστόρημα αρχικά εμφανίστηκε μέσω των μεταφράσεων ξένων έργων, ιδιαίτερα των γαλλικών, με κριτήριο επιλογής το διδασκτικό στοιχείο. Αυτή η τάση συνεχίστηκε μέχρι το 1845, οπότε γίνεται μια πολύ σημαντική στροφή: αλλάζει το κριτήριο επιλογής και περνάμε από το «ωφέλιμο» της προηγούμενης περιόδου στο «τερπνό» της νέας ¹²¹. Σκοπός πλέον δεν είναι απλά η διδασχή, αλλά η τέρψη, η απόλαυση που σου προσφέρει ένα λογοτεχνικό έργο.

---

¹¹⁸ Βλ. Σαμουρκάση, Ρ., 1819.

¹¹⁹ Βλ. Σπάθη, Φ., 1832.

¹²⁰ Ντενίση, Σ., 1995: 13.

¹²¹ Ντενίση, Σ., ό.π.: 14.

Το μεταφρασμένο από τα γαλλικά μυθιστόρημα είναι αριθμητικά κυρίαρχο. Δεύτερο σε αριθμό μεταφράσεων, με μεγάλη όμως απόσταση, είναι το αγγλικό, τρίτο το γερμανικό και τέταρτο το ιταλικό ¹²².

Από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, που ξεκίνησαν οι μεταφράσεις ευρωπαϊκών κειμένων στα ελληνικά, ικανοποιούσαν την ανάγκη για πρόοδο και συμπόρευση με τις ευρωπαϊκές χώρες. Έρχονται ως αίτιο, αλλά και ως συνέπεια της γλωσσομάθειας που ξεκίνησε από τους Φαναριώτες, όπως περιγράφεται παρακάτω, στο σχετικό με αυτούς κεφάλαιο. Κάθε είδους βιβλία μεταφράζονταν, όπως επιστημονικά, διδακτικά, λογοτεχνικά, θεατρικά, κ.α. και οι πρώτες μεταφράσεις είναι ερασιτεχνικές και ανέκδοτες ¹²³. Μεταφράζονται αρχικά ο «Δον Κιχώτης», κωμωδίες του Μολιέρου, έργα του Βολταίρου, του Ρακίνα, του Κορνηλίου και άλλων Γάλλων κυρίως, αλλά όχι μόνο, κλασικών. Χάρης σ' αυτές τις μεταφράσεις και σε περιοδικά της εποχής, οι άνθρωποι έρχονταν σε επαφή με τις ιδέες του ευρωπαϊκού διαφωτισμού και προχώρησαν στη συγγραφή πρωτότυπων έργων σ' αυτό πνεύμα.

Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του ηθικού προτύπου της γυναίκας έπαιξαν οι μεταφράσεις βιβλίων αγωγής που πραγματοποιήθηκαν από λογίους και λόγιες. Η Ραλλού Σούτζου μεταφράζει το 1819 το βιβλίο της Anne-Thérèse Marquise de Lambert «Παραινέσεις μητρός προς θυγατέρα» ¹²⁴, ο Αλέξανδρος Ραγκαβής το 1838 το βιβλίο του Ιωακείμ Ερρίκου Κάμπε «Πατρική συμβουλή προς τη θυγατέρα μου» ¹²⁵. Η Ευανθία Καΐρη το 1822 μεταφράζει το «Συμβουλαί προς τη θυγατέρα μου» του Ι. Ν. Βουίλλου ¹²⁶, το οποίο της είχε στείλει προς μετάφραση ο Κοραΐς το 1819. Άλλο ένα βιβλίο που της έστειλε ο Κοραΐς το 1815 είναι της Madame Guisot, το «Περί ανατροφής νεανίδων» ή «Περί ανατροφής παρθένων», από το οποίο μεταφράζει επιλεκτικά τα χωρία που θεωρεί οικεία προς τα ελληνικά ήθη, όπως έκανε

¹²² Ντενίση, Σ., ό.π.: 21.

¹²³ Δημαράς, Κ.Θ., ό.π.: 69.

¹²⁴ Βλ. Σούτζη, Ρ., 1819.

¹²⁵ Βλ. Ραγκαβής, Α., 1838.

¹²⁶ Βλ. Ε. Ν. η εξ Άνδρου, 1820.

και από τα «Προς τας θυγατέρας του παραγγελίας» και «Περί ανατροφής νεανίδων» του Αρχιεπισκόπου Καμαράκου Φενέλωνος ¹²⁷, χωρίς ωστόσο να σώζεται η μετάφραση. Ο Κοραΐς ήθελε τα αποσπάσματα από αυτά τα τρία έργα να εκδοθούν μαζί, με σκοπό την αγωγή των νεανίδων ¹²⁸. Το ηθικό πρότυπο της γυναίκας, που διαμορφώθηκε κατά τον 19^ο αιώνα, στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στις μεταφράσεις αυτών και παρόμοιων κειμένων, καθώς αυτά προσδιόριζαν τη θέση της γυναίκας στο σπίτι και την εκπλήρωση των συζυγικών και μητρικών καθηκόντων της, ως δρόμο για την ευτυχία της.

Ωστόσο, ξεδιπλώνοντας την ιστορία του όρου «μετάφραση», και διερευνώντας την ιστορική τυπολογία του, με βάση την κλασική συζήτηση γύρω από την «πιστή» ή την «ελεύθερη» μετάφραση, οφείλουμε να σταθούμε και σ' αυτό, στο κατά πόσο δηλαδή οι ελληνικές μεταφράσεις της εποχής ακολουθούν το πρωτότυπο έργο. Βέβαια ανάλογα με τις εποχές, μετάφραση σημαίνει μεταγλώττιση, ελεύθερη διασκευή, ενδογλωσσική μεταφορά (ανάμεσα σε μία λόγια και μια «κοινή» μορφή της ίδιας γλώσσας) ή και παράφραση ¹²⁹. Στα υφιστάμενα έργα, απ' ό,τι φαίνεται έχουμε ως επί το πλείστον «ελεύθερες» μεταφράσεις, καθώς ακολουθούν μεν το πρωτότυπο, αλλά λειτουργούν προσθετικά κάποιες φορές ¹³⁰ ή αφαιρετικά ¹³¹. Εξάιρεση αποτελεί η μετάφραση του «Φιλάργυρου» από την Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, την οποία ορθότερα θα την χαρακτηρίζαμε ως διασκευή. Ουσιαστικά η Μαρτινέγκου, που μεταφράζει αυτό το έργο στα 1823-24, κάνει αυτό που αργότερα θα κάνει και ο Κ. Οικονόμος, προσαρμόζει δηλαδή τη μετάφρασή της στα «καθ' ημάς» ¹³².

---

¹²⁷ Πασχάλης, Π.Δ., 1929: 9-11.

¹²⁸ Πασχάλης, Π.Δ., ό.π.: 9-11.

¹²⁹ Ζέη, Ε., 2004: 499.

¹³⁰ Η Α. Ραστή στη μετάφραση «Χαρτοπαίγνιον γεωγραφικόν» διορθώνει το πρωτότυπο κείμενο και προθέτει κάποιες πληροφορίες που λείπουν. Βλ. Ραστή, Α., 1816.

¹³¹ Η Ε. Καΐρη στις «Συμβουλαί προς την θυγατέρα μου» επιλέγει να μεταφράσει κάποια κομμάτια από το πρωτότυπο και όχι ολόκληρο το έργο. Βλ. Ε. Ν. η εξ Άνδρου, 1820.

¹³² Ο Κ. Οικονόμος μεταφράζει την κωμωδία «Φιλάργυρος», τοποθετώντας το έργο του στην κοινωνία της Σμύρνης και προσαρμόζοντάς την στα εκεί δεδομένα, και όχι στο περιβάλλον

2.3. Η ΑΞΙΑ ΤΩΝ ΠΡΟΛΟΓΩΝ

Ο πρόλογος κάθε έργου έχει αξία γιατί εκεί μας μιλάει ο άνθρωπος και όχι ο συγγραφέας. Οι συγγραφείς εκεί καταγράφουν αναφορές και ευχαριστίες σε πρόσωπα και όλα αυτά μπορούν να αποκαλύψουν ακόμα και ενδιαφέρουσες πλευρές της κοινωνίας μας¹³³. Ωστόσο, βασικός στόχος του προλόγου είναι και ο εντυπωσιασμός, ώστε να ωθήσει τον αναγνώστη να προχωρήσει παρακάτω. Ο πρόλογος πρέπει να τον κάνει να ελπίζει ότι θα ανακαλύψει έναν κόσμο μαγικό, πρέπει να τον πείσει για τη σημασία του θέματος, και, πάνω απ' όλα, για τις συγγραφικές δυνατότητες του συγγραφέα¹³⁴.

Η χρήση προλόγου στις εκδόσεις των μεταφραστριών της εποχής ήταν απαραίτητη. Η ενασχόληση της γυναίκας με τα γράμματα εκείνη την εποχή μπορούσε να εννοηθεί μόνο ως ερασιτεχνική απασχόληση για προσωπική ευχαρίστηση και πνευματική ικανοποίηση. Δεν πρέπει να θεωρείται αυτονόητο πως τέτοιου είδους μεταφράσεις προορίζονται για δημόσια ανάγνωση, αφού ένα τέτοιο έργο ήταν αποκλειστικά αντρική δυνατότητα. Οι ελάχιστες προς το παρόν περιπτώσεις όπου έργα γυναικών βλέπουν το φως της δημοσιότητας, χρειάζονται την αντρική και πιο συγκεκριμένα την πατρική ή συζυγική έγκριση. Οι πρόλογοι χρησιμοποιούνται ως ασπίδα στις βολές όσων θα θεωρήσουν ανήθικα τέτοια βήματα από γυναίκες. Το αντρικό κύρος ήταν απαραίτητο για ένα έργο και όσο πιο αξιολύπητος ήταν ο άντρας που συμβάλλει στην έκδοση του συγκεκριμένου έργου τόσο πιο μεγάλο είναι και το κύρος του ίδιου του έργου. Έτσι, σε παρόμοιες εκδόσεις περιλαμβάνεται η

του Παρισιού, όπως κάνει ο Μολιέρος στο πρωτότυπο. Βλ. Οικονόμος, Κ., 1987. Αντίστοιχα και η Μαρτινέγκου τοποθετεί τη μετάφραση του «Φιλάργγου» στη Ζάκυνθο, όπου ζει η ίδια, και την αναπτύσσει με βάση τα ήθη και έθιμα του τόπου και του χρόνου της. Βλ. Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ε., 1965.

¹³³ Πολίτης, Α., ό.π.: 264.

¹³⁴ Πολίτης, Α., ό.π.: 264.

αλληλογραφία με τον πατέρα της εκάστοτε μεταφράστριας ¹³⁵ ή κάτι που να επιβεβαιώνει την πατρική έγκριση ¹³⁶. Σε άλλες περιπτώσεις, ως υποστήριξη των πονημάτων, περιλαμβάνονται και χαιρετισμοί άλλων αξιόλογων ανδρών προς τις μεταφράστριες και τα έργα τους ¹³⁷, ενώ σε πολλές περιπτώσεις οι μεταφράστριες αφιερώνουν το έργο τους σε κάποιον άντρα ¹³⁸.

3. ΕΛΛΗΝΙΔΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΡΙΕΣ

3.1. ΦΑΝΑΡΙΩΤΙΣΣΕΣ

Ιδιαίτερη περίπτωση της γυναικείας εκπαίδευσης αποτελεί η εκπαίδευση των γυναικών της φαναριώτικης κοινωνίας. Οι Φαναριώτες ήταν η πλούσια και αριστοκρατική τάξη της Κωνσταντινούπολης που εκτόπισε σταδιακά την παλιά βυζαντινή αριστοκρατία ¹³⁹. Αποτελούσε ξεχωριστή κοινωνική ομάδα ήδη από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα ¹⁴⁰. Ο πλούτος που συσσωρεύτηκε στα χέρια των Φαναριωτών προήλθε αρχικά από το διακομιστικό εμπόριο στην ανατολική Μεσόγειο. Αργότερα, εκτός από αυτό, πολύ σημαντικά οικονομικά οφέλη προσέφεραν και οι ηγεμονίες των Φαναριωτών στις γεωργικά πλούσιες τότε Βλαχία και Μολδαβία ¹⁴¹. Οι Φαναριώτες

¹³⁵ Βλ. Σούτζη, Ρ., 1819, όπου στην έκδοση «Παραινέσεις μητρός προς θυγατέρα» προηγείται επιστολή του Αλ. Σούτζου, πατέρα της γράφουσας.

¹³⁶ Βλ. Σαμουρκάση, Ρ., 1819, όπου στην έκδοση του «Εραστου» προηγείται πρόλογος προς τον πατέρα της γράφουσας, στον οποίο αφιερώνεται και το έργο.

¹³⁷ Βλ. Σούτζη, Ρ., 1819/ Σακελλαρίου, Μ., 1818/ Σούτζη, Α., 1819.

¹³⁸ Βλ. Σαμουρκάση, Ρ., ό.π./ Ε. Ν. η εξ Άνδρου, 1820.

¹³⁹ Βακαλόπουλος, Α., 1975: 117.

¹⁴⁰ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Δημαράς, Κ.Θ., ό.π./ Κιτρομηλίδης, Π., 1984 και 1996.

¹⁴¹ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Γιαννόπουλος, Π., 1929/ Δραγάτης, Ι., 1930.

επένδυσαν τις περιουσίες τους στη γη των παραδουνάβιων αυτών περιοχών και ως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα είχαν κατορθώσει να γίνουν ιδιοκτήτες των μεγαλύτερων εκεί εκτάσεων. Τα προϊόντα της γης όμως ήταν μόνο η αρχική πηγή εσόδων γι' αυτούς. Σταδιακά και χάρις στη δύναμή τους, ανέβηκαν στους θρόνους της Μολδαβίας και της Βλαχίας, ελέγχοντας έτσι ακόμα καλύτερα τα συμφέροντά τους τόσο απέναντι στους ντόπιους, όσο και απέναντι στους Τούρκους. Χάρις στη δύναμή τους αυτή κατάφεραν να δημιουργήσουν σχέσεις αμοιβαίας εξάρτησης με τις μεγαλύτερες δυνάμεις εντός της οθωμανικής αυτοκρατορίας ¹⁴². Εκτός από ηγεμόνες των πιο εύφορων εκτάσεων αποτελούσαν την οικονομική συμπαράσταση αλλά και την πολιτική δεξιότητα που χρειαζόταν η χριστιανική εκκλησία. Ήδη από το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα οι Φαναριώτες αντλούσαν πόρους από εκτάσεις γης που τους παραχωρούσε το Πατριαρχείο, απολαμβάνοντας φυσικά τα οφέλη της εκκλησιαστικής περιουσίας που διαχειρίζονταν. Οι υποψήφιοι πατριάρχες είχαν ανάγκη τους Φαναριώτες για να τους χρηματοδοτούν και να τους υποστηρίζουν. Επιπλέον, το Πατριαρχείο μέσω αυτών διευθετούσε τις σχέσεις του με τον σουλτάνο ¹⁴³.

Καθώς μετέχουν σε δύο πολιτισμούς, στον δυτικό και τον ανατολικό, οι Φαναριώτες εισάγουν νέες ιδέες, εκσυγχρονιστικές, θα τις λέγαμε σήμερα, και προτάσσουν αυτές που δεν αναιρούν την κατάκτηση και τη διατήρηση ηγετικών θέσεων. Κατέχουν υψηλά λαϊκά και ιερατικά αξιώματα στο Πατριαρχείο, μετέχουν σε σπουδαίες πρεσβείες και διπλωματικές αποστολές της Υψηλής Πύλης, και από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα κατέχουν την εξουσία των παραδουνάβιων ηγεμονιών. Με λίγα λόγια αντιπροσωπεύουν την ανώτερη εξουσία που ασκεί η κατακτημένη κοινωνία, ως αυθεντίες που λειτουργούν στο εσωτερικό της και ταυτόχρονα στην κορυφή της οθωμανικής διοίκησης ¹⁴⁴.

Η φιλομάθεια, δηλαδή οι γνώσεις που εισάγονται από την Εσπερία, αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της φαναριώτικης κοινωνίας, και εργαλείο κοινωνικής καταξίωσης. Η παιδεία είναι ο προνομιακός χώρος της ελληνικής αυτής

---

¹⁴² Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Γιαννόπουλος, Π., ό.π./ Δραγάσης, Ι., ό.π.

¹⁴³ Κονόρτας, Π., 1998: 144-145.

¹⁴⁴ Πύλια, Μ., 2004: 496.

«αριστοκρατίας», που δεν κατατρώχεται από τις «βάνουσες» έγνοιες του βιοπορισμού¹⁴⁵. Οι Τούρκοι, που από το νόμο της θρησκείας τους δεν επιτρεπόταν να μιλούν γλώσσες αλλοθρήσκων, χρειάζονταν τους Έλληνες γλωσσομαθείς για να μπορούν να διοικούν την απέραντη έκταση της οθωμανικής αυτοκρατορίας και να χειρίζονται τις διπλωματικές τους σχέσεις με τα άλλα κράτη της Ευρώπης. Κατά συνέπεια, ισχυρό μέσο δύναμης των Φαναριωτών ήταν η μόρφωση. Η παιδεία απασχολεί τους Φαναριώτες ως προσωπική επιδίωξη, ως χαρακτηριστικό κοινωνικής υπεροχής, αλλά και ως κοινωνικό πολιτιστικό αγαθό, που εκείνα τα χρόνια κατακτάται και διαδίδεται, κατά κύριο λόγο από τους «παιδες των ευγενών». Είναι γνωστό ότι παράλληλα με τις διοικητικές υπηρεσίες που τελούν στο Πατριαρχείο, στην οθωμανική αυλή και τις παραδουνάβιες ηγεμονίες, οι Φαναριώτες είναι ταυτόχρονα δάσκαλοι, συγγραφείς ή μεταφραστές¹⁴⁶. Όντας τάξη ευγενών, φρόντιζαν να μορφώνονται σύμφωνα με τα πρότυπα αγωγής των συγχρόνων τους ευγενών της Ευρώπης. Οι νέοι διδάσκονταν από οικοδιδασκάλους, αρκετές φορές Ευρωπαίους. Τα μαθήματά τους περιελάμβαναν ιερά κείμενα, αρχαίους Έλληνες και Λατίνους συγγραφείς, θετικές επιστήμες και φυσικά ξένες γλώσσες μεταξύ άλλων. Ωστόσο, αυτή η κατ' οίκον εκπαίδευση αφορούσε κυρίως τα αγόρια¹⁴⁷.

Όπως, λοιπόν, ξεχώριζαν οι Φαναριώτες, ομοίως ξεχώριζαν και οι Φαναριώτισσες. Οι δόμνες και οι δομνίτσες, οι κοκκώνες και οι κοκκωνίτσες ήταν αυτές που υποδέχονταν τους υψηλούς επισκέπτες που καλούσαν οι άρχοντες στα αρχοντικά τους¹⁴⁸. Η κοινωνική τους θέση τους επέβαλε να μαθαίνουν γράμματα, ξένες γλώσσες και τρόπους καλής συμπεριφοράς, φροντίζοντας συγχρόνως και την εμφάνισή τους. Η μόρφωση στο Φανάρι είχε καθιερωθεί και πολλοί ήταν αυτοί που παρέδιδαν μαθήματα «κατ' οίκον» στα κορίτσια των Φαναριωτών. Ξακουστοί

---

¹⁴⁵ Πύλια, Μ., ό.π.: 497.

¹⁴⁶ Πύλια, Μ., ό.π.: 498.

¹⁴⁷ Ξηραδάκη, Κ., 1999: 14.

¹⁴⁸ Γνωστό ήταν το σαλόνι της Μαντάμ Τυανίτη, αδελφής του Ιάκωβου Ρίζου-Ραγκαβή. Το σαλόνι της φιλοξένησε εξέχουσες προσωπικότητες της εποχής, ανάμεσά τους πιθανόν και τον Ευγένιο Βούλγαρη, Βλ. Αγγέλου, Α. 1999.

δάσκαλοι ήταν: ο Ιωάννης Καρυοφίλης, ο Νικόλαος Λογάδης, ο Κωνσταντίνος Οικονόμος εξ Οικονόμων και αρκετοί άλλοι ¹⁴⁹.

Ωστόσο, οι Φαναριώτισσες, όχι απλά μάθαιναν γράμματα, αλλά καλλιεργούσαν τα γράμματα και τις τέχνες. Έκαναν φιλολογικές συγκεντρώσεις, διάβαζαν ξένες εφημερίδες και περιοδικά, παρακολουθούσαν την πνευματική κίνηση της Ευρώπης και της Ελλάδας. Στις βεγγέρες τους διάβαζαν λογοτεχνικά κείμενα, ποιήματα, έκριναν κάθε καινούργια έκδοση και ήταν πρώτες στους φιλολογικούς καβγάδες. Πολλές φημίζονταν για το πνεύμα τους, για τα σατιρικά τους τετράστιχα που σκάρωναν στη στιγμή και άλλες πάλι αναπτύξει το καλλιτεχνικό τους κριτήριο σε τέτοιο βαθμό, ώστε λόγιοι ζητούσαν τη γνώμη τους πριν από κάποια έκδοσή τους ¹⁵⁰.

Πολλές Φαναριώτισσες ενίσχυσαν τα ελληνικά γράμματα, πρόσφεραν χρήματα για την ανοικοδόμηση μιας σχολής ή την αποπεράτωση μιας άλλης. Συνέβαλλαν και αυτές στην προπαρασκευή του ελληνικού ξεσηκωμού. Αλλά και με την απελευθέρωση, όσες κατέφυγαν στην Ελλάδα, συνέχισαν την πολιτιστική τους παράδοση. Άλλες ασχολήθηκαν με τα γράμματα, άλλες βοήθησαν ανθρώπους των γραμμάτων και άλλες πρωτοστάτησαν στην ίδρυση σχολείων, ορφανοτροφείων και άλλων ευαγών ιδρυμάτων ¹⁵¹.

Ωστόσο, οι πνευματικές ασχολίες των γυναικών συνήθως δεν ξεπερνούσαν τα οικογενειακά πλαίσια, αφού δεν μπορούσαν να συγκρουστούν με την οικογενειακή απαγόρευση και το κοινωνικό κατεστημένο. Καθώς η μόρφωση των γυναικών δεν είχε στόχο τη συμμετοχή τους στην παραγωγή, οποιαδήποτε απόπειρα αυτονόμησης ήταν αδιανόητη, πάρα τις ενδείξεις που έχουμε για την προσπάθεια κάποιων γυναικών να αυτοπροσδιοριστούν, όπως η Αικατερίνη και η Ραλλού Σούτζου που υπογράφουν στα έργα τους ως «Σούτζη». Ακόμη και αυτή η χρήση της Ονομαστικής και όχι της Γενικής κτητικής, πιθανότατα υποδηλώνει μια λανθάνουσα έστω διάθεση

---

¹⁴⁹ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 13-14.

¹⁵⁰ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 15.

¹⁵¹ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.: 18,20.

ανεξαρτητοποίησης¹⁵². Βασική τάση αυτής της εκπαίδευσης ήταν όσο το δυνατόν η συμπόρευση με την Ευρώπη και συγκεκριμένα με τη Γαλλία. Η Φαναριώτικη αριστοκρατία διάβαζε ότι άνηκε στο γαλλικό πνεύμα, από ενημερώσεις για τις σύγχρονες εξελίξεις, μέχρι γαλλικά ρομάντζα. Οι αναταραχές στη Γαλλία, με αποκορύφωμα τη γαλλική επανάσταση, έστρεψαν το ενδιαφέρον των Φαναριωτών προς τα εκεί, αφού πάνω στις ιδέες που γεννήθηκαν τότε στη Γαλλία μπορούσε να στηριχθεί και η πολυπόθητη ελληνική επανάσταση. Το πνεύμα ελευθερίας, ανεξαρτησίας και ισότητας στο Φανάρι καλλιεργήθηκε μέσα από μεταφράσεις γαλλικών συγγραμμάτων και τη διδασκαλία τους¹⁵³. Οι Φαναριώτες έγιναν κοινωνία γαλλομαθών.

Η θέση της γυναίκας στην οικογένεια και στην κοινωνία του Φαναριού δεν ήταν ίδια με αυτή που είχε στις άλλες ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στους Φαναριώτικους κύκλους των αρχών του 19^{ου} αιώνα φυσούσε πιο προοδευτικός αέρας. Τα κορίτσια μορφώνονταν και οι γυναίκες καλλιεργούσαν τα γράμματα και τις τέχνες. Στα σαλόνια τους γίνονταν πολιτικές και κοινωνικές συζητήσεις, κυκλοφορούσαν γυναικεία περιοδικά και ανέβαιναν ερασιτεχνικές θεατρικές παραστάσεις με αποσπάσματα από αρχαίες τραγωδίες, κωμωδίες του Goldoni και του Μολιέρου και σύγχρονά τους έργα¹⁵⁴. Ειδικά η μετάφραση ευρωπαϊκών κειμένων αποτελούσε μία από τις κύριες ασχολίες των διανοούμενων Φαναριωτισσών, καθώς ικανοποιούσε τις νέες κοσμοπολίτικες και φιλελεύθερες ανησυχίες τους, χωρίς απαραίτητα τα έργα αυτά να εκδίδονται¹⁵⁵.

Φαναριώτισσες πρωτοπόρες στα γράμματα και στις τέχνες: Ρωξάνδρα Μαυροκορδάτου, Σουλτάνα Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, Δόμνα Ζαφείρα Αλεξ. Μαυροκορδάτου, Μαρία Ραγκαβή-Τυανίτου, Αικατερίνη Αλεξ. Μαυροκορδάτου, Αικατερίνη Κ. Σούτζου-Βαλέτα, Αικατερίνη Κωνσταντίνου Ραστή, Ρωξάνη Σαμουρκάση, Αικατερίνη Μιχ. Γκίκα, Μαρία Γκίκα, Ευφροσύνη Αλεξ. Χαντζερή,

¹⁵² Παμπούκη, Ε., ό.π.: 38-39.

¹⁵³ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Δραγάτσης, Ι., ό.π./ Πούχγερ, Β., 1999/ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.

¹⁵⁴ Ξηραδάκη, Κ., 1971: 34.

¹⁵⁵ Ταμπάκη, Α., 2002: 24-25.

Ραλλού Κωνσταντίνου Μουρούζη, Δομνίτσα Ραλλού Καρατζά, Δόμνα Ευφροσύνη Σούτζου-Καλλιμάχη, Ραλλού Σούτζου-Μεϊντάν, Δόμνα Μαργιώρα Νικ. Μαυρογένους, Ευφροσύνη Κωνσταντίνου Νέγρη, Δόμνα Σκαρλάτου Καλλιμάχη¹⁵⁶.

Ωστόσο, οι Φαναριώτες ήταν μια κλειστή κοινωνία, που δεν επηρεάζει άμεσα τις γυναίκες των άλλων ελληνικών κοινοτήτων¹⁵⁷. Εδώ η μόρφωση, ακολουθώντας τα δυτικά πρότυπα, θεωρείται αναπόσπαστο στοιχείο της ανατροφής των κοριτσιών. Οι ανανεωτικές αυτές απόψεις όμως και πολύ περισσότερο η υλοποίησή τους φτάνει στις υπόλοιπες περιοχές μέσω των γραπτών των Φαναριωτισσών πολύ αργότερα, όταν και αλλού οι γυναίκες μαθαίνουν να διαβάζουν και μπορούν να έρθουν σε επαφή με αυτά τα έργα. Σε άλλες ελληνικές κοινότητες η τάση προς τη γυναικεία μόρφωση έρχεται απευθείας από την Ευρώπη και όχι τόσο μέσω της κλειστής αριστοκρατικής κοινωνίας των Φαναριωτών, χάρις στις επαφές των κατά τόπους εμπόρων με τη Δύση και των διανοουμένων που σπούδασαν σε χώρες της Ευρώπης. Οι Φαναριώτισσες μέσω των έργων τους μεταφέρουν το ευρωπαϊκό-διαφοτιστικό πρότυπο ηθικής που διαμορφώνεται και καλλιεργείται στο χώρο της οργανωμένης παιδείας. Το πρότυπο της γυναικείας ηθικής που περιλαμβάνει έλεγχο και εξαγνισμό των συναισθημάτων, αυτοπεριορισμό, συστολή και μετριοφροσύνη και της γυναικείας προσωπικότητας που χαρακτηρίζεται από γαλήνη, αφοσίωση στην οικιακή και μητρική ενασχόληση, χωρίς μεταφυσικές αναζητήσεις και αμφισβητήσεις, το οποίο προβάλλεται στα μεταφρασμένα τους έργα, είναι αυτό που διαμορφώνεται και κυριαρχεί στα γυναικεία σχολεία όλων των ελληνικών κοινοτήτων, μέχρι και τη δεκαετία του 1860. Εξίσου καθόρισαν και τον προορισμό της γυναίκας στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας¹⁵⁸. Ένα από τα κείμενα που διαμόρφωσαν αυτό το πρότυπο γυναίκας ήταν και το έργο της Anne-Thérèse Marquise de Lambert «Παραινέσεις μητρός προς θυγατέρα» που μετέφρασε η Ραλλού Σούτζου.

---

¹⁵⁶ Ξηραδάκη, Κ., 1999: 23-93.

¹⁵⁷ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Δραγάτσης, Ι., ό.π./ Ξηραδάκη, Κ., ό.π.

¹⁵⁸ Δαλακούρα, Ι.Κ., ό.π.: 318-319.

3.1.1. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΡΑΣΤΗ (τέλη 18^{ου}-μέσα 19^{ου} αιώνα)

Η Αικατερίνη Κωνσταντίνου Ραστή είναι Φαναριώτισσα που γεννήθηκε στην Βλαχία από γονείς Γραικούς. Δεν γνωρίζουμε ακριβείς ημερομηνίες γεννήσεως και θανάτου της. Παντρεύτηκε τον Μανουήλ Λουκά Αργυρόπουλο, νομικό, ο οποίος χρημάτισε πολλές φορές Υπουργός Δικαιοσύνης στη Ρουμανία. Ήταν κόρη του Φαναριώτη γιατρού Κωνσταντίνου Ραστή, που ήταν μέλος της Φιλολογικής Εταιρίας του Ιασίου και «Άρχων Κόμισος» στην Βλαχία ¹⁵⁹.

Ο Κωνστ. Σάθας γράφει ότι το 1811 ιδρύθηκε στο Ιάσιο μια «Εταιρία του Ελληνικού Λυκείου» ¹⁶⁰. Ήταν φιλολογική εταιρεία που ιδρύθηκε με την πρωτοβουλία του «φιλογενεστάτου Ουγγροβλαχίας Ιγνατίου και μέλη ήταν: ο Κωνστ. Ραστής, ο Κωνστ. Δάρβαρις, ο Ιωάννης Βογορίδης, ο Κωνστ. Βαρδαλάχος και άλλοι φιλογενείς. Η συγκεκριμένη εταιρεία χρηματοδοτούσε την έκδοση του «Ερμή του Λόγιου» ¹⁶¹.

Η Ραστή πήρε από τον πατέρα της ευρωπαϊκή ανατροφή. Γνώριζε πολύ καλά την Γαλλική γλώσσα και, επιθυμώντας να προσφέρει στο έθνος, επιχείρησε τη μετάφραση σε απλή γλώσσα ενός χρήσιμου για τα παιδιά βιβλίου. Το συγκεκριμένο έργο μεταφράστηκε σε όλες τις βασικές ευρωπαϊκές γλώσσες ¹⁶².

Η Αικατερίνη Ραστή μετέφρασε από τα γαλλικά το έργο «Jeu de Cartes Geographiques» του Victor Joseph Etienne de Jouy (1764-1846), το οποίο εκδόθηκε το 1806 στο Παρίσι. Ο ίδιος έγραψε και το «Cinquième Jeu de Cartes Historiques Histoire Sainte» που εκδόθηκε το 1810 στο Παρίσι. Με αυτά τα δύο έργα ο Jouy επεδίωκε να κάνει ευκολότερη και πιο ευχάριστη την εκμάθηση της Γεωγραφίας και της Ιστορίας αντίστοιχα για τα παιδιά.

«Το «Χαρτοπαίγνιον Γεωγραφικόν» της Ραστή εκδόθηκε στη Βιέννη το 1816 και απαρτίζεται από 52 σελίδες. Σπάνιο αντίτυπο βρίσκεται στην Καϊρειο βιβλιοθήκη της Άνδρου. Η μετάφραση είναι ένα γύμνασμα για παιδιά, ανάλογο με το «Ιστορικό

¹⁵⁹ Βλ. Ξηραδάκη, Κ., 1999 και 1971.

¹⁶⁰ Ξηραδάκη, Κ., 1999: 44.

¹⁶¹ Ξηραδάκη, Κ., 1999: 44.

¹⁶² Βρετός, Α., ό.π.: 327.

Χαρτοπαίγνιο» του Αλεξάνδρου Βασιλείου που εκδόθηκε το 1808¹⁶³. Στον πρόλογο η μεταφράστρια γράφει:

Προς τους Αναγνώστας

Την μετάφρασίν μου ταύτην να κάμω με ηνάγκασεν, όχι επιδείξεως μάταιος πόθος, αλλά παρακίνησις εσωτερική εις την απόδοσιν του οφειλομένου μου χρέους ότι είναι επωφελές (καθώς εις τα λοιπά Γένη και εις το Γραικικόν) το Γεωγραφικόν Χαρτοπαίγνιον εις χρήσιν της νεολαίας, αρκετά αποδεικνύει η μεταφρασθείσα είδησις του συγγραφέως. Αλλά την ωφέλειαν ταύτην, μ' όλον ότι μικράν, την επρόσμενεν απ' εμέ τάχα το Γένος, ενώ κατά το παρόν έχει ικανωτάτους όχι μεταφραστάς μόνον, αλλά και συγγραφείς αξίους...

Το παρόν είναι το πρώτον μου γύμνασμα και καθώς προείπον δεν το έκαμα προς επίδειξιν, αλλά δια να μη φανώ με χείρας κενάς εις την ευεργετιδά μου ΕΛΛΑΔΑ, από της οποίας τα τέκνα γνωρίζω καγώ οπωσούν το φωτισμόν της ψυχής και του πνεύματός μου.

Υγιαίνετε.

Βουκουρέστιον τη α' Φεβρουαρίου 1816

Αικατερίνη Ραστή

Η Ραστή, όπως δηλώνει στον πρόλογο¹⁶⁴, γνωρίζει ότι το πρωτότυπο έργο έχει πολλά λάθη, αλλά ελπίζει να μην κατακρίνουν την ίδια γι' αυτά, γιατί δεν μεταφράζει για επίδειξη. Στόχος της είναι να ανταμείψει την ευεργετιδά της, Ελλάδα, καθώς ξέρει ότι τα τέκνα της έχουν ανάγκη από φωτισμό. Έτσι, ως σκοπός της αναδεικνύεται η ωφέλεια του γένους. Ουσιαστικά, στον πρόλογό της παρουσιάζει τη μετάφραση σαν χρέος της για τις επόμενες γενιές.

Ωστόσο, η ίδια τονίζει ότι έχει κάνει κάποιες αλλαγές από το πρωτότυπο. Καθώς ο Γάλλος συγγραφέας ξεκινούσε από την χώρα του το παιχνίδι, έτσι και αυτή τώρα βάζει πρώτη την δική της. Επιπλέον, διορθώνει τη γεωγραφία της Ευρώπης, συμπληρώνει ελλείψεις που υπήρχαν και αποκαθιστά όποια άλλα λάθη έχει διαπιστώσει.

---

¹⁶³ Βλ. Βασιλείου, Α., 1808.

¹⁶⁴ Βλ. Ραστή, Α., 1816.

Μετά τον πρόλογο ακολουθεί η «είδησις συγγραφέως»¹⁶⁵, σκοπός της οποίας είναι να εξηγήσει πως παίζεται το συγκεκριμένο παιχνίδι. Το τμήμα αυτό το έχει υιοθετήσει η μεταφράστρια από το πρωτότυπο γαλλικό κείμενο. Εδώ η συγγραφέας αναφέρει ότι έχει προηγηθεί η μετάφραση του Ιστορικού Χαρτοπαίγνιου το 1812 από τον Αλέξανδρο Βασιλείου και η δική της έρχεται σαν συνέχεια. Ωστόσο, εμείς γνωρίζουμε ότι η μετάφραση του Ιστορικού Χαρτοπαίγνιου από τον Αλέξανδρο Βασιλείου έγινε στα 1808, οπότε συμπεραίνουμε είτε ότι η Ραστή είχε υπόψη της κάποια επανέκδοση του ίδιου έργου που πραγματοποιήθηκε στα 1812, είτε ότι αντέγραψε εσφαλμένως στις υποσημειώσεις της τη χρονολογία έκδοσης του έργου αυτού.

Στην «είδησις συγγραφέως» συμπεριλαμβάνονται και οι πέντε κανόνες που διέπουν το παιχνίδι. Για τους κανόνες του παιχνιδιού η Ραστή μετέφρασε πιστά την είδηση του συγγραφέα από το πρωτότυπο κείμενο. Η ίδια θεωρεί το συγκεκριμένο έργο έναν απλό και μεθοδικό τρόπο για γρήγορη και ευχάριστη εκμάθηση της γεωγραφίας για τα παιδιά.

Το «Χαρτοπαίγνιο» αποτελείται από 52 μικρούς χάρτες, καθένας από τους οποίους κοσμεύεται με μια χαλκογραφία στο επάνω μέρος, η οποία περιγράφει συνοπτικά τα ήθη των κατοίκων του συγκεκριμένου τόπου. Φαίνεται μάλιστα ότι τα Χαρτοπαίγνια αυτά ήταν αρκετά διαδεδομένα στον καιρό τους και αποτελούσαν αγαπημένη συνήθεια για τα παιδιά. Ο εκδότης του Λόγιου Ερμή σε φύλο του 1816 γράφει: «Τα παιδάκια και τα κοράσια παίζοντες μεταξύ των δύνανται, ευκόλως και απόνως, να μάθωσι τας στοιχειώδεις και αναγκαίας γνώσεις της Ιστορίας και της Γεωγραφίας»¹⁶⁶. Ο Ερμής ο Λόγιος (τχ. 15 Απριλίου 1816, σελ. 124-127) προβάλλει και αναλύει λεπτομερώς την μετάφραση της Ραστή, γράφοντας:

Το χαρτοπαίγνιον τούτο συνίσταται από 52 χάρτας, έκαστος χάρτης έχει μικράν χαλκογραφίαν κατά κορυφήν, η οποία δίδει ιδέαν των ηθών και αξίων των κατοίκων του τόπου, ούτινος την γεωγραφίαν περιέχει συνοπτικώς ο χάρτης. Ο τρόπος του συγγραφέως είναι απλούς, εύληπτος και μεθοδικός, εις ολίγας σελίδας περιγράφει το ουσιωδέστερον και περιεργότερον της γεωγραφίας εις τους νέους, και Α. τα σύνορα κάθε τόπου. Β. το κλίμα αυτού, την ποιότητα της γης, και πρώτιστα προϊόντα. Γ. των

---

¹⁶⁵ Βλ. Ραστή, Α., ό.π.

¹⁶⁶ Βρετός, Α., ό.π.: 187.

κατοίκων τον αριθμόν, τον ηθικόν και επιστημονικόν χαρακτήρα αυτών. Δ. τους επισημότερους ποταμούς και τα όρη. Ε. το είδος της θρησκείας και διοικήσεως, την πρωτεύουσαν, κτ.

Οι κανόνες του παιγνίου είναι καθώς οι του Ιστορικού χαρτοπαιγνίου, το οποίον μετεφράσθη παρά Α. Βασιλείου, κατά το 1812. Οι νέοι παίζοντες εμπόρουν να μάθουν ευκόλως και απόνως τας στοιχειώδεις και αναγκαίας γνώσεις της Γεωγραφίας.

Ο συγγραφέας, ως Γάλλος, άρχισε την περιγραφήν της Ευρώπης από την πατρίδα του την Γαλλίαν, το ίδιον δίκαιον έχουσα η μεταφράστρια μετάβαλε την τάξιν εκείνου και άρχισεν από την ευρωπαϊκήν Τουρκίαν. Εδιώρθωσε τα γεωγραφικά της Ευρώπης κατά την παρούσαν πολιτικήν κατάστασιν, και επρόσθεσε της Αυστρίας τα γεωγραφικά, τα οποία έλλειπαν διόλου από το πρωτότυπον. Εδιώρθωσε προς τούτοις ένθεν καικείθεν ουσιώδη τινά αμαρτήματα του βιβλίου.

Η νέα μ' όλον ότι γεννημένη από γονείς Γραίκους, εδέχθη ως πατρίδα την Βλαχίαν, όπου εγεννήθη ως φιλοπατρίς λοιπόν επιθυμούσα την δόξαν της Βλαχίας, προσπαθεί να την εκδικήση τρόποντινά δια τας αισχρολόγους κατηγορίας τινών, διο παρεκινήθη να προσθέση της γεωγραφικής και πολιτικής περιγραφής αυτής τέσσαρας χάρτας, εξ ών ο πρώτος έχων κατά κορυφήν μικράν χαλκογραφίαν δηλούσαν τα παράσημα ταύτης της επαρχίας, περιέχει την γεωγραφικήν περιγραφήν της Βλαχίας, ήτις είναι ακριβής και άξια της περιέργειας των νέων. Το ό,τι όμως λέγει περί του ωραίου κλίματος της είναι ολίγον υπερβολικόν, καθώς το «Εις άλλα μέρη λέγουσιν ότι η φύσις είναι μεγαλύτερα και ηγεμονικώτερα, εδώ όμως γλυκύτερα και ωραιότερα». Ο β' χάρτης έχων την Δήμητραν περιγράφει τα όσα προϊόντα προάγει ο τόπος, τους μέγιστους ποταμούς, και το Μοναστήριον Κούρτε δε Άρτζεσι, ως αξιοθεώρητον της παλαιάς αρχιτεκτονικής μνημείον.

Ο τρίτος έχων τον Κρόνον περιέχει την πολιτικήν περιγραφήν της Βλαχίας, της εκτασίτητος, τον αριθμόν των κατοίκων, την καταγωγήν των Βλάχων, τα μνημεία της αρχαιότητος, και την πολιτικήν μεταβολήν αυτής.

Ο Τέταρτος, τελευταίον, χάρτης έχων την Αθήναν, περιέρχει την συνέχειαν της πολιτικής περιγραφής. Αυτού ομιλεί η ευγενής νέα περί φιλογένειας και φιλομάθειας των Βλάχων, των οποίων ηθικών προτερημάτων νομίζει μέγιστην ένδειξιν το αξιότιμον του Βουκουρεστίου Γυμνάσιον.

Ότι η γεωγραφία είναι μία των ωφελιμοτάτων και αναγκαιοτάτων επιστημών εις κάθε ανθρώπου κλάσιν, βέβαια κανείς δεν αμφιβάλλει χωρίς την γεωγραφίαν η ναυτική

ήθελε μένει πάντοτε ατελής, και το εμπόριον περιορισμένον εις μόνα τα πλησιόχωρα μέρη, από την γεωγραφίαν οδηγούνται οι ιστορικοί, οι ρήτορες, ποιηταί, και στρατηγοί ήρωες, η πρόοδος της είναι συνδεδεμένη με των λοιπών επιστημών, τεχνών, και της φιλολογίας τας προόδους. Εις την παρούσαν ευτυχή της Ελλάδος αναγέννησιν, οπότεν η προ πολλού αποδημήσασα φιλοσοφία επιστρέφη βαθμηδόν με όλην την ακολουθίαν εις την πατρώαν γην, το γένος έχει μεγάλην ανάγκην από εντελή γεωγραφίαν γενικήν, και περισσότερο από την της Ελλάδος, την ανάγκην ταύτην ησθάνθησαν οι φιλογενείς Καπετανάκη, δια και προ χρόνων καταγίνονται εις σύγγραμμα γεωγραφικόν, το οποίον μέλλει να επιφέρη εις αυτούς μεν πολλήν την τιμήν και τον έπαινον, εις δε τους Γραικούς μεγάλην την ωφέλειαν. Διά να εκταθή όμως εις το γένος περισσότερο η σπουδή αυτής της ωφέλιμου επιστήμης, εχρειάζετο πρότερον εν τοιούτον γεωγραφικόν χαρτοπαίγιον, το οποίον προπαρασκευάζον των νέων τας ψυχάς επιδεκτικάς της φιλοκαλίας, γεμίζει τον νούν αυτών με στερεάς και αληθείς γνώσεις, και τους ερεθίζει με την προβαίνουσαν ηλικίαν να αποκτήσωσιν εντελεστέρας της γεωγραφίας ιδέας. Αμέτρως θέλει ευχαριστήσκει όλους τους φίλους και εραστάς της αναγεννήσεως των Ελληνικών φώτων η κρίσις και αίσθησις του καλού της νέας Ραστή, η οποία εις το έαρ ακόμη της ηλικίας παρακινήθεισα από ευγενικήν φιλοτιμίαν, και όχι από επιδείξεως μάταιον πόθον, να μη φανεί με χείρας κενάς εις την ενεστώσαν αναγέννησιν της Ελλάδος, επεχείρησε να μεταφράση εις λόγου χαρακτήρα εύληπτον και καθαρόν από βαρβαρισμούς βιβλίον τόσον ωφέλιμον εις των Γραικών την νεολαίαν. Δεν αμφιβάλλω ότι το Γραικικόν γένος μέλλει να δεχθή με ευμένειαν και χαράν την πολλών επαίνων αξίαν προθυμίαν της νέας Ραστή. Η συγκατάβασις των αναγνωστών θέλει ενθαρρύνει και άλλας πολλές νέας εις το να μιμηθώσι το παράδειγμά της.

Επιπλέον, στο τεύχος της 15^{ης} Ιουνίου 1816, σελ. 222 ο εκδότης αναφέρει ότι ο ίδιος έχει το βιβλίο της Ραστή, το οποίο πωλείται προς ½ φλ. Ολλ. και επανέρχεται στον τόμο του 1817 (τχ. 15 Νοεμβρίου, σελ. 598), όπου παραθέτει κατάλογο «των εν Βιέννη από 1812-1816 εκδοθέντων εις την καθομιλουμένην και παλαιάν Ελληνικήν γλώσσαν βιβλίων» και μεταξύ αυτών αναφέρει και το «Χαρτοπαίγιον Γεωγραφικόν».

Φανερή, ωστόσο, είναι η ομοιότητα του Γεωγραφικού Χαρτοπαίγιου με το Ιστορικό Χαρτοπαίγιο, όπως δηλώνει και η ίδια η μεταφράστρια. Η Ραστή είχε

υπόψη της τη μετάφραση του Βασιλείου¹⁶⁷ και σίγουρα υιοθέτησε ορισμένα στοιχεία απ' αυτήν. Στις δύο μεταφράσεις, καταρχήν, επαναλαμβάνεται πανομοιότυπο το ρητό του Αδδισώνος: «Προμηθεύσατε εις τους τροφίμους σας τοιαύτας διατριβάς, ώστε και οι φρόνιμοι να μη αισχύνονται, συμμετέχοντες». Επιπλέον, αντίστοιχο με τον πρόλογο «προς αναγνώστας» και την «είδησις συγγραφέως» βρίσκουμε εδώ πρόλογο «προς τους αναγιγνώσκοντας» και «είδησις εφευρέτου», με διαφορετική ωστόσο σειρά. Το Ιστορικό Χαρτοπαίγνιο, κατ' αναλογία με το Γεωγραφικό, γράφεται για να εξυπηρετήσει την διδασκαλία της Ιστορίας για τη νεολαία. Περιλαμβάνονται και εδώ σαφέστατα οι κανόνες του παιχνιδιού που είναι συνολικά έξι. Όπως η Ραστή, έτσι και ο μεταφραστής έχει κάνει λίγες αλλαγές από το πρωτότυπο, ωστόσο ζητά να του συγχωρήσουν τα λάθη του και όποιος μπορεί να τα διορθώσει. Ο ίδιος κάνει λόγο για παράφραση του πρωτότυπου έργου και όχι για μετάφραση. Εκτός του Γαλλικού πρωτότυπου, ο Βασιλείου βρήκε και διάβασε Γερμανική και Ιταλική μετάφραση του έργου, τις οποίες και συμπεριέλαβε στο δικό του. Ουσιαστικά μιλάμε για έναν πολυγλωσσικό τόμο, καθώς εμπεριέχει όλες τις πληροφορίες και στις τέσσερις γλώσσες (Γαλλικά, Γερμανικά, Ιταλικά και Ελληνικά).

3.1.2. ΡΩΞΑΝΗ ΣΑΜΟΥΡΚΑΣΗ (1806-μέσα 19^{ου} αιώνα)

Η Ρωξάνη Σαμουρκάση, επίσης Φαναριώτισσα, είναι η κόρη του Έλληνα έμπορου στο Ιάσιο Δημητρίου Σαμουρκάση. Οι Σαμουρκάσηδες καταγόταν από πλούσια οικογένεια γουναράδων της Νικομήδειας, που είχαν εγκατασταθεί πριν από την επανάσταση στην πρωτεύουσα της Μολδαβίας το Ιάσιον. Ένας Ιωάννης Σαμουρκάσης ήταν ποστέλνικος (υπουργός Εξωτερικών) και πέθανε στην Κραϊόβα. Ένας Κωνσταντίνος Σαμουρκάσης ήταν βόρνικος (αυλάρχης και υπουργός εσωτερικών). Ο Δημήτριος Σαμουρκάσης ήταν γνωστός με το όνομα λογιώτατος¹⁶⁸.

¹⁶⁷ Βλ. Βασιλείου, Α., 1808.

¹⁶⁸ Ο Τρ. Ευαγγελίδης (Β', σελ. 285) γράφει για την Σχολή της Νικομηδείας ότι ιδρύθηκε το 1795 επί Μητροπολίτου Αθανασίου Κυπρίου του Καρύδη... έχοντας συμπράκτορα τον

Αυτού του Δημητρίου Σαμουρκάση κόρη ήταν η Ρωξάνη, η οποία μετέφρασε το έργο «Erastus» του Solomon Gessner (1730-1788). Το έργο εκδόθηκε στο Ιάσιο το 1819 από την Ελληνική Τυπογραφία και είναι αφιερωμένο: Τω εξοχτάτω και φιλοστοργοτάτω αυτής πατρί.

Όταν μεταφράζει τον «Έραστο» η Σαμουρκάση είναι μόλις δεκατριών ετών. Στην μετάφρασή της αυτή συμπεριλαμβάνει δύο προλόγους ¹⁶⁹. Με τον πρώτο απευθύνεται στον πατέρα της, στον οποίο θέλοντας να εκφράσει την ευγνωμοσύνη της, του αφιερώνει το πόνημα αυτό. Ωστόσο, τον παρακαλεί να παραβλέψει τα λάθη της και να την παροτρύνει να συνεχίσει να ασχολείται με τη μεταφραστική δραστηριότητα. Ο δεύτερος πρόλογος είναι προς τις συνομήλικές της κοπέλες. Εδώ διευκρινίζει ότι επέλεξε να μεταφράσει το συγκεκριμένο έργο γιατί δίνει μαθήματα ηθικής. Προτρέπει, όμως, τις νεαρές κυρίες να μην την κατακρίνουν για τις ατέλειες και τα λάθη της, ενώ εκφράζει έντονη επιθυμία να συνεχίσει το έργο της.

Η μετάφραση αυτή της Ραστή στα 1819 είναι η τελευταία γνωστή ελληνική μετάφραση του Gessner. Ο «Έραστος, Δράμα Ποιμενικόν», μεταφράστηκε από τα γερμανικά από ένα κορίτσι 13 μόλις ετών, ως άσκηση κατά το μάθημα των γερμανικών. Το αποτέλεσμα, ένα δυσανάγνωστο μαθητικό γύμνασμα, προδίδει όχι μόνο τις γλωσσικές προόδους της μικρής Ρωξάνης στα γερμανικά, αλλά, όπως θα δούμε, και το πνευματικό κλίμα που το γέννησε: το σχολικό διαφωτισμό του ελληνισμού της διασποράς. Η σχετική ωριμότητα της μεταφράστριας πιστοποιείται οπωσδήποτε απ' το γεγονός, ότι δε δίστασε να κάνει ελεύθερη, κι' επομένως δημιουργική χρήση του προτύπου της με το να διασκευάσει το μονόπρακτο «ποιμενικό» δράμα του Gessner δίνοντάς του την ευρύτητα ενός δίπρακτου «ηθικοδιδασκτικού» δράματος, χωρίς εν τούτοις να το κάνει προσιτό, απ' όσο ξέρουμε, σε μια μαθητική ερασιτεχνική θεατρική σκηνή στο Ιάσιο, το Βουκουρέστι ή την Οδησό. Το γεγονός τέλος, ότι η μετάφραση της Ρωξάνης Σαμουρκάση χρησίμευσε ως πρότυπο για δύο διαφορετικές μεταφράσεις του ίδιου έργου του Gessner στα ρουμάνικα, της μετάφρασης του «Εράστου» στα 1822 απ' τη Ζωίτσα

Δημήτριον Σαμουρκάση τον γνωστόν υπό το όνομα λογιώτατον άνδρα των τα πρώτα φερόντων και Γένους λαμπρού...Βλ. Ξηραδάκη, Κ., 1999: 46.

¹⁶⁹ Βλ. Σαμουρκάση, Ρ., 1819.

Γρηγορίου και στα 1839 από τον Αλέξανδρο Κούζα, δεν πρέπει κατ' ουσίαν να αποδοθεί στην εξαιρετική ποιότητα της μεταφραστικής εργασίας της Ρωζάνης Σαμουρκάση, αλλά να ερμηνευτεί εντοπιζόμενη στο ευρύτερο πολιτισμικό του πλαίσιο: τη γενικότερη χρήση της ελληνικής γλώσσας στον παραδουνάβιο χώρο για τη μετακένωση όχι μόνο ελληνικών-ανατολικών, αλλά και δυτικοευρωπαϊκών πολιτισμικών στοιχείων ¹⁷⁰.

Η Ρωζάνη Σαμουρκάση παρακινήθηκε στη μετάφραση του ποιμενικού δράματος «Εραστος» του Gessner «βλέπουσα...την εμπειριεχόμενην εις αυτό ηθικήν». Η «ηθική» αυτή αποτελείται από επιμέρους αρετές, που προσδιορίζουν βασικές οικογενειακές σχέσεις – μια αντίληψη, που μας οδηγεί όχι μόνο στο χώρο του διαφωτισμού γενικά, αλλά, όπως θα δούμε, και στον τρόπο πρόσληψης του κυρίως ειδυλλιακού έργου του Gessner στην Ελλάδα. Εξάλλου το ίδιο το κείμενο του «Εράστου» πρόσφερε πολλές ευκαιρίες ηθικοδιδακτικού παραδειγματισμού και η επιδίωξη της «αρετής» είναι κοινός τόπος σ' αυτό το έργο και σ' έργα βασικά του ευρωπαϊκού διαφωτισμού. Πιο εύγλωττη για τις τάσεις που εξέφραζε η νεαρή μεταφράστρια είναι μια τολμηρή επέμβασή της στο κείμενο του προτύπου της: Μεταβάλλοντας τα μοντέρνα ή εβραϊκά ονόματα των προσώπων του γερμανικού δράματος σε αρχαία ελληνικά ή αρχαιοφανή (Ανυσία αντί Lucinde, Χαρίτων αντί Simon) ή εφευρίσκοντας κλασικά ονόματα (Υάκινθος, Νάρκισσος) για πρόσωπα που παρέμεναν ανώνυμα στο έργο του Gessner, δεν κάνει τίποτα άλλο παρά να αντικαθρεφτίζει το – διαφωτισμένο – κλασικισμό του σχολείου της ειδικά και του περιβάλλοντός της γενικότερα ¹⁷¹.

3.1.3. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΣΟΥΤΖΟΥ – ΒΑΛΕΤΑ (1795-1837)

Η Αικατερίνη Σούτζου είναι κόρη του Κωνσταντίνου Δ. Σούτζου του Κεμπάπη και της Ελένης Γεωργίου Ρίζου Νερουλού. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και ήταν αδερφή των ποιητών Αλέξανδρου και Παναγιώτη Σούτσου και του ιερολοχίτη

---

¹⁷⁰ Βελουδής, Γ., 1974: 24-25.

¹⁷¹ Βελουδής, Γ., 1974: 27-28.

Δημητρίου Σούτσου, ενώ υπήρξε και σύζυγος του Σπυρίδωνος Βαλέτα από την Ίο¹⁷². Ωστόσο, σύμφωνα με νεότερες πληροφορίες που δεν έχουν επιβεβαιωθεί, πρόκειται για τη θεία του Αλέξανδρου και Παναγιώτη Σούτσου από τον κλάδο των Σούτσων, των ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας¹⁷³.

Ο σύζυγός της, Σπυρίδων Βαλέτας γεννήθηκε το 1780. Σπούδασε στο Παρίσι και επηρεάστηκε από τις ιδέες του Ζαν Ζακ Ρουσσώ. Μετέφρασε και τύπωσε στο Παρίσι το 1818 το σύγγραμμά του «Λόγος περί αρχής και βάσεως της ανισότητας των ανθρώπων προς αλλήλους»¹⁷⁴. Επειδή, όμως, εκείνη την εποχή οι θαυμαστές του Ρουσσώ και του Βολταίρου θεωρούνταν άθεοι και επικίνδυνοι, το παρουσίασε με το ψευδώνυμο Δημήτριος Αριστομένους. Ο Βαλέτας πήγε στη Μολδοβλαχία, όπου προσελήφθη ως γραμματέας του ηγεμόνα Κωνσταντίνου Σούτζου. Ήταν άνθρωπος με πολλές ικανότητες. Μυήθηκε και στη Φιλική Εταιρία. Παντρεύτηκε την κόρη του ηγεμόνα Αικατερίνη μετά το 1819¹⁷⁵.

Η Αικατερίνη Σούτζου μετέφρασε από τα γαλλικά τους «Διαλόγους Φωκίωνος» του Γάλλου ιστορικού και φιλοσόφου Gabriel Bonnot de Mably. Ο Gabriel Bonnot de Mably (1709 - 1785), γνωστός και ως Abbé de Mably, ήταν Γάλλος φιλόσοφος και πολιτικός και υπήρξε δημοφιλής συγγραφέας του 18^{ου} αιώνα. Το πιο γνωστό του έργο «Entretiens de Phocion» είναι ένας διάλογος που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1763 και εισήγαγε τα θέματα της ώριμης σκέψης του.

Το έργο «Διάλογοι Φωκίωνος» έχει χαρακτήρα φιλοσοφικό, ιστορικό και πολιτικό ταυτόχρονα. Περιλαμβάνει πέντε διαλόγους¹⁷⁶. Ο πρώτος περιέχει μια γενικότερη περιγραφή της πολιτικής κατάστασης της Αθήνας και των υπόλοιπων πόλεων στα χρόνια που ο Φωκίων δίδασκε τον Αριστία. Ότι η πολιτική επιστήμη έχει στέρεους και αμετάτρεπτους κανόνες και πρώτα απ' όλα ότι υπακούει στους

---

¹⁷² Ξηραδάκη, Κ., 1999: 37-38.

¹⁷³ Ντενίση, Σ., 1994: 10.

¹⁷⁴ Βρετός, Α., 1857: 242.

¹⁷⁵ Ξηραδάκη, Κ., 1999: 38.

¹⁷⁶ Σούτζη, Α., 1819.

φυσικούς νόμους. Ότι η υπέρσχυση των παθών είναι η μοναδική αιτία των συμφορών και δυστυχημάτων του κοινωνικού βίου. Ότι ο πολιτικός οφείλει, με όλες του τις δυνάμεις, να υποτάσσει τα πάθη του για χάρη του ορθού λόγου. Ο δεύτερος πρεσβεύει ότι κάθε αρετή συμβάλλει στην ευδαιμονία των ανθρώπων. Ότι πρώτηστη αρμοδιότητα του πολιτικού είναι η ρύθμιση των ηθών. Ότι τα χρηστά ήθη διορθώνουν τα επιλήψιμα των διοικήσεων. Εμπεριέχει επίσης τις απαντήσεις του Αριστία και τις αποκρίσεις σ' αυτές του Φωκίωνα. Ο τρίτος αναφέρει ότι όποια μέθοδο και αν χρησιμοποιεί ο πολιτικός μπορεί να αναδείξει ένα έθνος ενάρετο. Για αυτές τις αρετές ο πολιτικός οφείλει να καταβάλλει οποιοδήποτε κόπο: εγκράτεια, φιλοπονία, φιλοδοξία και πάνω απ' όλα ευσέβεια. Ο τέταρτος έχει να κάνει με τη φιλοπατρία και τη φιλανθρωπία. Γι' αυτές τις αρετές οι πολιτείες μπορούν να αντιμετωπίσουν τους κινδύνους και τα πάθη, όσα κυριεύουν τους γειτονικούς τους λαούς. Ο πέμπτος δηλώνει ότι ο πολιτικός μπορεί να χρησιμοποιεί οποιοδήποτε επιτήδειο τρόπο για να ρυθμίσει την πολιτεία που έχει διαφθαρμένα ήθη. Αυτός που έχει την εξουσία οφείλει με κάθε τρόπο να μεταχειρίζεται τα πάθη των ανθρώπων για την επιτυχία των κοινοφελών σκοπών. Καταγράφει μάλιστα διάφορα από τα προβλήματα των πόλεων.

Ο Φωκίων (402 - 317), στον οποίο αναφέρεται το έργο, ήταν πραγματικό πρόσωπο. Πρόκειται για τον πολιτικό και στρατηγό της αρχαίας Αθήνας. Προερχόταν από φτωχή οικογένεια και ήταν από τους λίγους πολιτικούς και στρατιωτικούς, που διακρίθηκαν για τη φρόνηση και χρηστότητά τους. Ανδρείος, γενναίος και ικανός στρατηγός και πολιτικός, επωνομάστηκε «*Φωκίων ο Χρηστός*». Ήταν αντίπαλος της πολιτικής του Δημοσθένη και υποστήριζε την ειρήνη ανάμεσα στους Αθηναίους και τον Φίλιππο, το βασιλιά των Μακεδόνων. Παρόλη όμως την προσπάθειά του να αποτρέψει τον πόλεμο ανάμεσά τους, όταν ο Φίλιππος βάδισε εναντίον των Αθηναίων, ο Φωκίων ως αρχηγός του στόλου τον ανάγκασε να υποχωρήσει. Μετά τον άτυχο για τους Αθηναίους Λαμιακό πόλεμο, ο Φωκίων στάλθηκε για διαπραγματεύσεις στον Αντίπατρο. Όταν μετά από το θάνατο του Αντίπατρου οι Αθηναίοι ζήτησαν από τους Μακεδόνες, που στην εποχή του Αντίπατρου είχαν εγκατασταθεί στον Πειραιά, να φύγουν, αυτοί με τη βοήθεια του Κάσσανδρου κατέλαβαν τον Πειραιά. Γι' αυτό θεωρήθηκε υπεύθυνος ο Φωκίων, που σε ηλικία 84 χρονών καταδικάστηκε να πει το κώνειο, το 318 π.Χ. Λίγο αργότερα όμως, οι

Αθηναίοι μετάνιωσαν για την άδικη καταδίκη του συνετού Φωκίωνος και του έστησαν ανδριάντα, ενώ καταδίκασαν σε θάνατο εκείνον που τον είχε κατηγορήσει.

Η μετάφραση της Σούτζου εκδόθηκε στο τυπογραφείο του Θεόδωρου Νέγρη το 1819 στο Ιάσιο. Την μετάφραση αυτή την αφιερώνει στη θεία της, προστάτιδα των γραμμάτων: «Τη εκλαμπροτάτη και θεοσεβεστάτη Δόμνη Μεγαλοπρεπεστάτη πάσης Ουγγροβλαχίας κυρία κυρία Ευφροσύνη Καλλιμάχη-Σούτζου Β.Β.». Η συγκεκριμένη μετάφραση της Αικατερίνης Σούτζου επαινέθηκε από πολλούς. Ο Ερμής ο Λόγιος (1819, σελ. 873-874) γράφει: «Τα ακόλουθα στιχουργήματα εστάλησαν παρά του εν Ιασίω ευγενεστάτου και φιλογενεστάτου Άρχοντος Καμηνάρη Κυρίου Μανουήλ Βερνάρδου δια να καταχωρισθώσιν εις τον Λόγιον Ερμήν. Τα στιχουργήματα αυτά παρατίθενται στο Παράρτημα (1). Επίσης, την Αικατερίνη Σούτζου και την έκδοση του έργου της αναφέρει ο Ανδρέας Βρετός στην «Νεοελληνική Φιλολογία», αλλά και ο Αλέξανδρος Σούτζος στο βιβλίο του «Η Αναγέννησις των φώτων εις την Ελλάδα», επαινεί τις εργασίες της, καθώς και της Ευανθίας Καΐρη, με αυτούς τους στίχους:

«Εξέδιδον τον Λόγιον Ερμήν οι Κοκκινάκαι
Οι Κούμαι οι Θεόκλητοι και οι Καπετανάκαι
συνέθετον συγγράμματα σοφά και στοιχειώδη
γυναίκες με φρονήματα ελληνικά κι ανδρώδη
και πρώται μεταξύ αυτών η Σούτζη, η Ευανθία
μετέφραζον ωφέλιμα διδακτικά βιβλία...»

Την μετάφραση αυτή της Αικατερίνης πρέπει να την δούμε όχι μόνο ως συμβολή στα ελληνικά γράμματα, αλλά και σαν εθνική πράξη. Οι πατριώτες εκείνο τον καιρό για την πραγματοποίηση των στόχων - σκοπών της Φιλικής Εταιρίας, προπαγάνδιζαν την εκπαιδευτική αναγέννηση. Αγωνίζονταν με όλα τα μέσα. Η μόρφωση θα έφερνε το ξύπνημα. Γι' αυτό και κάθε τέτοια προσπάθεια οι Φιλικοί την ενίσχυαν, την προέβαλλαν. Και στην περίπτωση, λοιπόν, της Αικατερίνης Σούτζου παρατηρούμε: Ο άνδρας της ήταν Φιλικός, ο εκδότης του έργου της Θ. Νέγρης που το προλογίζει και κάνει στον πρόλογο σαφείς υπαινιγμούς ήταν Φιλικός και ο Μανουήλ Βερνάρδος που της γράφει ευμενή κριτική και το προβάλλει ήταν επίσης Φιλικός.

Ο Τρ. Σκλαβενίτης μας δίνει άλλη μια πληροφορία ότι η Αικατερίνη Σούτζου συμμετείχε στην ομάδα μετάφρασης του Πλουτάρχου: «Από υστερόγραφο επιστολής του Βαλέτα προς Βασιλείου (Φιούμε 29-6-1827): Η σύζυγός μου σας προσκυνεί και

σας παρακαλεί να σημειώσετε, τί απέγινεν η μετάφρασις των βίων του Πλουτάρχου» και ακόμη ότι η Αικατερίνη βοήθησε τον Βαλέτα στην μετάφραση του Say ¹⁷⁷.

Το ζεύγος Βαλέτα δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς ήρθε στην Αθήνα. Ωστόσο, «Επί Καποδίστρια, τον Σεπτέμβρη του 1831, γράφει ο Κόκκινος (τ. 12^{ος}, σελ. 516) είχαν προσέλθει στην Ύδρα ως πληρεξούσιοι για την συνέλευση που ετοιμάζονταν ο Σπ. Τρικούπης, ο Αν. Λόντος, ο Αλ. Σούτζος, ο Σπ. Βαλέτας...». Όταν ενηλικιώθηκε ο Όθωνας, το 1835, ο Άρμασπεργκ έγινε αρχικαγκελάριος. Τότε ο Μακρυγιάννης, όπως γράφει (σ. 373) θέλησε να του μιλήσει και μη γνωρίζοντας τη γλώσσα, κάλεσε τον φίλο του τον Βαλέτα, τον γυναικαδελφό του Παναγιωτάκη Σούτζου, του τα είπε και εκείνος τα διαβίβασε ¹⁷⁸.

Στις 24/6/1841 ο Βαλέτας διορίζεται υπουργός των Εκκλησιαστικών. Τον Σεπτέμβρη του 1841 παραιτείται σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τις αυθαιρεσίες του Όθωνα. Στις 10 Μαΐου 1859 όταν έγιναν οι μεγάλες αντιμοναρχικές-αντιοθωνικές εκδηλώσεις στην Αθήνα, που έμειναν στην ιστορία με την προσωνυμία «Τα Σκιαδικά», αρχηγοί της νεολαίας ήταν ο Οδ. Ιάλεμος, ο Αρ. Δόσιος, ο Σπυρ. Βαλέτας... ¹⁷⁹.

Η Αικατερίνη Σούτζου-Βαλέτα πέθανε στην Αθήνα στις 24 Μαΐου 1837. Η εφημερίδα «Αθηνα» του Εμμ. Αντωνιάδη την νεκρολόγησε στις 26/5/1837, αρ. 439, σελ. 1787: «Ο θάνατός της εστέρησε το γυναικείον φύλον της πατρίδος μας από μίαν αξιοσέβαστον γυναίκα, ήτις το εκοσμούσε τόσον με την αρετήν, την παιδείαν και τα γενναία φρονήματά της» ¹⁸⁰.

Η Αικατερίνη Σούτζου-Βαλέτα είναι η πρώτη, με τα μέχρι τώρα στοιχεία, που φαίνεται να μεταφράζει μυθιστόρημα έπειτα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ¹⁸¹. Για την ακρίβεια το 1837. Το έργο τιτλοφορείται «Κλημεντίνα ή ότι αναγκαία η μάθησις προς τας γυναίκας» και φέρει την ένδειξη «σύγγραμμα μυθιστορικών».

---

¹⁷⁷ Ξηραδάκη, Κ., 1999: 42.

¹⁷⁸ Ξηραδάκη, Κ., 1999: 42-43.

¹⁷⁹ Ξηραδάκη, Κ., 1999: 43.

¹⁸⁰ Ξηραδάκη, Κ., 1999: 43.

¹⁸¹ Ντενίση, Σ., 1994: 10.

Ωστόσο, εκδόθηκε μετά το θάνατό της από τον Άγγελο Αγγελίδη στην Αθήνα το 1840. Προέρχεται από το μυθιστόρημα της Gacon-Dufour «De la necessite de la instruction pour les femmes». Πρόκειται για έργο του 1805, γραμμένο από την διάσημη για εκείνη την εποχή Γαλλίδα συγγραφέα Gacon Marie-Armande-Jean (1753-1835). Εδώ η συγγραφέας μεταφράζεται ως Γακωνία Δουφουρία. Το έργο φαίνεται από τον τίτλο του περισσότερο διδακτικό παρά μυθιστορηματικό. Σκοπός της συγγραφέως είναι να καταστεί η μόρφωση των γυναικών τόσο απαραίτητη όσο και η εκμάθηση της τέχνης του βίου. Θεωρεί ότι η παιδεία είναι ο μόνος τρόπος για να μπορέσει μια γυναίκα να αποφύγει τις κακοτοπιές.

Το διάστημα μεταξύ των δύο μεταφράσεων της Σούτζου είναι μεγάλο. Είναι πιθανόν η «Κλημεντίνα» να έχει μεταφραστεί αρκετά νωρίτερα, αφού μάλιστα γνωρίζουμε πως η μεταφράστρια είχε ήδη πεθάνει το 1840. Αν και ο ακριβής χρόνος της μετάφρασης δεν μπορεί να προσδιοριστεί, το έργο παραμένει το πρώτο μυθιστόρημα μεταφρασμένο επωνύμως από γυναίκα μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Η μετάφραση αυτή φαίνεται ως ο τελευταίος κρίκος που θα ενώσει μια παλαιότερη γενιά λόγιων γυναικών, τις Φαναριώτισσες, με τη νεότερη γενιά πεπαιδευμένων γυναικών, που δεν τις διακρίνει αναγκαστικά η αριστοκρατική καταγωγή¹⁸².

Η έκδοση περιλαμβάνει επιστολή που προηγείται του έργου και απευθύνεται στην «Κυρίαν Σ*...»¹⁸³. Προφανώς πρόκειται για κάποια φίλης της Αικατερίνης, η οποία μάλιστα την είχε δει να διαβάζει το συγκεκριμένο έργο και της είχε ζητήσει να της διηγηθεί την υπόθεση. Φαίνεται πως η συγκεκριμένη κοπέλα ήταν και αυτή καλλιεργημένη και μοιραζόταν τα ίδια ενδιαφέροντα με τη Σούτζου, αφού παραπονιέται για την έλλειψη τέτοιου είδους βιβλίων στη γλώσσα τους, δηλαδή βιβλίων που περιγράφουν την συμβολή των γυναικών στην κοινωνία και πως αυτές πρέπει να προετοιμάζομαι για τις βιοτικές ανάγκες. Έτσι, η μεταφράστρια βρίσκει αφορμή, ώστε να θέσει το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης. Θεωρεί, λοιπόν, ότι η μόρφωση των γυναικών είναι αναγκαία και συμβουλεύει τους επικριτές της θέσης αυτής λέγοντάς τους «ότι γραφίς και ραφίς είναι όργανα της γυναικείας χειρός, επίσης εις αυτήν αναγκαία και προσφυέστατα».

---

¹⁸² Ντενίση, Σ., 1994: 11.

¹⁸³ Βλ. Βαλέτα, Α., 1840.

3.1.4. ΡΑΛΛΟΥ ΣΟΥΤΖΟΥ – ΜΕΙΝΤΑΝ (1799-1832)

Η δομνίτσα Ραλλού Σούτζου ήταν πρωτότοκη κόρη του ηγεμόνα της Μολδαβίας και Βλαχίας Αλέξανδρου Σούτζου, ο οποίος πέθανε στις 19/1/1821. Μητέρα της υπήρξε η δόμνα Ευφροσύνη το γένος Καλλιμάχη, γυναίκα με ευρεία μόρφωση. Μητέρα και κόρη καλλιέργησαν τα Ελληνικά Γράμματα και ενίσχυσαν το θέατρο του Βουκουρεστίου. Συνέχισαν δηλαδή το έργο της Ραλλούς Καρατζά¹⁸⁴.

Η Ραλλού Σούτζου πολύ νέα αφοσιώθηκε στα Γράμματα και στις Καλές Τέχνες. Ο εξαδέλφος της Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής στα Απομνημονεύματά του¹⁸⁵ την αναφέρει γράφοντας για «το αγγελικό αυτό πλάσμα με τα τόσα ψυχικά και πνευματικά χαρίσματα». Μας λέει επίσης ότι η Ραλλού ήταν φίλη με την Αικατερίνη Γκίκα που της μάθαινε ιταλικά και γερμανικά, αλλά και ότι το 1820 στους γάμους της μικρότερης αδελφής της Λουκίας με τον Εμμανουήλ Αργυρόπουλο, οι κοπέλες χόρεψαν συρτό και η Ραλλού ως προστάτης «έσυρε τον χορό και οι Έλληνες και ξένοι καλεσμένοι κατεγοητεύθησαν». Ο Ραγκαβής περιγράφει πολλά γεγονότα από τη ζωή της Ραλλούς και το σπουδαιότερο, μας μιλάει για τη συμμετοχή της στο θίασο του Βουκουρεστίου.

Συγκεκριμένα, ο Ραγκαβής αναφέρει ότι παρακολούθησε την «Μερόπη», όπου πρωταγωνίστησε στον ρόλο της «Μερόπης» η Ραλλού Σούτζου και τότε θαύμασε την εξαδέλφη του με την αγγελική μορφή. Μαζί της έπαιξε ο Νικόλαος Αριστάρχης και η αδελφή του Ελένη, η μετέπειτα κυρία Σωτηρίου Καλλιάδη. Ο Ραγκαβής επιπλέον γράφει ότι ο θίασος αυτός των παιδιών έπαιζε πρωτοποριακά έργα. Όταν κάποτε ετοιμάζαν να ανεβάσουν τον «Θάνατο του Καίσαρα» του Βολταίρου, ο πατέρας της Ραλλούς επενέβη και ζήτησε να μην παιχτεί το έργο, γιατί είχε πολλούς υπαινιγμούς και αν το μάθαιναν οι Τούρκοι θα δημιουργούσαν ζήτημα. Αλλά η νεολαία, σύμφωνα με τον Ραγκαβή, εμπνεόμενη από πατριωτικά αισθήματα και ενθουσιασμένη από τις αρχές της Φιλικής Εταιρίας έκανε παραστάσεις στον ηγεμόνα να επιτρέψει την παράσταση και τελικά η προσπάθειά τους επετεύχθη. Ωστόσο, δεν γνωρίζουμε αν οι

---

¹⁸⁴ Ξηραδάκη, Κ., 1999: 77.

¹⁸⁵ Βλ. Ραγκαβής, Α. 1999.

Φιλικοί τους είχαν προσεγγίσει, αν είχαν έρθει σε επαφή με την Φιλική Εταιρία και πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους ή αν αγνοούσαν εντελώς την ύπαρξή της ¹⁸⁶.

Όμως η δομνίτσα Ραλλού Σούτζου ασχολήθηκε και με μεταφράσεις. Μετέφρασε τις «Παραινέσεις μητρός προς θυγατέρα» της Anne-Therese Marquise de Lambert (1647-1733). Η Γαλλίδα Μαρκησία υπήρξε σημαντική προσωπικότητα του πνεύματος του 18^{ου} αιώνα, παρόλο που το μεγαλύτερο μέρος της ζωής της έζησε κατά τον 17^ο. Η δραστηριότητά της όμως ξεκίνησε όταν ήταν περίπου σε ηλικία 40 ετών.

Ο πατέρας της πέθανε όταν η Anne-Thérèse ήταν μόλις τριών ετών. Η μητέρα της, κόρη πλούσιου Παριζιάνου αστού είχε μάλλον έντονη ερωτική ζωή. Ο δεύτερος σύζυγός της ήταν άνθρωπος του πνεύματος και αυτός μύησε την Anne-Thérèse στα γράμματα και την κοσμική κοινωνία. Το 1666 παντρεύτηκε τον Henri de Lambert, έντιμο και γενναίο αξιωματικό του ιππικού και το 1686 χήρεψε. Αφού διεκδίκησε δικαστικά την περιουσία της, άνοιξε πια το σαλόνι της σε ανθρώπους του πνεύματος. Εκεί γίνονταν συζητήσεις που οδήγησαν σε πνευματικές ζυμώσεις. Άλλες διασκεδάσεις δε λάμβαναν χώρα, όπως συνηθιζόταν σε άλλα σαλόνια της εποχής. Θεωρείται πως η ιστορία τέτοιων σαλονιών, που τόσο σημαντικό ρόλο έπαιζαν στην εξέλιξη του πνεύματος κατά τον 18^ο αιώνα, ξεκινά από το σαλόνι της madame de Lambert, σύμφωνα με τον Σαιντ-Μπρεβ ¹⁸⁷. Η madame de Lambert έκανε την αρχή στο νέο αυτό θεσμό. Τα σαλόνια αποτελούσαν πνευματικά κέντρα και κοινωνική δύναμη για την εποχή. Οι σημαντικότεροι πνευματικοί άνθρωποι και ακαδημαϊκοί πέρασαν από το σαλόνι της, μεταξύ των οποίων ο Fontenelle, ο οποίος υμνεί την de Lambert στο έργο του, ο Montesquieu, ο Βολτέρος και ο D' Alembert ¹⁸⁸. Η διαφορά της από τις άλλες κυρίες των σαλονιών ήταν ότι εκείνη είχε την απαραίτητη μόρφωση, αλλά και το έμφυτο ταλέντο για να συμμετέχει στις συζητήσεις που λάμβαναν χώρα εκεί, αλλά παρά τη συμβολή της σ' αυτές, η ίδια δεν έλαβε μεγάλη δόξα.

Εκτός από οικοδέσποινα, η ίδια υπήρξε και συγγραφέας. Όλα της τα έργα εκδόθηκαν μετά το θάνατό της. Τα δύο μεγάλα της έργα είναι το «Lettres d' une

---

¹⁸⁶ Ξηραδάκη, Κ., 1971: 90-91.

¹⁸⁷ Κανελλόπουλος, Π., 1976: 82.

¹⁸⁸ Kitromilides, P., 1983: 47.

dame à son fils sur la vraie gloire» (Γράμματα μιας κυρίας προς τον υιό της για την πραγματική δόξα) και το «Avis d' une mere à sa fille» (Συμβουλές μιας μητέρας προς την κόρη). Αυτό επιλέγει να μεταφράζει η Ραλλού Σούτζου το 1819. Στα «Γράμματα προς τον υιό» η αναφορά στη θρησκεία απουσιάζει και αντικαθίσταται από τη λατρεία της δόξας, με έμφαση του έργου στα φυσικά χαρίσματα και όχι στα επίκτητα ¹⁸⁹, ενώ στις «Συμβουλές προς την κόρη» η θρησκεία αναφέρεται επανειλημμένα ως πηγή όλων των αρετών, οι οποίες οδηγούν στην ευδαιμονία μέσω της καλλιέργειας. Η διαφορετικότητα αυτή συνοδοιπορεί με τη διαφωτιστική θέση περί της εκ φύσεως αρετής του άνδρα σε αντιδιαστολή με την εμπαθή φύση της γυναίκας, η οποία επιδέχεται βελτίωση μέσω κατάλληλης εκπαίδευσης. Άλλα έργα της είναι τα «Traité de la vieillesse» (Πραγματεία περί του γήρατος), «Traité de l' amitié» (Πραγματεία περί της φιλίας), «Reflexions sur les femmes» (Σκέψεις περί των γυναικών), «Reflexions diverses» (Διάφορες σκέψεις), κ.α.

Το έργο της περιέχει πυρήνες σκέψεων σχετικά με την αγωγή των παιδιών και την ισότητα των ανθρώπων, που αναπτύχθηκαν αργότερα ευρέως από τον Rousseau και άλλους Διαφωτιστές. Η de Lambert ήταν άνθρωπος με ιδιαίτερες ευαισθησίες και λεπτούς στοχασμούς. Βασική αρχή που διαπερνά τα γραπτά της αλλά και χαρακτήριζε τις θέσεις της στις διάφορες συζητήσεις, σύμφωνα με τον Fontenelle ¹⁹⁰, ήταν η ανθρωπιά. Τα έργα της αποτελούν διδασκαλία ηθικής και αυτό εξηγεί τόσο την επιλογή της Σούτζου να μεταφράσει το βιβλίο της αν και γραμμένο το 1728, όσο και την επιρροή του στη διαμόρφωση αρχών ολόκληρου του γυναικείου εκπαιδευτικού συστήματος, ως και τη δεκαετία του 1870 περίπου.

Το βιβλίο της «Παραινέσεις μητρός προς θυγατέρα» εκδόθηκε για πρώτη φορά στα γαλλικά ένα χρόνο μετά τον θάνατο της de Lambert το 1734 και κατόπιν πολλές άλλες φορές, με κάθε του έκδοση να απολαμβάνει μεγάλη επιτυχία ¹⁹¹. Η de Lambert και μέσω αυτής η Σούτζου προτείνουν μια γυναίκα καλλιεργημένη και ελεύθερη από προλήψεις και δεισιδαιμονίες, οδηγούμενη από τη θρησκεία στην ανάληψη των

---

¹⁸⁹ Niders, A., 1987: 1290.

¹⁹⁰ Niders, A., 1987: 1290.

¹⁹¹ Kitromilides, P., 1983: 47.

αποκλειστικών της υποχρεώσεων που είναι η υποστήριξη του συζύγου της και η ανατροφή των παιδιών, ως μόνη δίοδος για την απόκτηση της ευτυχίας.

Το έργο της de Lambert που επιλέγει να μεταφράσει η Σούτζου αποτελεί σύνοψη των συντηρητικών θέσεων του διαφωτισμού για τη φύση και το ρόλο της γυναίκας στην κοινωνία, η οποία συμφωνεί με το χαρακτήρα της εκπαίδευσης που έπαιρναν οι Φαναριώτισσες. Κατά ένα πολύ μεγάλο μέρος, πάνω στις αρχές αυτού του βιβλίου στηρίχθηκε στη συνέχεια και όλη η γυναικεία εκπαίδευση του 19^{ου} αιώνα σε διάφορες ελληνικές κοινότητες.

Η μετάφραση της Σούτζου εκδίδεται από το τυπογραφείο του Νικολάου Γλυκή τον Δεκέμβριο του 1819 στη Βενετία ¹⁹². Στον πρόλογό της απευθύνεται στον πατέρα της λέγοντας: «... Εγώ δεν συνέγραψα δι' έξεως εις επίδειξιν, αλλά μετέφρασα διά πρωτοπειρίας εις τε του νοός μου εξάσκησιν και της καρδίας μου μάλιστα διαρρυθμισιν, και εάν δεν δυνηθώ να ακολουθήσω κατ' ίχνος την τοιαύτην Σεβαστήν Μητέρα, μιμουμένη τας αρετάς της, είθε διά των φιλοστόργων Σου ευχών να αξιωθώ τουλάχιστον, καθώς και αφίεμαι να διαζήσω κατά πάντα συμφώνως με τας συμβουλάς της, τας και μέλιτος γλυκυτέρας και παντός τιμίου πράγματος, εμοί τιμιωτέρας δια να υποσημειούμαι έτι μάλλον επαξίως!

Της υμετέρας υπερστόργου και τρισεβάστου Υψηλότητος

θυγάτηρ ευπειθεστάτη και δούλη,
Ραλλού Σούτζη».

Η έκδοση της μετάφρασης περιλαμβάνει μία σειρά από προλόγους. Στην έκδοση του βιβλίου της Σούτζου του 1819, σύμφωνα με την Κούλα Ξηραδάκη ¹⁹³, περιλαμβάνεται ένα γράμμα από τον πατέρα της, Αλέξανδρο Σούτζο, το οποίο στην έκδοση του 1859 που χρησιμοποιήθηκε για την παρούσα εργασία δεν υπάρχει και δεν κατέστη τελικά δυνατόν να μελετηθεί. Σύμφωνα όμως με την Κ. Ξηραδάκη, η έκδοση του 1819 προσφωνείται από τον ηγεμόνα Αλέξανδρο Σούτζο και προφανώς, τα σχόλιά του για το έργο αυτό της κόρης του θα είναι ενθαρρυντικά.

Ακολουθεί ένας πρόλογος του Αλεξάνδρου Σηιανού, ο οποίος αναφέρεται στη μεταφράστρια και όχι στο ίδιο το κείμενο. Γράφει: «... Έκλαμπροτάτη και περιφανεστάτη κυρία μου,

¹⁹² Βλ. Σούτζη, Ρ., 1859.

¹⁹³ Ξηραδάκη, Κ., 1999: 80-81.

... Η κατά δυστυχίαν αμάθειά μου δεν συγχωρεί τον κάλαμον να ζωγραφίση όσα η ψυχή μου επιποθεί και αφήεται τας εν τη νεαρά Σου ταύτη ηλικία αξιοσεβάστους αρετάς... άλλως θαυμάζων τας εις αμφοτέρας τας γλώσσας προόδους σου καταφεύγω εις την σιωπήν ως εις άσυλον...». Επαινεί τη Ραλλού Σούτζου τόσο για τις γνώσεις της στις ξένες γλώσσες, χάρις στις οποίες έκανε αυτή τη μετάφραση, όσο και για τις γενικότερες αξιοσεβάστες αρετές της, παρά το νεαρό της ηλικίας της ¹⁹⁴.

Η έκδοση του 1859 προλογίζεται από τον ιεροδιάκονο Βορέα, έναν από τους εκδότες. Στον πρόλογο αυτόν αναφέρεται ο στόχος του συγκεκριμένου συγγράμματος, ο οποίος είναι διδακτικός. Η μετά κρίσεως, όπως ο ίδιος αναφέρει ανάγνωσή του από γυναίκες νεαρής ηλικίας, παντρεμένες και μητέρες, θα τους αποφέρει ηθική ωφέλεια, επισημαίνοντας τα καθήκοντά τους προς τον Θεό, τον εαυτό τους και προς τους άλλους ανθρώπους.

Ακολουθεί ο πρόλογος της ίδιας της μεταφράστριας που απευθύνεται στον πατέρα της. Από τα λόγια της φαίνεται ο τρόπος που έβλεπαν εκείνη την εποχή τους γονείς τους οι νέες. Η προσφώνησή της είναι «θεοφρούρητε αυθέντα, τρισέβαστε και φιλόστοργέ μοι πάτερ!». Η μετάφρασή της αποτελεί δώρο και ευχαριστήριο αντάλλαγμα για τη στοργή του και την αγωγή που της έδωσε, το οποίο με συστολή και δέος του αφιερώνει, ως δούλη του. Ζητάει την επιείκειά του στο πρώτο της αυτό βήμα και εξηγεί πως δεν το έκανε για επίδειξη, αλλά για προσωπική άσκηση του νου και της καρδιάς, δηλαδή για να εξασκηθεί η ίδια στην τέχνη της μετάφρασης αφενός και στη μελέτη του περιεχομένου, αφετέρου. Αυτά βεβαίως δεν εξηγούν και πώς προχώρησε στην απόφαση της έκδοσης, αλλά αποσιωπώντας το βήμα αυτό, αποφεύγει την ανδρική κριτική. Κατόπιν αναφέρεται και στη μητέρα της ως άφταστο πρότυπο μίμησης. Όσο εμφανής είναι από το μικρό αυτό πρόλογο η απόλυτη υποταγή της προς τον πατέρα ως απόλυτο κυρίαρχο, άλλο τόσο είναι και η απόλυτη αποδοχή των αρετών και των συμβουλών της μητέρας, ως μιας φιγούρας όμως πιο γλυκιάς και πιο προσιτής στην ίδια.

Το έργο είναι γραμμένο σε ευθύ λόγο. Μιλάει η μητέρα σε δεύτερο ενικό πρόσωπο προς την κόρη. Το πρώτο θέμα που αναφέρει είναι ότι ενώ οι άνδρες ανέκαθεν εκπαιδεύονται, οι γυναίκες όχι, παρόλο που η συγγραφέας τις θεωρεί πιο σημαντικές από τους άνδρες, αφού αυτές είναι υπεύθυνες για τη διακυβέρνηση του

---

¹⁹⁴ Ξηραδάκη, Κ., 1999: 81.

σπιτιού και την αγωγή των παιδιών. Φυσικά η de Lambert αναφέρεται στην εποχή της, η μεταφράστρια όμως χρησιμοποιεί τα λόγια της για να υποστηρίξει την ίδια θέση στη δική της εποχή. Επισημαίνει μάλιστα πολύ ξεκάθαρα ότι οι γυναίκες δεν έχουν βοήθεια από πουθενά για να μάθουν πώς να φέρονται και να διαχειρίζονται τις ζωές τους, τους άνδρες, το σπίτι και τα παιδιά τους και θεωρεί ότι σ' αυτή την έλλειψη οφείλονται οι δεισιδαιμονίες και τα πάθη τους. Το μόνο που διδάσκονται, όπως λέει, είναι να αρέσουν.

Το βιβλίο αποτελείται από 77 σελίδες. Οι 35 πρώτες περιλαμβάνουν συμβουλές και οδηγίες για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας, κανόνες προς τον εαυτό της. Στις σελίδες 36 ως 60 γίνεται ανακεφαλαίωση και εμφανίζεται πάλι ως αίτιο της δυστυχίας της γυναίκας η ως τότε αγωγή της και ο ανύπαρκτος ρόλος της στην πολιτική και κοινωνική ζωή, που της στερεί την καλλιέργεια αρετών απαραίτητων για τη συνύπαρξη των ανθρώπων, την απομονώνει, με αποτέλεσμα να ασχολείται με τις προλήψεις, τις φανταστικές ιστορίες και τις δεισιδαιμονίες της, εξαιτίας των οποίων άγεται και φέρεται και της επιτρέπει ως μόνη επιθυμία το να είναι αρεστή, αφού της έχουν αποκλειστεί δόξα και εξουσία. Το υπόλοιπο έργο ως το τέλος ασχολείται με συμβουλές για τη συμπεριφορά της γυναίκας απέναντι στους άλλους.

Πιο αναλυτικά, βάση και στήριγμα όλων των σωστών φρονημάτων και όλων των αρετών είναι η θρησκεία. Οι νόμοι αποτελούν μόνο το τυπικό που ακολουθεί κανείς. Πρέπει όμως αυτή η συμμόρφωση να γίνεται με τη θέληση του καθενός, με σωστή κρίση που την εξασφαλίζει η θρησκεία. Γιατί αυτή είναι που συμβιβάζει το παρελθόν με τον τρόπο που επιλέγουμε να ζούμε το παρόν και αυτά που ελπίζουμε για το μέλλον. Συμφιλιώνει τον εαυτό μας με τους άλλους ανθρώπους, δίνει υπομονή και δύναμη στις εκάστοτε δυσκολίες και περιπέτειες. Αποτελεί το πρώτο σημαντικό όπλο στη ζωή. Το δεύτερο, ως απόρροιά της είναι η αληθινή ηθική. Απώτερος στόχος είναι η κατάκτηση της ευδαιμονίας, η οποία συνίσταται απ' τη μια μεριά στη χαλιναγώγηση της επιθυμίας για τα περιττά όπως είναι οι τιμές, ο πλούτος, η εξαιρετική ομορφιά κι απ' την άλλη στην σωστή εκπλήρωση των υποχρεώσεων. Ως πρώτο κριτή κάθε κοπέλας η συγγραφέας θέτει τη συνείδησή της και την αιδώ της και ως δεύτερο τον κόσμο, ο οποίος μπορεί να ξεγελαστεί. Η αιδώς μάλιστα στις γυναίκες αντιδιαστέλλεται με την ανδρεία, προτέρημα των ανδρών, το οποίο τους εξυψώνει, ενώ η αιδώς στερεώνει τις γυναίκες, δείχνοντας μία τάση προς τα πάνω για τους άνδρες και προς τα κάτω για τις γυναίκες, ως διαφορετικές κατευθύνσεις

προδιαγεγραμμένες από τη διαφορετική φύση των δύο. Άλλες αρετές που προτείνει η συγγραφέας είναι η κοσμιότητα, η αξιοπρέπεια, η σωφροσύνη, η ευθύτητα, η φρόνηση, η εγκράτεια, η επιδεξιότητα, η σύνεση αλλά και η γενναιότητα.

Αναφερόμενη στον τρόπο διαχείρισης της περιουσίας, δίνει οδηγίες σαν να διαχειρίζεται η γυναίκα μόνη της τα οικονομικά της, συγκεκριμένα αναφέρει «πρέπει να κανονίσεις την περιουσίαν σου», συνεχίζοντας με συμβουλές για τον έλεγχο εσόδων και εξόδων, επισημαίνοντας ότι κακή διαχείριση οδηγεί σε φτώχεια, που οδηγεί σε απώλεια των ηθών, που με τη σειρά της οδηγεί σε απώλεια της υπόληψης της γυναίκας από τους άλλους και ξανά σε απώλεια των ηθών, ως φαύλος κύκλος. Την υπόληψη μάλιστα και την καλή φήμη συστήνει να φροντίζει να την αποκτά κάθε γυναίκα όσο είναι νέα, οπότε είναι και ευκολότερο.

Σημαντική αρετή του πνεύματος θεωρεί τη φιλομάθεια, η οποία καλλιεργείται και έτσι προτείνει ως απαραίτητα μαθήματα για τις κοπέλες την ιστορία αρχαία, ρωμαϊκή, νεότερη και ελληνική, τη φιλοσοφία, την ηθική με ανάγνωση κειμένων από αρχαίους Έλληνες και Λατίνους συγγραφείς, ξένες γλώσσες, με κύρια τα γαλλικά, προτείνοντας συγγραφείς όπως τον Βολτέρο, τον Μολιέρο και τον Goldoni σε γαλλική μετάφραση, γιατί θεωρεί ότι τα ιταλικά πρέπει να αποφεύγονται ως γλώσσα του έρωτα και του πάθους, φυσικά ιερές γραφές αλλά και φυσικές επιστήμες σε αντιδιαστολή με τα μεταφυσικά, τα οποία είναι επικίνδυνα, γιατί εξάπτουν λανθασμένα και μάταια τη φαντασία. Τα μαθήματα αυτά που προτείνει είναι τα ίδια που διδάσκονταν και οι άνδρες στα σχολεία της εποχής¹⁹⁵ και αυτά που διδάσκονται στα γυναικεία σχολεία, όταν πια υφίσταται επίσημο σύστημα γυναικείας εκπαίδευσης¹⁹⁶. Όσον αφορά τον τρόπο μάθησης, η de Lambert επιδοκιμάζει την κριτική σκέψη ως γύμναση του νου και όχι την αποστήθιση.

Γνωρίζει όμως ποια είναι η συνήθης κατάσταση της εποχής, τόσο η συγγραφέας όσο και η μεταφράστρια, αφού στο κείμενο αναφέρει ότι η αγωγή της συγκεκριμένης κόρης προς την οποία είναι γραμμένος αυτός ο λόγος διαφέρει από εκείνη των περισσοτέρων γυναικών. Μιλάει δηλαδή για μία ελίτ που ούτως ή άλλως μορφώνεται με κάποιο τρόπο. Συχνά επιδοκιμάζει την κρίση στη γυναίκα τόσο στη

---

¹⁹⁵ Για τα μαθήματα που δισάσκονταν βλ. Κούμας, Κ., 1966: 554-590.

¹⁹⁶ Βλ. Δαλακούρα, Ι. Κ., 2004.

μόρφωση όσο και στην κοινωνική ζωή, που διαφαίνεται μεταξύ άλλων και μέσα από τη σωστή αξιολόγηση της κοινής γνώμης και όχι την άκριτη αποδοχή της.

Προτείνει την ήσυχη ζωή στην οποία η γυναίκα δεν εξαρτάται εξολοκλήρου από άλλους, αλλά περνά χρόνο με τον εαυτό της, στηρίζεται στη δική της φρόνηση και όχι στον επισφαλή έξω απ' αυτήν κόσμο. Θεωρεί καταστροφικά πάθη το μίσος και τον έρωτα. Επιδιώκει να δημιουργήσει μια γυναίκα έξυπνη και ισχυρή που και τα ελαττώματά της μπορεί να τα χειριστεί με τρόπο ώστε να γίνουν προτερήματα. Ο κυριότερος λόγος που η ζωή της γυναίκας ως τώρα είναι τόσο άσχημη είναι ότι οι γυναίκες στηρίζονται στους άνδρες πολύ περισσότερο απ' όσο θα έπρεπε.

Το τελευταίο μέρος του βιβλίου που αφορά την κοινωνική ζωή της γυναίκας συμβουλεύει να μη βιάζεται στις κρίσεις της, να είναι πάντα πιστή στις υποσχέσεις της, να μην είναι εκδικητική και μάλιστα να σκέφτεται πάντα ότι κάθε της ελάττωμα που απευθύνεται προς τους άλλους πληρώνεται προς εκείνη με το ίδιο νόμισμα. Γι' αυτό να τη διακρίνει η τιμιότητα και η ταπείνωση και μάλιστα όσο είναι ακόμη νέα να δείχνει το σεβασμό της με τη σιωπή. Τέλος ειδική μνεία γίνεται στη συμπεριφορά απέναντι στους δούλους, όπου χρειάζεται συμπάθεια και επιείκεια, γιατί την εποχή εκείνη θεωρούνταν μοιραία προκαθορισμένο το ποιος θα ανήκει στη μία κοινωνική τάξη και ποιος στην άλλη, κατά συνέπεια οι μοιραία προορισμένοι για δούλοι δικαιούνται τον οίκτο. Ως έσχατο δίδαγμα η μητέρα θέτει προς την κόρη τον εαυτό της, εφιστώντας της την προσοχή σε περίπτωση που η ίδια θα κάνει οτιδήποτε αντίθετο με τα λεγόμενά της.

Η επιλογή της μετάφρασης του συγκεκριμένου έργου από τη Σούτζου δείχνει τη συμφωνία της με το πρότυπο γυναίκας που θέτει η de Lambert και μέσα απ' αυτή τη συμπίεση φαίνεται η ταύτισή της με τη συντηρητική πλευρά των διαφωτιστικών ιδεών που θεωρούν τη γυναίκα φύσει αδύνατη για επιτυχή δημόσιο βίο, ικανή αποκλειστικά για το ρόλο της συζύγου και της μητέρας και άρα χρήζουσα ανάλογης εκπαίδευσης. Απώτερος στόχος αυτής της εκπαίδευσης όμως είναι η κατάκτηση της ευτυχίας και αυτή ακριβώς η αναζήτηση είναι το κοινό σημείο του πνεύματος που διαπερνά το έργο της Σούτζου, με αυτό της Σακελλαρίου. Ο διδακτικός χαρακτήρας του μεταφραστικού έργου της Σακελλαρίου δίνεται έμμεσα, παρουσιάζοντας ένα παρόμοιο πρότυπο γυναίκας με αυτό της de Lambert, ως ηρωίδα σε κωμωδία του Goldoni. Αυτό το πρότυπο παρουσιάζει μια γυναίκα σίγουρα καλλιεργημένη, πίσω πάντα από τον πατέρα ή το σύζυγο, αλλά ικανή για έξυπνη διαχείριση προσωπικών

και οικογενειακών θεμάτων, ενεργητική, με ηθικές αρχές, σεμνή, αλλά που να ξέρει τί θέλει και πώς θα το έχει, για να είναι ευτυχισμένη. Το κωμικό θέατρο στο γύρισμα από τον 18^ο στον 19^ο αιώνα, επηρεασμένο από τις αρχές του διαφωτισμού λειτουργούσε για να υπηρετεί κυρίως τέτοιους διδακτικούς σκοπούς.

Η δομνίτσα Ραλλού Σούτσου μόνο λύπες δοκίμασε στην ζωή που τόσο σύντομα εγκατέλειψε. Αγάπησε τον Γρηγόριο Υψηλάντη, την αγάπησε και αυτός, αλλά ο πατέρας της δεν έδωσε την συγκατάθεσή του για την ένωσή τους με την δικαιολογία ότι ήταν δεύτερα ξαδέλφια. Αντιθέτως, έσπευσε να την αρραβωνιάσει χωρίς να την ρωτήσει με τον ηγεμονόπαιδα Νικόλαο Μουρούζη, ο οποίος έμελλε να την εγκαταλείψει ύστερα από λίγο για να παντρευτεί την Σεβαστή Σούτσου. Τον Γενάρη του 1821 χάνει τον πατέρα της. Τον Φεβρουάριο του 1821 ξεσπά η Επανάσταση. Η οικογένειά της τα χάνει όλα και πρόσφυγες καταφεύγουν στην Οδησσό. Το 1822 η αδελφή της Λουκία πεθαίνει στον πρώτο της τοκετό. Η Ραλλού με την μητέρα και τα αδέλφια της μένουν πάμφτωχοι ¹⁹⁷.

Το 1822 ο Ραγκαβής που είχε καταφύγει μαζί τους στην Οδησσό αναχωρεί για σπουδές στο Μόναχο. Εκεί φιλοξενείται από τον Θιέρση και γνωρίζεται με τον Ελβετό καθηγητή και φιλέλληνα K. Rodieu. Ο Ραγκαβής στις συζητήσεις του με τους δύο ξένους, συχνά μιλάει για τους διωγμούς και τις ταλαιπωρίες των πατριωτών του, αλλά και για την εξαδέλφη του Ραλλού. Οπότε συνέβη κάτι το απροσδόκητο. Ο Ελβετός καθηγητής ερωτεύθηκε την Ραλλού απ' όσα του είπε γι' αυτήν ο Ραγκαβής και του δηλώνει ότι: «Πλούσιος μπορεί να μην είμαι, αλλά το επάγγελμά μου, μου επιτρέπει να ζήσω μια γυναίκα αξιοπρεπώς. Η μόρφωσίς μου άλλωστε και η ελληνολατρεία μου θα γέμιζαν την πληγωμένη ψυχή της δομνίτσας» ¹⁹⁸. Του έδωσε μάλιστα και ένα γράμμα να της το στείλει. Το γράμμα έκλεινε με πρόταση γάμου. Ο Ραγκαβής κατάπληκτος από την τροπή των πραγμάτων, πήρε το γράμμα και της το έστειλε με τον αδελφό της. Η Ραλλού απάντησε ότι δεν μπορεί να δεχτεί την πρόταση ενός αγνώστου. Το 1830 παντρεύτηκε έναν πλούσιο τραπεζίτη, τον βαρόνο Ζώρζ Μείντάν για να σώσει την οικογένειά της από το αδιέξοδο. Ο γάμος αυτός, όμως, μόνο απογοήτευση της έφερε. Ο άνδρας της ήταν πλούσιος, αλλά υστερούσε πνευματικά και το χάσμα μεταξύ τους φάνηκε από την αρχή. Εκείνη ήταν καλλιεργημένη και

---

¹⁹⁷ Ξηραδάκη, Κ., 1999: 83.

¹⁹⁸ Βλ. Ραγκαβής, Α. 1999.

ευαίσθητη, εκείνος κενός και σκληρός και σαν να μην έφταναν όλα αυτά, η τράπεζα του Μείντάν κηρύσσει πτώχευση και η δομνίτσα Ραλλού, αδυνατώντας να αντέξει στα τόσα χτυπήματα της μοίρας, πέθανε στο Βουκουρέστι το 1832. Ήταν μόλις 33 ετών. Μετά απ' αυτό η μητέρα της έφυγε για το Ιάσιο, όπου πέθανε και αυτή το 1835

199

3.2. ΑΣΤΙΚΗ ΤΑΞΗ

Η αστική τάξη την εποχή που μας ενδιαφέρει είχε αρχίσει να παίρνει προβάδισμα. Ένας από τους λόγους που συνέβαινε αυτό ήταν και η διάδοση της μόρφωσης. Οι αστοί ήταν συνήθως έμποροι, άνθρωποι των γραμμάτων και ταξιδευτές. Ήταν εύποροι και είχαν συναναστροφές με τη Δύση. Από εκεί δέχτηκαν και τα πρώτα σπέρματα ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Απόρροια αυτού υπήρξε και η καλλιέργεια του πνεύματος, το ενδιαφέρον για συνεχή μόρφωση, αλλά και η ενασχόληση με τη μετάφραση και τη συγγραφή, χαρακτηριστικά τα οποία με τον καιρό μετέφεραν και στο γυναικείο φύλο.

Δύο απ' αυτές τις γυναίκες, η Μυτιώ Σακελλαρίου και η Φωτεινή Σπάθη, χρωστούν τις ικανότητές που κατέκτησαν στην αστική καταγωγή τους. Η πρώτη, χάρη στον πατέρα της, τον ιερέα Χαρίσιο Μεγδάνη, αλλά ακόμη περισσότερο στον σύζυγό της, τον γιατρό Γεώργιο Σακελλάριο, αλλά κυρίως στο περιβάλλον της αστικής κοινωνίας στον οποίο ανετράφη, κατόρθωσε να καταστή μια από τις πρώτες γυναίκες που εξέδωσαν το έργο τους. Αλλά και η Φωτεινή Σπάθη, όντας κόρη του έμπορου και υποπρόξενου της Αγγλίας, Θεόδωρου Σπάθη, είχε έρθει σε επαφή με τις διαφωτιστικές ιδέες και επηρεάστηκε απ' αυτές.

---

¹⁹⁹ Ξηραδάκη, Κ., 1999: 83.

3.2.1. ΜΥΤΙΩ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ (1789-1863)

Η Μητιώ Σακελλάριου, που το βαπτιστικό της όνομα είναι Σταμάτα, αλλά κράτησε το Μητιώ ως υποκοριστικό της Μήτιδος, θεάς της φρόνησης²⁰⁰, γεννήθηκε το 1789 στην Κοζάνη και πέθανε μάλλον το 1863. Πατέρας της ήταν ο ιερέας Χαρίσιος Μεγδάνης (1768-1823), άνθρωπος των γραμμάτων και συγγραφέας της ποιητικής «Καλλιόποη Παλινοστούσα» ή «Περί ποιητικής μεθόδου». Το 1805 και σε ηλικία 16 ετών η Μητιώ παντρεύεται τον τριανταοκτάχρονο ιατροφιλόσοφο Γεώργιο Σακελλάριο (1767-1838), επίσης άνθρωπο των γραμμάτων και φίλο του πατέρα της.

Ο Σακελλάριος σπούδασε ιατρική στη Βιέννη, οπότε και μετέφρασε τουλάχιστον έξι δραματικά έργα από τα γαλλικά και τα γερμανικά στα ελληνικά. Άνθρωπος επιφανής, καλλιεργημένος, που ταξίδευε πολύ, με ισχυρούς φίλους και προφανώς αρκετή οικονομική άνεση. Για κάποιο διάστημα υπήρξε και προσωπικός γιατρός του Αλί Πασά. Λόγω της δουλειάς του ταξίδευε σε διάφορες περιοχές της σημερινής Μακεδονίας, Ηπείρου και Θεσσαλίας. Η Μητιώ θα πρέπει να τον ακολουθούσε σ' αυτά τα ταξίδια. Μαζί του ζει σ' ένα αστικό περιβάλλον λογιότητας και προοδευτικότητας. Οι ιδέες του ευρωπαϊκού διαφωτισμού φτάνουν σ' εκείνη μέσω του συζύγου της, μέσω διασυνδέσεών τους με πρόσωπα στη Βιέννη και μέσω αναγνωσμάτων που μάλλον έρχονταν στα χέρια της. Η θέση του διαφωτισμού απέναντι στο θέατρο, θεωρούμενο ως ηθικοδιδακτικό και ωφέλιμο δημόσιο σχολείο και ακόμα περισσότερο η ιδιότητα του Γεωργίου Σακελλάριου ως έμπειρου μεταφραστή θεατρικών έργων αιτιολογούν την επιλογή της για τις δύο μεταφράσεις των κωμωδιών του Goldoni.

Για τον Γεώργιο Σακελλάριο διαθέτουμε βέβαιες πληροφορίες για τα έτη γέννησης -ακριβέστερα βάφτισης- και θανάτου. Γεννήθηκε και πέθανε στην Κοζάνη, στην οποία όμως έζησε μικρό μέρος της ζωής του, καθώς υπήρξε πληθωρική προσωπικότητα. Διετέλεσε στρατιώτης, έμπορος, φιλόσοφος, ιστορικός, λογοτέχνης και γιατρός, ένα είδος homo universalis ή περιπλανώμενου λογίου, οργώνοντας ολόκληρο τον χώρο της ΝΑ Ευρώπης από τη Βιέννη μέχρι τη Στερεά Ελλάδα και από την Αλβανία μέχρι τη Θεσσαλονίκη²⁰¹.

---

²⁰⁰ Πούχγερ, Β., 2001: 23.

²⁰¹ Καρανάσιος, Χ., 1999: 119.

Ο Σακελλάριος υπήρξε, κατά τον Μεγδάνη, μαθητής του Αμφιλόχιου Παρασκευά. Πιθανώς έμαθε τα πρώτα γράμματα προηγουμένως κοντά στον Καλλίνικο ιεροδιάκονο, ο οποίος από το 1774 μέχρι πιθανώς το 1778 δίδασκε ιδιωτικά στην οικία του Ιωάννη Σακελλάριου, παππού του Γεωργίου²⁰². Στις 15 Ιουλίου 1805 ο Σακελλάριος βρίσκεται πιθανώς στην Κοζάνη, όπου πρέπει να παραλαμβάνει από τον Μεγδάνη το προικοσύμφωνο για τον δεύτερο γάμο του με τη Μητιώ Μεγδάνη, την οποία το πιθανότερο νυμφεύθηκε στην Κοζάνη την ίδια εποχή²⁰³. Ενώ στις 19.5.1819 το ζεύγος Γεωργίου και Μητιώς Σακελλαρίου βρίσκεται στη γενέτειρα πόλη. Ο Γεώργιος χαρίζει τρία αντίτυπα από τα ποιήματά του στη Δημοτική Βιβλιοθήκη της πόλης, και άλλα τρία η Μητιώ της μετάφρασής της των κωμωδιών του Goldoni²⁰⁴.

Ο Γ. Σακελλάριος, λοιπόν, αφού μαθήτευσε στην Κοζάνη μέχρι τα μέσα της δεκαετίας 1780-1790, ξεκίνησε σπουδές φιλοσοφίας στην Πέστη μεταξύ 1783 και 1789 μέχρι οπωσδήποτε μετά το 1791 και προ του 1795, πέρασε προ του 1795 από το Βουκουρέστι, εγκατέλειψε στη συνέχεια στα 28 του το εμπόριο, και ασχολήθηκε με ιατρικές σπουδές στη Βιέννη (1795-1798), όπου και ασκήθηκε ως γιατρός. Η πενταετία 1795-1800 ήταν η περίοδος που έθεσε τις βάσεις της ιατρικής του γνώσης. Τότε μετέφρασε τέσσερα ιατρικά έργα (τρία γερμανικά και ένα γαλλικό) που χρησιμοποίησε στο εξής ως εργαλεία δουλειάς (Παθολογία, Νοσολογία, Θεραπευτική, Περί ονείρων). Το 1800 επέστρεψε στην πατρίδα του και παρείχε τις υπηρεσίες του μέχρι το 1804 στη Δυτική και Κεντρική Μακεδονία, καθώς και τη Θεσσαλία. Τα ταξίδια του και η παραμονή του στα παραπάνω μέρη μπορούν να χρονολογηθούν με αρκετή ακρίβεια βάσει των αυτογράφων του, παρ' όλα αυτά παραμένουν κάποια κενά και προβλήματα χρονολόγησης. Από το 1804 μέχρι το 1835 φέρεται να εργάζεται σε διάφορους πασάδες στο Μπεράτι, τα Ιωάννινα, τη Λάρισα και το Μοναστήρι, εμφανίζεται όμως κατά περιόδους και στην Κοζάνη. Ο Σακελλάριος υπήρξε ένας περιπλανώμενος ιατροφιλόσοφος. Πλην των δύο πρώτων

---

²⁰² Καρανάσιος, Χ., 1999: 120-121.

²⁰³ Καρανάσιος, Χ., 1999: 129.

²⁰⁴ Καρανάσιος, Χ., 1999: 131.

δεκαετιών της ζωής του πουθενά δεν εντοπίζεται για πολύ χρόνο. Η Οδύσσειά του τελειώνει το 1835-36, όταν επιστρέφει στη γενέτειρα του σε ηλικία 70 ετών²⁰⁵.

Μετά το θάνατο του συζύγου της η Μυτιώ Σακελλαρίου και ούσα μητέρα τριών παιδιών, συνέχισε την οικογενειακή παράδοση της ιατρικής, αφού και ο πατέρας της είχε φαρμακευτικό εργαστήριο στην Κοζάνη και ασχολιόταν με την ιατρική, την οποία η ίδια ασκούσε και όσο ζούσε ο σύζυγός της, ως βοηθός του, κάνοντας τις διαγνώσεις στις γυναίκες, κυρίως Τουρκάλες και αφήνοντας σ' εκείνον τις θεραπείες²⁰⁶. Πρόκειται σίγουρα για μία δυναμική και χειραφετημένη γυναίκα, όπως φαίνεται από την πένα της, που ήξερε να στέκεται πίσω από τον άντρα του σπιτιού, αρχικά τον πατέρα και ύστερα το σύζυγό της, καταθέτοντας όμως τη γνώμη και τη θέση της ξεκάθαρα στα θέματα που την αφορούν.

Η Σακελλαρίου μεταφράζει τα έργα «Πατρική αγάπη» ή «Η ευγνώμων δούλη» και «Η πανούργος χήρα» του Carlo Goldoni. Ο Carlo Goldoni γεννήθηκε στη Βενετία το 1707 και πέθανε το 1793 στο Παρίσι. Οι πρώτες συγγραφικές του απόπειρες ήταν μονόπρακτα, λιμπρέτα και ιντερμέδια, είδη με τα οποία συνέχισε και αργότερα να ασχολείται. Κυρίως όμως αφοσιώθηκε στις θεατρικές κωμωδίες, γράφοντας πάνω από 120. Για αρκετά χρόνια έζησε σε διάφορες πόλεις της Ιταλίας, το 1748 όμως εγκαταστάθηκε στη Βενετία, όπου άρχισε η δημιουργικότερη περίοδος της ζωής του. Το 1762 δέχτηκε πρόσκληση ιταλικού θιάσου στο Παρίσι για να μετακομίσει εκεί, αλλά συνέχισε να στέλνει έργα του στη Βενετία παράλληλα με εκείνα που ανέβαζε και στη γαλλική πρωτεύουσα.

Θεωρείται ανανεωτής της ιταλικής κωμωδίας. Ξέφυγε από την παραδοσιακή μορφή της *comedia del' arte* που ήταν κυρίως αυτοσχεδιασμοί πάνω σε συγκεκριμένα σενάρια με σταθερούς χαρακτήρες-μάσκες. Πρώτος ο Goldoni έγραψε πλήρες κείμενο για τον πρωταγωνιστικό ρόλο της κωμωδίας «Μια γυναίκα με χαρίσματα» το 1743 κι έτσι σταδιακά γεννήθηκε η κωμωδία χαρακτήρων και ήθους, ως καθρέφτης της ανθρώπινης συμπεριφοράς και της σύγχρονης κοινωνικής ζωής. Στα έργα του υπάρχει ποικιλία θεμάτων και χαρακτήρων. Ο λόγος του είναι άλλοτε έμμετρος και άλλοτε πεζός. Το ύφος του συμπορεύεται με τις βασικές αρχές του διαφωτισμού

---

²⁰⁵ Καρανάσιος, Χ., 1999: 132-133.

²⁰⁶ Βλ. Πούγερ, Β. (επιμ.), 2001 και 2003.

χωρίς ο ίδιος να είναι συνειδητά ενταγμένος σε ιδεολογική παράταξη ²⁰⁷. Παρόλα αυτά οι κωμωδίες του προσφέρουν το ηθικό δίδαγμα που απαιτεί η θεωρία του γέλιου του διαφωτισμού κι έτσι εκτελεί την παιδαγωγική για το κοινό αποστολή του. Τα έργα του είχαν σημαντική διάδοση και απήχηση στην Ευρώπη όσο ζούσε κι έτσι πολλές κωμωδίες του μεταφράστηκαν και παίχτηκαν εκτός Ιταλίας κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα. Ορισμένα από τα πιο γνωστά έργα του είναι «Ο υπηρέτης δύο αφεντάδων», «Πάμελα», «Ο φεουδάρχης», «Η Λοκαντιέρα», «Οι αγροίκοι», «Η μικρή πλατεία», «Ο καλόκαρδος γκρινιάρης», «Ο καφενές» και πολλά άλλα.

Ο Goldoni, είναι στην Ελλάδα, ήδη κατά το 18^ο αιώνα, μετά από το Μολιέρο, ο πιο μεταφρασμένος θεατρικός συγγραφέας. Βέβαια οι μεταφράσεις αυτές, συχνά σε χειρόγραφη μορφή και γλωσσικά ακόμα αδέξιες, δεν προορίζονται για θεατρική παράσταση στη σκηνή, αλλά για ανάγνωση για ένα «φιλοπερίεργο», «φιλομαθές» και «φιλέρευνον» κοινό, που συνδυάζει την τέρψη με τη διδαχή, το γέλιο με το ωφέλιμο ²⁰⁸. Αυτό οφείλεται στη θεματολογία του, η οποία συμπορεύεται με τις δημοφιλείς αρχές του διαφωτισμού που βρίσκουν έδαφος στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας και αφορά επίκαιρα θέματα και προβληματισμούς, όπως την ισότητα μεταξύ των δύο φύλων, και τη μόρφωση των γυναικών ²⁰⁹. Έργα του μεταφράζονταν όσο ακόμα ο ίδιος ήταν στη ζωή. Η κωμωδία του «Πανούργος χήρα» μεταφράστηκε πρώτη φορά από τον Λαμπανιτσιώτη το 1791.

Άλλωστε υπάρχουν από τη μεριά συντηρητικών κύκλων πάντα επιφυλάξεις ως προς το είδος της κωμωδίας, «είδος ερωτικών και ασελγές», όπως γράφει ο ίδιος ο Λαμπανιτσιώτης, ώστε στους προλόγους των περισσότερων μεταφράσεων, ακόμα και κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, να βρίσκουμε υπερτονισμένο, δίκην απολογία, το «ηθικό» στοιχείο και τη διδαχή των ηθών, τη βελτίωση και διόρθωση των χαρακτήρων κτλ. Αυτό βέβαια συσχετίζεται και με την όλη αντίληψη του Διαφωτισμού για το κωμικό: το γέλιο πρέπει να διδάσκει, αλλιώς είναι άχρηστο, μάλιστα βλαπτικό. Η κωμωδία πρέπει, με όπλο της τη γελοιοποίηση, να συμβάλλει

---

²⁰⁷ Σπάθης, Δ., 1983: 124.

²⁰⁸ Πούχνερ, Β., 1995: 345.

²⁰⁹ Πούχνερ, Β., 1995: 346.

στη διαμόρφωση ενός νέου κώδικα κοινωνικής ηθικής, που να στηρίζεται στην κοινωνικότητα, τη χαρά της ζωής σε λογικά πλαίσια, το μετριάσιμο και ελεγχόμενο συναίσθημα. Έτσι, στη θεματογραφία των έργων εγγράφονται οι σχέσεις των δύο φύλων, το γυναικείο ζήτημα, ο γάμος με την ελεύθερη επιλογή των ίδιων των ενδιαφερομένων, η ισότητα των ανθρώπων, και ας ανήκουν σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, ο κύκλος των οικογενειακών σχέσεων κτλ.²¹⁰.

Το 1818 εκδίδονται στη Βιέννη δύο νέες μεταφράσεις: Η πατρική αγάπη ή «Η ευγνώμων δούλη» (*L' amor paterno*) και «Η πανούργος χήρα» (*La vedova scaltra*), η τελευταία λοιπόν ήδη σε τρίτη μετάφραση, από τη Μητιώ Σακελλαρίου²¹¹. Η έκδοση των δύο μεταφρασμένων κωμωδιών ξεκινάει με μια επιστολή της Σακελλαρίου προς τον πατέρα της, την οποία έγραψε το 1812. Σ' αυτήν δικαιολογεί την επιλογή της να μεταφράσει την πρώτη από τις δύο κωμωδίες, την «Πατρική αγάπη» λέγοντας πως εκείνος την παρότρυνε να μεταφράσει κάτι από τα ιταλικά για εξάσκηση στη γλώσσα. Η ίδια θεωρεί το θεατρικό έργο γλωσσικά ευκολότερο από οποιοδήποτε άλλο κείμενο για τις έως τότε γνώσεις της και επέλεξε τη συγκεκριμένη κωμωδία του Goldoni ως ηθικότερη, αν και λιγότερο κομψή, όπως λέει η ίδια²¹². Στην ουσία του ζητάει την άδεια γι' αυτή την έκδοση, αφού εκείνη την εποχή η έκδοση οποιουδήποτε έργου από γυναίκα θεωρούνταν μάλλον ανήθικη. Η Σακελλαρίου, όπως και η Σούτζου ξεκαθαρίζουν στους προλόγους τους πως τα μεταφραστικά τους εγχειρήματα δεν οφείλονται σε λογοτεχνική έπαρση, αλλά σε υπακοή στη γνώμη σοφότερων από αυτές ανδρών. Στην περίπτωση της Σακελλαρίου εννοείται η υπακοή στη γνώμη του πατέρα, αλλά και του έμπειρου στη μετάφραση συζύγου, ο οποίος όπως λέει, τη βοήθησε κιόλας στους στίχους του τέλους της δεύτερης πράξης, που χρειάζονταν παράφραση για την απόδοσή τους στα ελληνικά. Γι' αυτό το λόγο αναφέρει αυτή τη μετάφραση ως μικρό και ταπεινό σύγγραμμα, ενώ επαφίεται στην πατρική αγάπη, ελπίζοντας ότι μόνο χάρις σ' αυτήν αξίζει εκείνος να ασχοληθεί μ' αυτό. Μ' αυτό τον τρόπο υποβιβάζει το έργο ούτως ώστε να αποφύγει την κριτική ανηθικότητας.

---

²¹⁰ Πούχγερ, Β., 1995: 348-349.

²¹¹ Βλ. Σακελλαρίου, Μ., 1818.

²¹² Πούχγερ, Β., 2003: 23.

Την επιστολή της αυτή ακολουθεί η απαντητική επιστολή του πατέρα της Σακελλαρίου, η οποία είναι αρκετά συγκρατημένη. Ξεκαθαρίζει πως ο ίδιος δεν ξέρει ιταλικά, άρα δεν μπορεί να την κρίνει ως μετάφραση. Όσο για το περιεχόμενο που του φαίνεται ηθικό, σημειώνει ότι μπορεί να απατάται λόγω της πατρικής του αγάπης. Στην επιστολή γράφει: «Δεν σε ονειδίζω ότι μετάφρασες κωμωδία, μάλιστα ηθικωτάτην, διότι δεν είμαι από τους προληπτικούς, όσοι απολύτως κατακρίνουν τας κωμωδίας ως ηθοφθόρους». Χαρακτηρίζει ως προληπτικούς, λοιπόν, εκείνους που θεωρούν ανήθικες τις κωμωδίες, παροτρύνει όμως την κόρη του αφού βελτιώσει κι άλλο τις γνώσεις της στα ιταλικά να στραφεί προς τη μετάφραση άλλων ειδών του λόγου, όπως κειμένων σχετικών με τα ηθικά, τα ιστορικά, την οικονομία, τη φυσική, την ανατροφή των παιδιών και γενικά όσα «ανήκουν εις το γυναικείον φύλον» όπως ο ίδιος λέει ²¹³. Η προτροπή αυτή καθρεφτίζει την κοινή άποψη της εποχής σχετικά με το ποια πρέπει να είναι τα ενδιαφέροντα της γυναίκας, δηλαδή οι κοινωνικές και θετικές επιστήμες, όπως θα λέγαμε σήμερα και η οικοκυρική. Αυτή η άποψη είναι που καθόριζε και τον αντίστοιχο προσανατολισμό της γυναικείας εκπαίδευσης. Άρα δέχεται την παρούσα μετάφραση ως ενδιάμεσο βήμα προς την ασχολία της με τα κοινώς αποδεκτά έργα.

Είναι εμφανές και από τις δύο αυτές επιστολές ότι αφορούν μόνο την πρώτη από τις δύο κωμωδίες της έκδοσης, δηλαδή την «Πατρική αγάπη», γιατί αναφέρονται μόνο σε μία κωμωδία, αυτή. Οι δύο επιστολές γράφτηκαν το 1812, ενώ η μετάφραση της κωμωδίας «Πανούργος χήρα» μαζί με τον πρόλογο της Σακελλαρίου προς τις αναγνώστριες γράφτηκαν μεταξύ 1816 και 1818 ²¹⁴. Η αλληλογραφία δεν αφορά τη δεύτερη κωμωδία που είναι πιο προκλητική γενικά, εξαιτίας του γυναικείου θέματός της, πιο αυτοβιογραφική και συγκαλυμμένα επαναστατική απέναντι στον πατέρα και στον σύζυγο, γιατί πραγματεύεται τη μεγάλη διαφορά ηλικίας ενός ζευγαριού, πράγμα που βιώνει και η ίδια η μεταφράστρια, καθώς επίσης και τα κριτήρια επιλογής συζύγου από τα νέα κορίτσια. Η Σακελλαρίου περιλαμβάνει τις δύο αυτές επιστολές στην έκδοσή της για να μετριάσει τις κοινωνικές αντιδράσεις απέναντι στο έργο της. Μέσω αυτών αποδεικνύει ότι έχει την έγκριση και του γιατρού συζύγου της

---

²¹³ Πούχγερ, Β., 2003: 255.

²¹⁴ Πούχγερ, Β., 2003: 36-37.

και του ιερέα πατέρα της και παρουσιάζει τον εαυτό της ως υπάκουη στις προσταγές σοφότερων από εκείνη ανδρών.

Θεωρώντας λοιπόν η ίδια και τις δύο κωμωδίες διδακτικές για τις γυναίκες, προσθέτει στη συνέχεια της έκδοσης έναν πρόλογο που αναφέρεται στις αναγνώστριες συγκεκριμένα και όχι γενικά στους αναγνώστες ανεξαρτήτως φύλου. Ο συγκεκριμένος πρόλογος, λοιπόν, αναφέρεται στις γυναίκες και τιτλοφορείται «Προς τας ευμενείς αναγιγνώσκουσας». Είναι ο πρώτος αναφερόμενος σε γυναίκες πρόλογος στην περιοχή και ο δεύτερος σε όλη την έκταση των ελληνικών κοινοτήτων, με πρώτο τον πρόλογο της «Πανώριας» στο κρητικό θέατρο ²¹⁵. Οι πρόλογοι των μεταφράσεων θεατρικών έργων εκείνη την εποχή συνηθιζόταν να απευθύνονται προς τους αναγνώστες και να αφορούν κυρίως την αιτιολόγηση της επιλογής του έργου με βάση το θέμα του, τις ιδεολογικές λειτουργίες που αυτό εξυπηρετεί και κατά συνέπεια την ωφελιμότητά του, σύμφωνα με την κρίση του εκάστοτε μεταφραστή ²¹⁶.

Εδώ η Σακελλαρίου αναφέρεται σε δύο κωμωδίες, παρόλο που η χρονολόγηση του προλόγου αυτού είναι 1810, δηλαδή παλαιότερος της αλληλογραφίας με τον πατέρα της. Γι' αυτό η Άννα Ταμπάκη στον τόμο «Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις (18^{ος}-19^{ος} αιώνας), Μια συγκριτική προσέγγιση» σελ. 27, του «Το ελληνικό θέατρο στην Οδησό (1814-1818). Αθησαύριστα στοιχεία», Αθήνα 1993, θεωρεί πως πρόκειται για λάθος. (Πούχγερ Β. 2003, σ. 35-36). Διορθώνει τη χρονολογία σε 1816 και με τη μεσολάβηση τεσσάρων χρόνων δικαιολογείται και η φράση της Σακελλαρίου ότι ενέδωσε στην έκδοση των μεταφράσεων «υποχωρούσα εις τας πολλές και συνεχείς προτροπάς», παρά τις πολλές δικές της αρχικές αμφιβολίες λόγω της ύπαρξης πολλών άλλων καλύτερών της μεταφραστών αλλά και αξιολογότερων έργων από αυτά που επιλέγει να μεταφράσει η ίδια.

Εξηγώντας κατόπιν και τους άλλους λόγους που την ώθησαν σ' αυτές τις μεταφράσεις, υποστηρίζει την αξία του θεάτρου με αναφορές στο θέατρο της αρχαίας Ελλάδας και στη σύγχρονη Ευρώπη, αξία μάλλον αμφισβητούμενη την εποχή εκείνη. Η μεταφράστρια τονίζει την πολλαπλή χρησιμότητα των ηθικών αναγλωσμάτων, την

---

²¹⁵ Πούχγερ, Β., 2001: 36.

²¹⁶ Πούχγερ, Β., 2000: 232.

τέρψη, τον εθισμό και την προδιάθεση για μελέτη, την ηθική διδασκαλία ²¹⁷. Καταρχήν ξεκαθαρίζει πως δεν πρόκειται για μεταφράσεις που θα μεταφερθούν στο θεατρικό σανίδι, αλλά για αναγνώσματα κατ' οίκον, τα οποία όπως λέει αναπληρώνουν τις θεατρικές παραστάσεις. Με τα λόγια της αυτά, που οφείλονται στην προσπάθειά της να υποστηρίξει τις επιλογές της, φαίνεται η προοδευτική καλλιέργειά της ως προς τη χρησιμότητα του θεάτρου, μία θέση πρωτοποριακή και χωρίς πολλούς υποστηρικτές στον ελλαδικό χώρο ακόμα. Αυτή τη θεωρία, ότι η κωμωδία είναι επιτρεπτή μόνο στο επίπεδο που μέσω του γέλιου διδάσκει, την πληροφορείται η Σακελλαρίου από τον σύζυγό της που ταξιδεύει στην Ευρώπη και ασχολείται και ο ίδιος με μεταφράσεις θεατρικών έργων ή από ανταποκρίσεις που διαβάζει η ίδια στον ελληνικό τύπο. Έτσι, παρουσιάζει τις δύο συγκεκριμένες κωμωδίες αφενός ως ηθικοδιδασκτικά έργα και αφετέρου ως πρώτο βήμα για την κατοπινή μελέτη της και μετάφραση σπουδαιότερων κειμένων, που αποσκοπούν στην απόκτηση γνώσεων και την καλλιέργεια. Το γεγονός ότι το είδος της κωμωδίας χρειαζόταν υποστήριξη απέναντι σε όσους το αμφισβητούν, ακόμα και αν μια έκδοση είναι ανδρικό πόνημα φαίνεται και από δύο άλλους προλόγους παρόμοιων μεταφράσεων. Ο Πολυζώης Λαμπαντισιώτης στον πρόλογό του για τη μετάφραση της «Στοχαστικής και ωραίας χήρας» προβάλλει έντονα τον ηθικό και διδακτικό χαρακτήρα του έργου ²¹⁸ και ο Κωνσταντίνος Κοκκινάκης στα «Προλεγόμενα» του «Ταρτούφου» που εκδόθηκε το 1815 αναφέρεται εκτενώς στην ωφελεία της καλής κωμωδίας ²¹⁹. Έτσι λοιπόν και η Σακελλαρίου, γνωρίζοντας τη σχετική επικρατούσα άποψη ξεκαθαρίζει ότι γράφει τον πρόλογο για να προαπολογηθεί.

Ο πρόλογος κλείνει με την έκφραση μιας πρόθεσης που μάλλον δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Αν αυτή η έκδοση βρει την εύνοια του κοινού, η ίδια θα μεταφράσει και άλλα έργα, όπως άλλωστε την προτρέπει και ο πατέρας της. Ωστόσο αυτό ήταν το μόνο έργο της που είδε το φως της δημοσιότητας. Ο πρόλογος αυτός υφολογικά ταιριάζει με τη δεύτερη κωμωδία «Πανούργος χήρα», προβάλλοντας τη χειραφετημένη στάση της γυναίκας που απευθύνεται σε γυναίκες και τις προτρέπει να

---

²¹⁷ Πούχγερ, Β., 1995: 351-352.

²¹⁸ Πούχγερ, Β., 2001: 29-30.

²¹⁹ Πούχγερ, Β., 2000: 242.

διαβάζουν θεατρικά έργα για να αποκτήσουν καλλιέργεια την οποία επενδύουν ως σύνεση και κρίση για να ζήσουν μια ευτυχισμένη ζωή, όπως τους αξίζει. Αυτό, σε αντίθεση με τις δύο επιστολές από και προς τον πατέρα της, που ταιριάζουν περισσότερο με το ύφος της κωμωδίας «Πατρική αγάπη», αφού τόσο το έργο αυτό, όσο και η έκδοση των επιστολών αποτελούν ένδειξη αναγνώρισης και υποταγής στην πατρική αγάπη.

Η ιστορική σημασία του προλόγου αυτού οφείλεται στο γεγονός ότι έστω και σπερματικά αυτός αποτελεί ένα από τα πρώτα θεωρητικά κείμενα σχετικά με τη λειτουργία που επιτελεί το θέατρο στη ζωή των ανθρώπων.

Τον πρόλογο της μεταφράστριας ακολουθεί μία επιστολή προς τη Σακελλαρίου που γράφτηκε από τους εκδότες των μεταφράσεών της στη Βιέννη, που ήταν και εκδότες διαφόρων μεταφράσεων του συζύγου της. Η παράθεσή του στην έκδοση αυξάνει το κύρος της και επιβεβαιώνει την ωφελιμότητά της. Στη σύντομη επιστολή τους επαινούν τη φιλοκαλία και τη φιλομάθεια της μεταφράστριας, κάνοντας την απαραίτητη μνεία στον πατέρα και το σύζυγό της. Τη θεωρούν παράδειγμα προς μίμηση, χάρις στο έργο της αυτό, για τις υπόλοιπες γυναίκες και την παρομοιάζουν με τις αρχαίες Ελληνίδες που έμειναν γνωστές στο πέρασμα της ιστορίας. Ο πρόλογος κλείνει με την προτροπή να συνεχίσει με παρόμοιες προσπάθειες που θεωρούνται από αυτούς ως ωφέλιμες για το γυναικείο φύλο.

Το έργο του Goldoni με τον ιταλικό τίτλο «L' amor paterno» είναι μία κωμωδία ηθών και χαρακτήρων. Η μετάφρασή της από την Σακελλαρίου μπορεί να ερμηνευτεί ως χειρονομία ευγνωμοσύνης προς τον πατέρα της για τη μόρφωση και την καλλιέργεια που της προσέφερε, αφού σύμφωνα με το έργο, μία κόρη μ' αυτά τα εφόδια ακόμα κι αν προέρχεται από φτωχό περιβάλλον, μπορεί να εξασφαλίσει έναν καλό γάμο. Απ' την άλλη μεριά, ο ιδεολογικός άξονας του έργου είναι η καλή ισορροπία μεταξύ έρωτα και ευσπλαχνίας. Η βασική σύγκρουση βρίσκεται ανάμεσα στα δύο φύλα, με το θέμα να είναι ποιος έχει την εξουσία στο σπίτι. Άρα ο διδακτικός χαρακτήρας του έργου έχει τρεις κατευθύνσεις: πρώτη την ευγνωμοσύνη απέναντι στην αδιαμφισβήτητη πατρική αγάπη, άλλωστε το έργο τελειώνει με την ομολογία του πατέρα «δεν υπάρχει εις τον κόσμο αγάπη μεγαλύτερα, αγάπη ισχυρωτέρα από την πατρική αγάπη», δεύτερη τη διατήρηση της ανθρωπιάς και της ευσπλαχνίας και όχι την ασυλλόγιστη θυσία τους στο βωμό του έρωτα και τρίτη την κατόπιν κρίσεως επιλογή συζύγου και στη συνέχεια το διαχωρισμό των εξουσιών μέσα στο σπίτι.

Η υπόθεση του έργου διαδραματίζεται στο Παρίσι. Στο σπίτι ενός νεκρού, το οποίο ανήκει μετά το θάνατό του στην υπηρέτριά του. Η υπηρέτρια αυτή πρόκειται να παντρευτεί έναν νέο που, όπως λέει η ίδια, είναι η πρώτη της και παντοτινή αγάπη και που όπως φαίνεται από την τελευταία πράξη του έργου, είναι και αυτός ερωτευμένος μαζί της. Στο σπίτι αυτό που της ανήκει όμως, εδώ και ένα μήνα έχουν έρθει και μένουν ο αδερφός του νεκρού με τις δύο κόρες του, οι οποίοι είναι πάμφτωχοι και δε μπορούν να φύγουν, μην έχοντας πουθενά αλλού να πάνε. Ο πατέρας αυτός που υπεραγαπά τις δύο του κόρες, τις έχει μορφώσει πολύ καλά, είναι πολύ περήφανος γι' αυτές και φροντίζει όπως μπορεί για το μέλλον, την τιμή και την υπόληψή τους. Η διαφωνία του ζευγαριού των υπηρετών οφείλεται στο ότι εκείνος, που σκοπεύει αφού παντρευτούν να μένει στο σπίτι της, άρα θεωρεί ότι έχει και δικαιώματα επ' αυτού, είναι αντίθετος με τη φιλοξενία που τους προσφέρει η αρραβωνιαστικιά του και τους διώχνει. Εκείνη διχάζεται μεταξύ της υποταγής της στη θέλησή του και την αδιαφορία όχι απέναντι σε κάποιους τυχαίους, αλλά εν προκειμένω στους μόνους συγγενείς εκείνου που την ευεργέτησε με το σπίτι που τώρα έχει από τη μία μεριά και από την άλλη της συνέχισης αυτού που η ίδια θεωρεί σωστό και ενάρετο, που την οδηγεί όμως στο χωρισμό τους. Τη λύση σ' αυτό το αδιέξοδο έρχεται να δώσει ο γάμος των δύο θυγατέρων με δύο προσοντούχους και προφανώς ευκατάστατους νέους, ο οποίος το έργο αφήνει να εννοηθεί πως επιτυγχάνεται χάρις στην καλλιέργεια με την οποία προίκισε ο πατέρας τις δύο του κόρες κι έτσι έχοντας πια η κάθε μία το σπίτι της, το σπίτι της υπηρέτριας μένει ελεύθερο για να ζήσει κι αυτή με τον άντρα της.

Η δεύτερη κωμωδία του Goldoni που μεταφράζει η Σακελλαρίου έχει τον τίτλο «La vedova scaltra». Είναι περισσότερο σχετική με προσωπικά βιώματα της Σακελλαρίου και σαφώς πιο προκλητική. Το θέμα που πραγματεύεται είναι η σωστή και όχι επιπόλαιη και συναισθηματική επιλογή συζύγου και αποτελεί ολόκληρη μία διαμαρτυρία για τις παραδοσιακές πρακτικές της επιλογής συζύγου και μία γενικότερη διδαχή για τη γυναίκα. Μάλιστα, η μόνη περίπτωση συζύγου που αποκηρύσσεται καθ' όλη την εξέλιξη του έργου είναι ο πολύ μεγαλύτερος σε ηλικία. Η πρωταγωνίστρια είναι η νεαρή χήρα ενός κατά πολύ μεγαλύτερού της ανδρός, η οποία αναφέρει επανειλημμένα πως θεωρεί χαμένα τα χρόνια που έζησε μαζί του και πως σκοπεύει να τα αναπληρώσει επιλέγοντας ως δεύτερο σύζυγό της έναν νέο. Τη δε αδερφή της, που πρόκειται να παντρευτεί και αυτή άμεσα, συμβουλεύει αλλά και

βοηθάει όσο περνάει από το χέρι της να μη δεχτεί το γάμο με τον μεγαλύτερό της άντρα που της προτείνει ο πατέρας τους, αλλά να πάρει κι εκείνη έναν νέο. Το ακραίο ίσως στοιχείο του έργου όσον αφορά τη γυναικεία συμπεριφορά είναι η αποκάλυπτη παρουσίαση των προτιμήσεων της γυναίκας στο θέμα του γάμου, ποτέ όμως σε ανοιχτή σύγκρουση με την επιθυμία του πατέρα, αφού και η χήρα δέχτηκε να πάρει ως πρώτο σύζυγο τον μεγαλύτερό της άντρα, αλλά και η δεύτερη κόρη δεν αρνείται στον πατέρα της αυτόν που επιλέγει εκείνος. Για εκείνη βέβαια και οι δύο κόρες φροντίζουν να «τύχει» κάποιος λόγος για να μην πραγματοποιηθεί ο γάμος, δηλαδή κάποιος νέος να προλάβει να τη ζητήσει πριν εκείνη πει το οριστικό «ναι» στην επιλογή του πατέρα.

Το πώς ο κατά πολύ μεγαλύτερος σύζυγος της Σακελλαρίου συναίνεσε στη μετάφραση και την έκδοση αυτής της κωμωδίας, είναι απορίας άξιον²²⁰. Προφανώς πρόκειται για ανοιχτόμυαλο και προοδευτικό άνθρωπο. Η γνώση και η συγκατάθεση του πατέρα της Σακελλαρίου όμως γι' αυτή τη δεύτερη κωμωδία δε φαίνεται μέσα από την παρατιθέμενη αλληλογραφία τους. Μάλλον το αντίθετο, ότι η αλληλογραφία δηλαδή προηγείται αυτής της μετάφρασης και δεν την αφορά.

Η κυρίως υπόθεση του έργου έχει να κάνει με την επιλογή του δεύτερου συζύγου της χήρας. Η χήρα είναι Ιταλίδα και το έργο διαδραματίζεται στη Βενετία. Τέσσερις επίδοξοι εραστές πολιορκούν την έξυπνη γυναίκα. Ένας Ιταλός, ένας Γάλλος, ένας Άγγλος και ένας Ισπανός. Ο Goldoni παρουσιάζοντας τα ελαττώματά τους ως φυλετικές ιδιαιτερότητες, κάνει απαρίθμηση όσων πρέπει να αποφεύγει η συνετή γυναίκα στην επιλογή συντρόφου. Το επιθυμητό χαρακτηριστικό είναι η πίστη των αισθημάτων και η σταθερότητα, την οποία φυσικά έχει ο Ιταλός υποψήφιος, για τον Ιταλό συγγραφέα, αφού υπερτερεί, παρά το γεγονός ότι ζηλεύει τη νεαρή χήρα, ερμηνεύοντας τη ζήλια ως ένδειξη της ειλικρινούς του αγάπης. Στους υπόλοιπους φορτώνονται όλα εκείνα που πρέπει να αποφεύγει η υποψήφια σύζυγος. Η κομψοπρέπεια, η βιασύνη ή η ακαταστασία στο φέρσιμο απέναντι στη γυναίκα, η υπέρμετρη σοβαρότητα, ο κενός εγωισμός και η υπεροψία.

Ο χαρακτήρας της πρωταγωνίστριας φιλοδοξεί να λειτουργήσει ως πρότυπο για τις αναγνώστριες, αφού εκτός από το αλάνθαστο κριτήριό της και την πανουργία της για την επίτευξη του επιτυχημένου γάμου, προβάλλει και αρχές προς μίμηση σχετικά

²²⁰ Βλ. Πούχγερ, Β. (επιμ.), 2001 και 2003.

με τη γενικότερη συμπεριφορά των γυναικών. Θαρραλέα έκφραση της γνώμης και των θέσεών της, εγκράτεια και αξιοπρέπεια απέναντι στις υλικές προσφορές, πίστη στο σύζυγο και εναντίωση στη διατήρηση εραστών, ενεργητική στάση στη ζωή και επιδίωξη της ευτυχίας. Συνεπώς, ο ρόλος του έργου της Σακελλαρίου, είναι διδακτικός προς τις γυναίκες και ο τρόπος που εκφράζεται είναι έμμεσος, δια παραδειγμάτων.

3.2.2. ΦΩΤΕΙΝΗ ΣΠΑΘΗ (1800-1850)

Η Φωτεινή Θ. Σπάθη είναι μια απρόοπτη γυναικεία παρουσία στα Σαμιακά γράμματα της εποχής που εξετάζουμε. Είναι κόρη του Θεόδωρου και της Αικατερίνης Σπάθη. Ο πατέρας της ήταν ιδιοκτήτης και πλοίαρχος μεγάλου πλοίου και είχε καταγωγή από την Ζάκυνθο. Ερχόμενος ως πλοίαρχος στη Σάμο γνώρισε και αγάπησε την Αικατερίνη. Έτσι, παντρεύτηκε και εγκαταστάθηκε στο νησί, κάνοντας τον έμπορο. Ο Θεόδωρος υπήρξε επί σαράντα χρόνια υποπρόξενος της Αγγλίας και της Νεαπόλεως στη Σάμο. Από το γάμο αυτόν γεννήθηκαν τρεις κόρες: η Ελένη, η Φωτεινή και η Ζαφειρώ. Η Φωτεινή ήταν λόγια και ποιήτρια. Παρέμεινε ανύμφευτη και επειδή η αδερφή της, Ελένη, πέθανε νέα και άφησε τρία ορφανά, η ίδια με τη Ζαφείρω ανέλαβαν την φροντίδα τους ²²¹.

Η Σπάθη παρουσιάζεται στα 1832, στην κρισιμότερη φάση του αγώνα, στο πλευρό του Γ. Κλεάνθη, να εργάζεται πνευματικά και να βγάζει στο ίδιο τυπογραφείο του Καρλοβασίου, που έβγαλε τα έργα του Κλεάνθη και τη «Σαμίων Πρεσβεία» του Ματθιουδάκη, μια δική της μετάφραση θεατρικού έργου του Βολταίρου. Η μετάφρασή της κυκλοφόρησε μέσα στο καλοκαίρι του 1832 στο Καρλόβασι με τον τίτλο «Ο φανατισμός ή ο προφήτης Μωάμεθ». Τραγωδία εις πέντε πράξεις του Βολταίρου. Μεταφρασθείσα εκ του Γαλλικού υπό Φ.[ωτεινής] Θ. Σπάθη. Εν Καρλοβασίοις Σάμου. Εκ της τυπογραφίας Ι. Σ. Ποθητού Λεκάτη, Μ. Γαρουφαλή και Γ.Α. Κλεάνθους. 1832-8^ο Μ. σελίδες 74. Αντίτυπο της σπανιότατης αυτής έκδοσης βρίσκεται στη βιβλιοθήκη της Βουλής και στη Γεννάδιο ²²². Η Φωτεινή Σπάθη,

²²¹ Σταματιάδης, Α., 1933: 232.

²²² Βλ. Σπάθη, Φ., 1832. και Γ. Μέξη Α' σελ. 329 αρ. 2214.

«λογία κόρη και ποιήτρια», μεταφράστρια του Βολταίρου, μέλος των ηγετικών κύκλων της σαμιακής επανάστασης, είχε εκπαιδευτεί στη Σμύρνη και γνώριζε καλά Ελληνικά και Γαλλικά, ενώ πιθανότατα είχε μεταφράσει και τη «Φαίδρα» του Ρακίνα²²³.

Η τόσο φιλόστοργη και λεπταίσθητη Σαμιοτοπούλα στον πρόλογο του βιβλίου της εξηγεί γιατί προχώρησε στην έκδοση αυτής της μετάφρασης, υποχωρώντας στην προτροπή του σεβαστού της πατέρα και πολλών φίλων του που είχαν διαβάσει τα χειρόγραφα. Η έκδοση σε καλό χαρτί είναι πολύ καθαρή και κομψή. Η γλώσσα της Σπάθη κατά το πλείστον αρχαΐζουσα. Αλλά αυτό που εντυπωσιάζει περισσότερο είναι ότι όλα αυτά γράφονται και γίνονται στη Σάμο, μέσα στην φωτιά του πολέμου, σε μια εποχή που απειλούσε να την ρίξει στην σκλαβιά, μια σκλαβιά που δεν είχε ποτέ δοκιμάσει στην ιστορία της²²⁴.

Ο François - Marie Arouet (1694-1778) ευρύτερα γνωστός με το φιλολογικό ψευδώνυμο Βολταίρος (Voltaire), του οποίου το έργο επέλεξε να μεταφράσει η Σπάθη, ήταν Γάλλος συγγραφέας, φιλόσοφος και ιστορικός. Θεωρείται κεντρική μορφή και ενσάρκωση του Διαφωτισμού του 18ου αιώνα. Έντονη είναι η πρόσληψη των φιλοσοφικών συγγραμμάτων και της δραματουργίας του ιδεολόγου της Γαλλικής Επανάστασης στην Ελλάδα, Βολταίρου: συνδέεται άμεσα και έμμεσα με την Ελληνική Επανάσταση και την προετοιμασία της. Βεβαίως αποτελεί και ο Βολταίρος ένα σημαντικό κεφάλαιο της «μετακένωσης», αλλά η σύνδεσή του με την ιστορική πραγματικότητα τον κάνει περισσότερο αναλώσιμο και το κλασικιστικό μοντέλο της δραματογραφίας του δεν ξεπερνάει την εποχή της επιρροής του Διαφωτισμού πάνω στον ελληνικό πνευματικό βίο. Έτσι, οι μεταφράσεις και παραστάσεις του εξαφανίζονται στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και σπάνια φτάνουν στην εποχή των «μπουλουκιών» στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα²²⁵.

Στην Ελλάδα όμως, και γενικότερα στα Βαλκάνια, ο Βολταίρος ήταν ο κορυφαίος εκπρόσωπος των Εγκυκλοπαιδιστών, της δημοκρατικής προόδου και της ανάδειξης του αρχαίου μεγαλείου, ακόμα και μέσα στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα

²²³ Σταματιάδης, Ν., 1899: 200-201.

²²⁴ Βαλέτας, Γ., (τχ. 24) 1979: 148.

²²⁵ Πούχγερ, Β., 1999: 62.

²²⁶. Κανένας άλλος Γάλλος δραματογράφος δεν παρουσιάζει την ένταση της πρόσληψης που είχε ο Βολταίρος στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα ²²⁷.

Ο Σερούιος είναι ο πιο σημαντικός και πιστός μεταφραστής του Βολταίρου ²²⁸. Σ' αυτόν οφείλονται και οι δύο άλλες μεταφράσεις των τεσσάρων τραγωδιών του Βολταίρου, που παίχθηκαν στο προεπαναστατικό θέατρο: «Ο Θάνατος του Καίσαρος» («La mort de Cesar») και «Μωάμεθ» («Mohamet ou Le fanatisme»). Το κείμενο της δεύτερης εκδόθηκε μόλις το 1848 στην Ερμούπολη, ένα χρόνο πριν πεθάνει ο Σερούιος με τον τίτλο «Ο Φανατισμός» ²²⁹, ενώ η μετάφραση της Φ. Θ. Σπάθη στη Σάμο τυπώθηκε ήδη το 1832 ²³⁰.

Ο Βολταίρος γράφει στο Παρίσι την πολιτική τραγωδία «Ο φανατισμός ή Μωάμεθ» (Le fanatisme ou Mahomet) που εκδίδεται το 1741. Πρόκειται για μια μελέτη του θρησκευτικού φανατισμού και της ευτελούς χειραγώγησης που βασίζεται σε ένα επεισόδιο από τη βιογραφία του Μωάμεθ, στην οποία διατάσσεται η δολοφονία των επικριτών του. Το έργο είναι μια άμεση επίθεση στον ηθικό χαρακτήρα του Μωάμεθ. Οι χαρακτήρες του Seid και της Palmira αντιπροσωπεύουν τον υιοθετημένο γιο του Μωάμεθ Zayd ibn Harithah και τη σύζυγό του Zaynab bint Jahsh. Ωστόσο, η πλοκή του έργου έρχεται σε αντίθεση με την έκδοση του αντίστοιχου σούρα στο Κοράνι.

Η ιστορία εκτυλίσσεται κατά τη διάρκεια της πολιορκίας μετά την εξορία του Μωάμεθ από τη Μέκκα το 630 μΧ., όταν οι αντίπαλες δυνάμεις έχουν τη βραχυπρόθεσμη εκχειρία καλείται να συζητήσει τους όρους και την πορεία του πολέμου. Στην πρώτη πράξη μας εισάγει σε έναν φανταστικό ηγέτη της Μέκκας, τον Zorir, έναν φλογερό και προκλητικό υπέρμαχο της ελεύθερης βούλησης και της ελευθερίας που απορρίπτει το Μωάμεθ. Ο Μωάμεθ παρουσιάζεται μέσα από τις συνομιλίες του με τον δεύτερο στην ιεραρχία, Omar, με τον αντίπαλό του, Zorir, και

---

²²⁶ Πούχγερ, Β., 1999: 63.

²²⁷ Πούχγερ, Β., 1999: 67.

²²⁸ Πούχγερ, Β., 1999: 64-65.

²²⁹ Βλ. Γκίνη-Μέξα, αρ.5804.

²³⁰ Βλ. Γκίνη-Μέξα, αρ.2214.

με δύο παιδιά του Zorir (Seid και Palmira) που από καιρό έχουν χαθεί και τα οποία, εν αγνοία του Zorir, ο Μωάμεθ είχε απαγάγει δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα. Η νεαρή πλέον και όμορφη αιχμάλωτη Palmira έχει γίνει το αντικείμενο των επιθυμιών και της ζήλια του Μωάμεθ. Αφού παρατήρησε μια αυξανόμενη αγάπη μεταξύ της Palmira και του Seid, ο Μωάμεθ καταστρώνει ένα σχέδιο για να απομακρύνει τον Seid, στέλνοντάς τον σε μια επίθεση αυτοκτονίας με σκοπό να δολοφονήσει τον Zorir στη Μέκκα. Αυτό ελπίζει ότι θα τον απαλλάξει από τον Zorir και τον Seid, αλλά και θα παραμείνει η αγάπη της Palmira μόνο δική του. Ο Μωάμεθ επικαλείται τη θεϊκή εξουσία για να δικαιολογήσει τη συμπεριφορά του. Ωστόσο, ο Seid που εξακολουθεί να σέβεται την αρχοντιά του Zorir, διστάζει στην αρχή να εκτελέσει την αποστολή του, αλλά τελικά η φανατική πίστη του στον Μωάμεθ υπερισχύει και σκοτώνει τον Zorir. Ο Phanor φτάνει τότε και αποκαλύπτει στον Seid και στην Palmira ότι ο Zorir ήταν ο πατέρας τους. Ο Omar φτάνει και απαιτεί τη σύλληψη του Seid για τη δολοφονία, ενώ γνωρίζει ότι ο Μωάμεθ διέταξε τη δολοφονία. Ο Μωάμεθ αποφασίζει να καλύψει το περιστατικό, έτσι ώστε να μην θεωρηθεί απατεώνας και τύραννος. Αμέσως μετά την αποκάλυψη της εξαπάτησης η Palmira αυτοκτονεί για να μην πέσει στα χέρια του Μωάμεθ και έτσι κλείνει το έργο.

Ο Ιωάννης Λεκάτης (1778-1860), στο τυπογραφείο του οποίου τυπώνεται η μετάφραση της Σπάθη, είναι μια από τις μεγαλύτερες μορφές της Νεοσαμιακής διανοήσης και γραμματείας. Σε πατριωτισμό και ικανότητες, αλλά και αγωνιστικότητα, στέκεται δίπλα στον μεγάλο Λογοθέτη. Έχοντας σπουδάσει στην Πορφυριάδα Σχολή στο Καρλόβασι, στα 1821 τον βρίσκουμε έφορο Καρλοβασίων και στα 1822 γραμματέα του κοινού. Στα 1825 αντιπρόσωπο των Σαμίων στην Εθνική Συνέλευση της Επιδαύρου. Αργότερα σχολάρχη στα Καρλοβάσια και στα 1828 επαρχιακό δημογέροντα. Έλαβε μέρος στην Επιτροπή που χαιρέτησε τον Καποδίστρια από μέρους του Σαμιακού λαού. Στα 1834 εξορίστηκε από την Σάμο μαζί με το Λυκούργο Λογοθέτη, το μητροπολίτη Κύριλλο, το Γεώργιο Κλεάνθη και άλλους. Στην Ελλάδα ως εξόριστος εργάστηκε για την εγκατάσταση των συμπατριωτών του στις γαίες που τους παραχωρήθηκαν στη Χαλκίδα. Ύστερα διορίστηκε πρωτοδίκης στο Ναύπλιο και τη Χαλκίδα και τέλος πρόεδρος πρωτοδικών στη Σύρα ως τα 1845, οπότε του δόθηκε η άδεια να γυρίσει στην ταλαιπωρούμενη

από τη Βογοριδική τυραννία πατρίδα, υπέστη όμως νέες διώξεις και φυλακίσεις για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες της αγαπημένης του Σάμου ²³¹.

Ο Γεώργιος Κλεάνθης (Καρλόβασι 1801- Χαλκίδα 1839), συνεργάτης και συνοδοιπόρος της Σπάθης, είναι ο εθνικός ποιητής της αγωνιζόμενης Σάμου, ο ακαταπόνητος μαχητής της Λευτεριάς δίπλα στο λαό, ο προικισμένος με διπλό ταλέντο ποιητή και μουσικού, ο πιο μεγαλόπνευστος πατριώτης και βάρδος του Εικοσιένα σε πανελλήνια κλίμακα, ύστερα από το Σολωμό και τον Κάλβο, αναδείχθηκε πραγματικός ποιητικός γενάρχης της Νεοσαμιακής Γραμματείας και πνευματικό καύχημα και εγκαλλώπισμα της αγωνιζόμενης για τις υπέρτατες αξίες της ζωής πατρίδας του. Αφού τελείωσε την Πορφυριάδα Σχολή στο Καρλόβασι ο Κλεάνθης, διψώντας για μάθηση πήγε κοντά στο θείο του Λυκούργο Λογοθέτη στη Σμύρνη και συμπλήρωσε τις σπουδές του στην Ευαγγελική Σχολή. Αργότερα μύηθηκε στη Φιλική Εταιρία και πήρε το επώνυμο Κλεάνθης, που το κράτησε και το δόξασε σαν ποιητής σ' όλη τη διάρκεια της τόσο σύντομης και πικραμένης ζωής του ²³².

Όταν ξέσπασε η Ελληνική Επανάσταση, ο Κλεάνθης ήρθε με το θείο του στη Σάμο και μαζί του σαν στρατιώτης και σαν γραμματέας του αγωνίστηκε, κρατώντας από το ένα χέρι το σπαθί του προμάχου της πατρίδας και αγωνιστή της ελευθερίας και από το άλλο το βάρβιτο της ποίησης και της μουσικής, με την οποία εξυμνούσε και τραγουδούσε τα υπερθαυμάσια κατορθώματα του Σαμιακού λαού, σαν πνευματικός του ηγέτης και βάρδος των αγώνων του ²³³.

Όσοι Σαμιώτες ιστορικοί ασχολήθηκαν με τη ζωή και το έργο του Κλεάνθη τον αδίκησαν, γιατί, χωρίς να πλησιάσουν το σχεδόν απρόσιτο και χαμένο έργο του, τον πήραν για ένα τυχαίο, ασυνάρτητο υπερκαθαρευουσιάνο στιχοπλόκο των περιστάσεων, ενώ είναι ως ποιητής – δε ξέρουμε τη μουσική του- ένας από τους πρώτους και καλύτερους, ύστερα από το Σολωμό και τον Κάλβο, βάρδους του Εικοσιένα. Μας άφησε, όχι μόνο ωδές, που σε αρχαϊκή γλώσσα υπερεκθειάζουν τα κατά βαρβάρων τρόπαια των συμπατριωτών του, αλλά και δημοτικά στιχουργήματα

---

²³¹ Βαλέτας, Γ., 1979: 142.

²³² Βαλέτας, Γ., 1979: 144.

²³³ Βαλέτας, Γ., 1979: 145.

μεγάλης για την εποχή τους αξίας και ένα μοναδικό δραματικό έργο προδρομικό, το πιο δημοτικό και το πιο σπαραχτικό μοιρολόγι του προδομένου Σαμιακού Εικοσιένα, που εκφράζει την ακατάβλητη θέλησή του για νέους αγώνες²³⁴.

Στα 1871 ο Δημοσθένης Σουβαλτζής, μάζεψε απ' εδώ και κι απ' εκεί τα σκορπισμένα ποιήματα του βάρδου και τα έβγαλε σ' ένα τόμο, τον ίδιο χρόνο στην Αθήνα, με τον τίτλο «Ο Τυρταίος της Σάμου ή συλλογή των σωζόμενων ποιημάτων του Σαμίου ποιητή Γεωργίου Κλεάνθους», αλλά η έκδοση αυτή είναι σήμερα δυσεύρετη. Ακόμα πιο σπάνιο και δυσεύρετο είναι το πεντάπρακτο έμμετρο δράμα του Κλεάνθη «Χαρίδημος ο Σάμιος», τυπωμένο στα 1832 στο Σαμιακό τυπογραφείο Καρλοβασίου²³⁵.

Τα έργα του Κλεάνθη περιπέσανε σε αφάνεια και λησμονιά και ο ποιητής, τόσο στη Σαμιακή όσο και την Πανελλήνια Γραμματεία, ιδίως στη Γραμματεία του Εικοσιένα, είναι γνωστός μόνο κατ' όνομα με μερικά καθαρευουσιάνικα θούρια και ωδές του, που δεν τον αντιπροσωπεύουν, όσο το άλλο έργο του και ιδίως τα δημοτικά του. Ένα απ' αυτά είναι το παθητικότερο ελεγείο στο θάνατο της γυναίκας του, γραμμένο στα 1834, πάνω στο μέτρο και το ρυθμό της «Φαρμακωμένης» του Σολωμού, που την είχε ακούσει στη Χαλκίδα ή πρωτότερα στη Σάμο ο αισθηματικότερος ποιητής²³⁶.

Ο «Χαρίδημος», το πεντάπρακτο, έμμετρο, ηρωικό και ποιμενικό δράμα του Γεωργίου Κλεάνθη, τυπωμένο ανώνυμα στο Καρλόβασι απ' το επαναστατικό Σαμιώτικο τυπογραφείο, που όπως είδαμε διευθύνανε ο Ι. Σ. Ποθητός Λεκάτης, ο Ι. Μ. Γαρουφαλής κι ο ίδιος ο Γ. Κλεάνθης, είναι μια στεντόρεια, αποφασιστική διακήρυξη των δικαιωμάτων του Σαμιακού λαού, να μη χάσει τη λευτεριά του. Η διεξοδικότερη ανάλυσή του μας οδηγεί στη διαπίστωση, ότι το ανώνυμο αυτό θεατρικό έργο, ολότελα αγνοημένο και παραγκωνισμένο σήμερα, σωζόμενο σ' ένα μοναδικό αντίτυπο της Βιβλιοθήκης της Βουλής, είναι κορυφαίο έργο της Σαμιακής

---

²³⁴ Βαλέτας, Γ., 1979: 145.

²³⁵ Βαλέτας, Γ., 1979: 145.

²³⁶ Βαλέτας, Γ., 1979: 146.

Γραμματείας, αλλά και ανάμεσα στα ανάλογα επαναστατικά κείμενα του Εικοσιένα έρχεται πρώτο ²³⁷.

Μια άλλη ακόμα έμμετρη τραγωδία του, με τον τίτλο «Κασσάνδρα», που πιθανώς να είναι προγενέστερο έργο του Γεωργίου Κλεάνθη, σώθηκε χειρόγραφη στο αρχείο της Σαμιώτισσας φιλόλογου και ιστορικού Αθηνάς Καπώλη-Κεντούρη. Αν κρίνει κανείς από την αφιέρωση, που υπογράφει ο διευθυντής του θεάτρου (Σάμου;) στις 5 Φλεβάρη 1829, με το εταιρικό ψευδώνυμο Κλεομένης, παίχθηκε πιθανότατα στο θέατρο της Σάμου, για το οποίο όμως δεν έχουμε σχετικές πληροφορίες μέχρι σήμερα ²³⁸.

Κατά την τελευταία αγωνιστική δράση του Γεωργίου Κλεάνθη, στην οποία έδειξε άφθαστο ηρωισμό αληθινού ηγέτη και πολέμαρχου, αντιμετώπιζοντας τον Χασάν Μπέη. Το ηρωικό αυτό μήνυμα του Κλεάνθη προς τον Χασάν Μπέη, που αποτελεί σπουδαίο μνημείο της Νεοσαμιακής δημοτικής πεζογραφίας και της νεοελληνικής γραμματείας γενικότερα ²³⁹.

Ωστόσο, σαφές είναι το προβάδισμα της Σάμου στην παιδεία, σ' όλη την έκταση του Αιγαίου, ύστερα απ' την Πάτμο και την Σίφνο, με την ύπαρξη στοιχειακής παιδείας πριν απ' τα 1757. Είναι κάτι που δείχνει την πρόωμη ανάπτυξη, οικονομική και πνευματική των Σαμίων, το δημιουργικό τους προοδευτικό πνεύμα και ιδιαίτερα τον εκπαιδευτικό τους ζήλο, αν και αυτοί περισσότερο από τα άλλα νησιά του Αιγαίου είχαν δεινοπαθήσει απ' τους πειρατές, αναγκασμένοι κατά ένα μεγάλο ποσοστό να εγκαταλείψουν το νησί τους για ένα μικρό χρονικό διάστημα, στις αρχές του 15^{ου} αιώνα.

Ο γρήγορος όμως επαναπατρισμός, με την εποικιστική του ορμή και την εξασφάλιση προνομίων, άνοιξε μια νέα πρόωμη αστική περίοδο στη Σάμο, που τη διακρίνει η στροφή προς την παιδεία και το εμπόριο και η κοινωνική αφύπνιση, που εκδηλώνεται αργότερα, στα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης, με τις οξύτατες

---

²³⁷ Βαλέτας, Γ., 1979: 146.

²³⁸ Βαλέτας, Γ., 1979: 147.

²³⁹ Βαλέτας, Γ., 1979: 148.

κοινωνικοπολιτικές αντιθέσεις και συγκρούσεις των αστών (καρμανιόλων) με τους εκπροσώπους της παλιάς φεουδαρχίας της γης (καλικαντζάρους) ²⁴⁰.

Η Πορφυριάδα Σχολή, στην οποία μαθήτευσε ο Κλεάνθης και ο Λεκάτης, συνέχισε τη λειτουργία της ακόμα και στα επαναστατικά χρόνια και αναφέρονται δάσκαλοί της ντόπιοι και ξένοι, που με τη διδασκαλία τους έβαλαν τις πρώτες βάσεις της Σαμιακής παιδείας. Την ανάγκη της αναγνώρισαν και οι ηγούμενοι των μοναστηριών και διαθέσανε τα ετήσια περισεύματα των εισοδημάτων τους για τα σχολεία ²⁴¹.

Αλλά στη Σάμο λειτουργούσαν και αλληλοδιδασκτικά λαϊκά σχολεία, απ' τα πρώτα σ' όλη την Ελλάδα, ιδρύθηκαν σ' όλο το νησί μέσα στη φωτιά του πολέμου, στην κρισιμότερη φάση του, με προκήρυξη του Λυκούργου της 4 Φεβρουαρίου 1824 ²⁴². Με την εμπνευσμένη του αυτή εγκύκλιο προς τους ιερείς, τους εμπόρους, τους καπετάνιους και τους άλλους πολίτες ο Εθνάρχης της Σάμου προσπαθεί με τα πιο παρορμητικά επιχειρήματα να εμπνεύσει την αγάπη της παιδείας, την αξία της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου και να ζητήσει τη συνδρομή όλων για την επιτυχία της. Η σχολή αυτή θα λειτουργούσε με προαιρετικές συνδρομές των κατοίκων και με τα «εισοδήματα των κουτιών του Παναγίου Τάφου» κι ο Αρχηγός προσκαλούσε όλους τους γονείς να στέλνουν τα παιδιά τους ελεύθερα «χωρίς να φροντίζωσι περί μισθού διδασκάλου».

Αυτή, τόσο η εισαγωγή της νέας παιδευτικής μεθόδου στη Σάμο, όσο και η δωρεάν παιδεία αποτελεί σταθμό στην ιστορία της ελληνικής παιδείας και ανυψώνει τον Σάμιο Εθνάρχη στην περιωπή μεγάλου διαφωτιστή και εκπολιτιστή ²⁴³.

Στη Σάμο υπάρχουν τυπογραφεία από τα 1828 ακόμα, που ούτε στην Ελλάδα (στα μεγαλύτερα κέντρα της Ναύπλιο, Σύρα, Αίγινα κ.λπ.) δεν υπήρχε τυπογραφείο, η Σάμος, με την πρωτοβουλία του ρηξικέλευθου Σαμιώτη τυπογράφου και λογίου Μανουήλ Γαρουφαλή, είχε δικό της τυπογραφείο, στο οποίο τυπώθηκαν εκτός από προκηρύξεις και μονόφυλλα, που σήμερα έχουν χαθεί εξαιτίας της αβελτηρίας και

---

²⁴⁰ Βαλέτας, Γ., 1979: 66.

²⁴¹ Βαλέτας, Γ., 1979: 66.

²⁴² Βαλέτας, Γ., 1979: 67.

²⁴³ Βαλέτας, Γ., 1979: 67.

αδιαφορίας των αρμοδίων, και δύο βιβλία του εθνικού ποιητή και αγωνιστή της Σάμου Γεωργίου Κλεάνθη²⁴⁴. Απ' τις εκδόσεις του Κλεάνθη μόνο η μία σώθηκε, το δράμα «Ο Χαρίδημος».

Σ' αυτό το πρώτο τυπογραφείο, που έδρα του ήταν το ανησυχότατο πρωτοποριακό επαναστατικό πανσαμιακό κέντρο του Πορφυρίου και του Λογοθέτη, το Καρλόβασι, τυπώθηκαν και δυο άλλα βαρυσήμαντα βιβλία, της Φωτεινής Θ. Σπάθη μια μετάφραση του Βολταίρου και η «Σαμίων Πρεσβεία» του Β. Ματθιουδάκη, με τα πρακτικά των συνελεύσεων της Σάμου για την απόκρουση κάθε υποταγής του νησιού στο Σουλτάνο - έργο αγωνιστικό, μοναδικό, για όλη τη Σαμιακή πνευματική ιστορία²⁴⁵.

Όσον αφορά τη Σαμιακή Γραμματεία, αυτή αποτελεί δικό της τοπικό νησιωτικό κύκλο, αυτοδύναμο, αναπτυγμένο κάτω από τις ιδιαίζουσες ιστορικές και πολιτικοκοινωνικές συνθήκες του ξεχωριστού αυτού για το κλίμα, τη θέση, τα προϊόντα και την εμποροβιομηχανική του δραστηριότητα νησιού του Αιγαίου. Ενός νησιού που έπαιξε ανέκαθεν, και ιδίως στα χρόνια της εθνικής παλιγγενεσίας, πρωτοποριακό ρόλο και ξεχώρισε με τον πληθωρικό δυναμισμό του – επαναστατικό μέχρις εσχάτων, προβάδισε και υπερτέρησε από τα άλλα νησιά του Αιγαίου και από όλες τις περιοχές της Ελλάδας, εκτός μόνο ως προς τους αγώνες της ελευθερίας, στους οποίους ισοστοιχεί με την Κρήτη, τη Μάνη και το Σούλι, έχοντας όμως την υπεροχή της πνευματικής και ιδεολογικής κοινωνικοπολιτικής πρωτοπορίας. Η Σαμιακή Γραμματεία καλύπτει όλα τα είδη του λόγου: την ποίηση, το διήγημα το θέατρο, την ιστορία, την μετάφραση, τη σάτιρα, την επιστημονική πραγματεία, τη φιλοσοφία κ.λπ. Εκεί όμως που κατ' εξοχήν βρίσκει το βαθύτερο εαυτό της είναι το δοκίμιο, η κριτική και η φιλολογική ερμηνεία στο σχολιασμό των κειμένων, στη γραμματική και τη σύνταξη²⁴⁶.

Όλα τα παραπάνω συνέβαλλαν καθοριστικά στην διαμόρφωση του πνεύματος της Φωτεινής Σπάθη και την κατέστησαν μια από τις πρώτες διανοούμενες γυναίκες όχι μόνο της Σάμου, αλλά και της Ελλάδας. Έτσι, αν και με καταγωγή αστική στην

---

²⁴⁴ Βαλέτας, Γ., 1979: 168.

²⁴⁵ Βαλέτας, Γ., 1979: 68.

²⁴⁶ Βαλέτας, Γ., 1979: 73.

οποία χρωστάει τη μόρφωση που έλαβε, η Σπάθη θα μπορούσε να ενταχθεί και στην κατηγορία των γυναικών που καλλιεργούνται λόγω του ότι περιστρέφονται από λόγιους της εποχής, κάτι που συμβαίνει και με την περίπτωση της Μυτιώς Σακελλαρίου.

3.3. ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΛΟΓΙΩΝ

Το περιβάλλον λογίων έδρασε καταλυτικά στην ανάπτυξη και καλλιέργεια του πνεύματος ορισμένων γυναικών. Οι λόγιοι, όντας άνθρωποι πεπαιδευμένοι και προοδευτικοί, είχαν έρθει σε επαφή με τις διαφωτιστικές ιδέες, τις οποίες υιοθέτησαν πολύ γρήγορα και προσπαθούσαν με κάθε μέσο να διαδώσουν στον περίγυρό τους. Οι περισσότεροι ήδη ασχολούνται με τη διδασκαλία ή την συγγραφή, οπότε έχουν κοινό για να μεταδώσουν πιο εύκολα τις απόψεις τους.

Ωστόσο, η μοναδική περίπτωση γυναίκας που ανήκει σ' αυτήν την κατηγορία και παρήγαγε έργο, το οποίο διασώζεται μέχρι τις μέρες, είναι η Ευανθία Καΐρη. Οφείλουμε να τονίσουμε, όμως, ότι θα μπορούσαν να ενταχθούν εδώ οι περισσότερες από τις γυναίκες γράφουσες, καθώς σε όλες τις περιπτώσεις υπήρχε κάποιο πεπαιδευμένο ανδρικό μέλος της οικογένειας που δρούσε βοηθητικά.

Η Ευανθία Καΐρη θεωρείται από πολλούς η πρώτη πραγματική λόγια, αλλά και η πρώτη δασκάλα της νεότερης Ελλάδας. Έζησε στη σκιά του μεγαλύτερου αδερφού της, Θεόφιλου Καΐρη, ο οποίος ήταν και αυτός που την δίδαξε, έχοντας σπουδάσει στο εξωτερικό και φέροντας τις διαφωτιστικές ιδέες. Επίσης, ο ίδιος διατηρούσε επαφές με τον Αδαμάντιο Κοραή και μ' αυτό τον τρόπο ήρθε και η Ευανθία σε επαφή μαζί του μέσω αλληλογραφίας. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Ευανθία οφείλει σε μεγάλο βαθμό την καλλιέργεια του πνεύματός της στο περιβάλλον λογίων με το οποίο συναναστρέφεται.

3.3.1. ΕΥΑΝΘΙΑ ΚΑΙΡΗ (1799-1861)

Η ίδια δεν παντρεύτηκε ποτέ. Τα κυριότερα έργα της είναι το δράμα «Νικήρατος» και η μετάφραση «Συμβουλαί προς την θυγατέρα μου». Συμμετείχε

ενεργά στην Επανάσταση του 1821 με τις επιστολές που συνέταξε «προς Φιλελληνίδες». Ήταν αναγνωρισμένη ήδη στην εποχή της, αφού είχε την τύχη να δει δημοσιευμένο μεγάλο μέρος του έργου της.

Η Ευανθία Καΐρη γεννήθηκε στην Άνδρο το 1799. Προέρχεται από αξιολύβαστη, όχι όμως και εύπορη, οικογένεια, η οποία καταγόταν από την Άνδρο. Πατέρας της ήταν ο Νικόλαος Καΐρης και μητέρα της η Ασημίνα Καμπανάκη. Ήταν η τελευταία από τα επτά παιδιά της οικογένειας. Μεγαλύτερος ήταν ο Θεόφιλος που την περνούσε κατά δεκαπέντε χρόνια. Ο Θεόφιλος ήταν άτομο ιδιαίτερης μόρφωσης και φήμης. Με σπουδές σε Ελλάδα και Ευρώπη, υπήρξε λόγιος της εποχής και αγωνιστής της Επανάστασης του '21. Για τα υπόλοιπα αδέρφια δεν έχουμε λεπτομερείς πληροφορίες, ωστόσο είναι γνωστά τα ονόματά τους. Ήταν η Λασκαρού, η Μαρία, ο μετέπειτα αρχιμανδρίτης του Λιβόρνο Ευγένιος, ο επίσης ιερωμένος Ιωάσαφ και ο έμπορος Δημήτριος. Πιθανότατα η οικογένεια έκανε ακόμη ένα παιδί μετά την Ευανθία, τη Σοφία, η οποία όμως φαίνεται ότι πέθανε πριν το 1821²⁴⁷.

Η Ευανθία, αν και πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής της στο νησί της Άνδρου, ωστόσο σηματοδεύτηκε από αλλεπάλληλες μετακινήσεις και ξεριζωμούς, αλλάζοντας συχνά τόπο διαμονής. Για το βίο της μέχρι τα δεκατρία της χρόνια δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες, ωστόσο φαίνεται ότι το 1812 ακολούθησε τον αδερφό της, Θεόφιλο στις Κυδωνίες της Μ. Ασίας (σημερινό Αϊβαλί) μαζί με τους γονείς της. Εκεί η Ευανθία ζει ευτυχισμένη, αφού έχει τη δυνατότητα να μελετάει, να συναναστρέφεται με κύκλους λογίων και να παρακολουθεί τα μαθήματα της Σχολής των Κυδωνιών, όπου δίδασκε ο αδερφός της. Όμως, το 1821 με το ξέσπασμα της Επανάστασης αναγκάζεται να επιστρέψει στην Άνδρο με τον πατέρα της, ενώ ο Θεόφιλος περιφέρεται σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας για να προασπίσει τα συμφέροντα του Αγώνα. Στο διάστημα που πέρασαν στις Κυδωνίες η μητέρα της πέθανε. Αλλά τα βάσανα της Ευανθίας δεν τελειώνουν εκεί, αφού το 1824 υπόκειται σε άλλη μια μετακίνηση. Πηγαίνει στη Σύρο, ακολουθώντας τον αδερφό της Δημήτριο, ο οποίος δραστηριοποιούνταν στο νησί. Στη Σύρο παραμένει δεκαπέντε

---

²⁴⁷ Βλ. Ξηραδάκη, Κ., 1984/ Πρακτικά Συμποσίου 2000.

χρόνια, χωρίς να έχει πολλές επαφές με άτομα εκτός οικογενείας. Το 1839 γυρίζει στην Άνδρο, όπου και έζησε μέχρι το θάνατό της ²⁴⁸.

Σε γενικές γραμμές, η Ευανθία πέρασε μια ζωή κάθε άλλο παρά ευτυχισμένη. Πέρα από τα εθνικά ζητήματα που την απασχολούσαν και τη μόνιμη έγνοια της για το Θεόφιλο, υπέφερε και από τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε συχνά η οικογένειά της. Προσπαθούσε να συνεισφέρει στο υπόδουλο γένος μέσα από τα έργα της, αλλά και να μεταφέρει τις γνώσεις της στη νέα γενιά. Από τις πηγές φαίνεται ότι παρέδιδε μαθήματα σε κορίτσια. Η ίδια δεν παντρεύτηκε ποτέ, αν και φαίνεται ότι είχε πολλές προτάσεις. Ήταν όμορφη, ευγενής, έξυπνη, αλλά δεν αποφάσιζε να προχωρήσει σε γάμο, καθώς πάντα έθετε άλλες προτεραιότητες στον εαυτό της. Ωστόσο, όπου και αν βρισκόταν, συνέχιζε πάντα να μορφώνεται με όποια μέσα διέθετε και να διατηρεί επαφές με συγγενικά και φιλικά της πρόσωπα μέσω αλληλογραφίας. Η καταδίκη του αδερφού της, Θεόφιλου, για τον περίφημο «Θεοσεβισμό», η εξορία του και μετέπειτα ο θάνατος του στοίχισαν πολύ στην Ευανθία. Έκτοτε έζησε αποτραβηγμένη και σχεδόν απομονωμένη, περιορίζοντας τον κύκλο των επαφών της στο ήδη στενό συγγενικό της περιβάλλον που αποτελούνταν από απαίδευτους ²⁴⁹.

Αν και δεν έχουμε πληροφορίες για την εκπαίδευση που έλαβε η Ευανθία μέχρι τα δεκατρία της χρόνια, ωστόσο το σίγουρο είναι ότι αυτός που της μετέφερε τις γνώσεις και την αγάπη για μάθηση, αλλά και της εμφύσησε τις ιδέες του Διαφωτισμού ήταν ο αδερφός της, Θεόφιλος. Αυτός είχε σπουδάσει σε Πανεπιστήμιο της Πίζας φιλοσοφία και φυσικομαθηματικά και κατόπιν είχε μεταβεί στο Παρίσι ασχολούμενος με φιλοσοφικά ζητήματα. Εκεί γνωρίστηκε με διακεκριμένους λόγιους της εποχής, όπως ο Αδαμάντιος Κοραής, και έτσι ήρθε σε επαφή με τις νέες ιδέες. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα, μέλημά του κατέστη η διάδοση των ελληνικών γραμμάτων ²⁵⁰.

---

²⁴⁸ Βλ. Ξηραδάκη, Κ., 1984/ Πρακτικά Συμποσίου 2000.

²⁴⁹ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Ξηραδάκη Κ., 1984/ Πασχάλης, Π.Δ., 1996/ Πρακτικά Συμποσίου 2000.

²⁵⁰ Βλ. Πασχάλης, Π.Δ., 1996.

Έτσι, φαίνεται ότι από το 1812 που φτάνει η Ευανθία στις Κυδωνίες, της επιτρέπουν να παρακολουθεί άτυπα τα μαθήματα της Σχολής των Κυδωνιών, με τη συγκατάθεση του Θεόφιλου, ο οποίος είχε προσληφθεί εκεί ως καθηγητής. Η Ευανθία διαθέτει δίψα για μάθηση και γρήγορα παρουσιάζει μεγάλη πρόοδο. Καθώς, λοιπόν, στη σχολή αυτή λειτουργούσε ως ένα βαθμό το αλληλοδιδασκτικό σύστημα εκπαίδευσης, η Ευανθία έδειξε ιδιαίτερο ζήλο στη διδασκαλία των αρχαίων μαθητών²⁵¹.

Η Ευανθία γνώριζε πολύ καλά Αρχαία Ελληνικά, Γαλλικά, Ιταλικά και είναι βέβαιο ότι ο αδερφός της την είχε διδάξει Φυσική, Μαθηματικά και Φιλοσοφία. Η ίδια είχε εντυπωσιάσει τόσο στις σοφές γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας: τις φιλοσόφους Λασθένεια και Αρήτη, τη σύζυγο του Πυθαγόρα Θεανώ και τις ποιήτριες Σαπφώ, Κόριννα, Τελέσιλλα, Γοργώ και Ανύτη, ώστε να είναι σε θέση να τις διδάσκει²⁵².

Σε ηλικία 15 ετών, με την παρότρυνση του Θεόφιλου, συνέταξε και έστειλε την πρώτη της επιστολή στον Αδαμάντιο Κοραή για να του ζητήσει να της στείλει «κανέν γαλλικόν βιβλίον ηθικόν ή καμμιάν μικράν εγκυκλοπαίδειαν δια τους παίδας, δια να το μεταφράσω και εγώ, και ούτω να ωφελήσω κατά την δύναμίν μου το γένος ημών»²⁵³. Εκείνος στην απάντηση του την επαινεί για την παιδεία που διαθέτει και για την επιθυμία της να την αυξήσει και επιπλέον την συμβουλεύει για «την τέχνη του βίου», δηλαδή τη σεμνότητα και την μετριοφροσύνη και της στέλνει μερικά βιβλία για ανάγνωση και μετάφραση²⁵⁴.

Βέβαια, η Ευανθία ήταν αξιοζήλευτη ανάμεσα στις κοπέλες της εποχής της για τις πνευματικές ικανότητες που διέθετε. Όσοι την γνώριζαν θαύμαζαν και επαινούσαν τις ιδιαίτερες γνώσεις της. Ακόμα και ο Ambroise – Firmin Didot σε ένα βιβλίο του κάνει λόγο για τα προσόντα της νεαρής Ευανθίας, αλλά και ο Κοραής το 1819 την συγχαίρει, καθώς διαβάζει μια μετάφρασή της²⁵⁵. Το ξέσπασμα της Επανάστασης

---

²⁵¹ Βλ. Ξηραδάκη, Κ., 1984.

²⁵² Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Πολέμης, Δ., 1997 και 1999/ Ξηραδάκη, Κ., 1984.

²⁵³ Βλ. Πολέμης, Δ., 1999.

²⁵⁴ Βλ. Πολέμης, Δ., 1997.

²⁵⁵ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Ριζάκη, Ε., 2007/ Ξηραδάκη, Κ., 1984.

την αναγκάζει να εγκαταλείψει τις Κυδωνίες και τα μαθήματα της, αλλά η μόρφωση που είχε λάβει είναι αρκετή, ώστε να δώσει σπουδαία έργα και να κάνει γνωστή τη φήμη της ανάμεσα στους κύκλους των λογίων. Έτσι, το 1825, ενώ έχει ήδη εκδοθεί ένα από τα έργα της, ο Θεόφιλος σε επιστολή του της αναφέρει ότι ο Γεώργιος Κουντουριώτης επιθυμεί η Ευανθία να παραδίδει μαθήματα στις κόρες του. Τα επόμενα χρόνια της το ζητάνε και άλλοι. Αλλά και ο Αλέξανδρος Σούτσος που την γνωρίζει από κοντά, εντυπωσιάζεται και το 1827 εγκωμιάζει το έργο της, «Νικήρατο» στην εφημερίδα «Φίλος του Νόμου» και αποκαλύπτει το όνομα της συγγραφέως, που έως τότε παρέμενε κρυφό ²⁵⁶.

Υπάρχουν κάποιες πηγές που αναφέρουν ότι η Ευανθία δίδαξε ως δασκάλα στην Σχολή των Κυδωνιών, στο Ορφανοτροφείο της Άνδρου και στο Παρθεναγωγείο της Σύρου, ωστόσο δεν φαίνονται να επιβεβαιώνονται. Γενικά υπάρχουν κάποιες αναφορές σε «διδασκάλισσες» ήδη από τους αιώνες 17^ο και 18^ο ²⁵⁷, αλλά μάλλον πρόκειται για παιδευτική λειτουργία κάποιων εγγράμματων γυναικών στον κοινωνικό τους περίγυρο, η οποία ερμηνεύεται με μεταγενέστερα κριτήρια. Σ' αυτήν την πρόιμη για τη γυναικεία εκπαίδευση περίοδο, είναι αδύνατη η άσκηση του επαγγέλματος της δασκάλας, καθώς η επαγγελματική δραστηριοποίηση των γυναικών δεν υπάρχει. Ακόμη και στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα οι γενικές αναφορές σε «διδασκάλισσες» ως τεκμήρια για τη λειτουργία σχολείων θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με σκεπτικισμό, καθώς πιθανόν να αναφέρονται και κατά τη συγκεκριμένη περίοδο ως «διδασκάλισσες» εγγράμματες γυναίκες που διδάσκουν σε εθελοντική βάση στο χώρο του κοινωνικού τους περιγυρου ή και επί πληρωμή στο χώρο του σπιτιού τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Ευανθία Καΐρη για την οποία αναφέρεται ότι το 1815 «εξήσκει το διδασκαλικόν επάγγελμα σε κοράσια Κυδωνίων». Αν όμως εξεταστεί σε σχέση με την επιστολή του Κοραή σε αυτήν «να μελετάς και όσην παιδείαν έχεις και όσην μέλλεις να αποκτήσεις να την παραδίδης με λόγους και με έργον εις τας συνηλικιωτιδας σου παρθένους και να δείξεις με ταύτην σου την επιμέλειαν ότι είσαι γνήσιο τέκνον της Ελλάδος» γίνεται εμφανής ότι ο όρος «διδασκάλισσα» εννοείται ως η ερασιτέχνης κόρη που εθελοντικά προσφέρει τις

²⁵⁶ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Ριζάκη 2007/ Ξηραδάκη, Κ., 1984.

²⁵⁷ Υπάρχει η μαρτυρία για ύπαρξη διδασκαλισσών στα μέσα του 17^{ου} αιώνα στη Χίο, τη Σμύρνη και στα Σιάτιστα το 1797, βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ., 1986: 30.

γνώσεις της σε νεότερες κοπέλες. Επιπλέον, η παρουσία γυναικών εκπαιδευτικών δεν είναι συχνή ούτε στις πρώτες παραδιδόμενες πηγές που αναφέρονται στα σχολεία, καθώς οι διδάσκοντες ήταν κατά κανόνα άνδρες και συνήθως κληρικοί ²⁵⁸. Η μοναδική περίπτωση κατά την οποία φαίνεται να ασχολήθηκε η Ευανθία με το διδασκαλικό έργο ήταν κατά το τέλος της ζωής της, οπότε οι βιοτικές ανάγκες την έκαναν να παραδίδει κατ' οίκον μαθήματα σε λίγα κορίτσια. Αλλά και σ' αυτή την περίπτωση επενέβησαν οι αρχές του νησιού που με επιστολή τους κατέστησαν τη δραστηριότητά της παράνομη ²⁵⁹.

Η Ευανθία υπήρξε πολυγραφότατη και είχε την τύχη να δει δημοσιευμένο μεγάλο μέρος του έργου της. Ωστόσο, αυτό που αξίζει να προσέξουμε είναι ότι όλα τα έργα της απευθύνονται στις γυναίκες. Αρχικά ασχολήθηκε με μεταφράσεις γαλλικών έργων. Έτσι, φαίνεται ότι ήδη το 1817, ενώ βρισκόταν στις Κυδωνίες, είχε μεταφράσει το «Περί ανατροφής των νεανίδων» του Fenelon, το οποίο όμως δεν εκδόθηκε ποτέ ²⁶⁰. Το 1819 ξεκίνησε να μεταφράζει το έργο «Συμβουλαί προς την θυγατέρα μου» του Jean-Nicolas Bouilly ²⁶¹. Αυτό εκδίδεται το 1820 στις Κυδωνίες και η Ευανθία υπογράφει ως E.N., δηλαδή Ε(αυνθία) Ν(ικολάου Καίρη). Το Φεβρουάριο του 1820 ο Κοραΐς έστειλε στον τελευταίο την έκδοση του Μάρκου Αυρηλίου που περιλάμβανε ένα ρητορικό κείμενο ²⁶² γραμμένο από τον Antoine-Leonard Thomas που η Ευανθία μετάφρασε με μεγάλη επιτυχία ύστερα από δύο χρόνια. Μέχρι τότε ο κύριος στόχος των έργων της ήταν ηθικοπλαστικός.

Αντίθετα, με την έναρξη της Επανάστασης, σκοπός της Ευανθίας γίνεται η συνεισφορά στον Αγώνα με όσα μέσα διαθέτει. Έτσι, το 1825 συντάσσει την «Επιστολή Ελληνίδων τινών προς τας Φιλελληνίδας» ²⁶³ που τυπώνεται ανώνυμα στη

---

²⁵⁸ Βλ. Δαλακούρα, Ι. Κ., 2004.

²⁵⁹ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, Βλ. Πολέμης 1997 και 1999, Ξηραδάκη 1984/ Ριζάκη 2007/ Πρακτικά Συμποσίου 2000.

²⁶⁰ Βλ. Πρακτικά Συμποσίου, 2000.

²⁶¹ Βλ. Ε. Ν. η εξ Άνδρου, 1820.

²⁶² Βλ. Η***, 1835.

²⁶³ Βλ. Α. Ν. η Συντάκτης, 1825.

Σύρο κατά το ίδιο έτος και την επόμενη κιόλας χρονιά κυκλοφορεί και στα αγγλικά. Μ' αυτό τον τρόπο η Ευανθία καταφέρνει να συγκινήσει και να ξεσηκώσει τις γυναίκες της Ευρώπης προς όφελος της Ελλάδας. Ακολούθως, για τον ίδιο σκοπό γράφει τον «Νικήρατο», δράμα εμπνευσμένο από την Έξοδο του Μεσολογγίου, που εκδίδεται ανώνυμα στο Ναύπλιο το 1826 ²⁶⁴. Ο «Νικήρατος» φαίνεται ότι βρήκε μεγάλη απήχηση, καθώς τα επόμενα χρόνια παραστάθηκε στη Σύρο. Το τελευταίο έργο της Ευανθίας είχε τίτλο «Ιστορία της Ελλάδας» και περιείχε βιογραφίες σπουδαίων Ελλήνων της αρχαιότητας ²⁶⁵. Μετά το θάνατό της, το 1999 ο Δημήτριος Πολέμης εξέδωσε ότι είχε διασωθεί από την αλληλογραφία που διατηρούσε η Ευανθία ²⁶⁶.

Το πρώτο έργο της Ευανθίας φαίνεται ότι είναι μια ωδή προς τον Μητροπολίτη Εφέσου Διονύσιο τον Καλλιάρχη ²⁶⁷. Η ωδή αυτή παρατίθεται ολόκληρη στο Παράρτημα (2). Πρόκειται για μονόφυλλο τυπωμένο στο τυπογραφείο των Κυδωνιών, αχρονολόγητο και αβιβλιογράφητο με υπογραφή Ε.Ν. Πρώτος το αναφέρει ο Διονύσιος Πίστης, Μητροπολίτης Ξάνθης ²⁶⁸: «Το 1817 ή 18 έτος ήλθεν εις Κυδωνίας ο Εφέσου Διονύσιος Σούτζου περιοδικώς, επεσκέφθη την Σχολήν και διδασκάλους, επεσκέφθη δε και την Ευανθίαν μεθ' ης ωμίλησεν γαλλιστί και ιταλιστί· αυτή προσέφερεν αυτώ εν προσφώνημα ηρωϊκόν, εκείνος δε εν πολύτιμον επανοφόριον – σάλι και 25.000 γρόσια». Η πληροφορία για την τεράστια ποσότητα των 25.000 γροσίων είναι βέβαια ανυπόσταστη. Εύκολα όμως μπορεί να γίνει ταύτιση ανάμεσα στο ηρωϊκόν προσφώνημα της παραπάνω πληροφορίας και στην ωδή που μας απασχολεί ²⁶⁹.

---

²⁶⁴ Βλ. Ελληνίς τις, 1826.

²⁶⁵ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Πούχνερ, Β., 2003/ Ριζάκη, Ε., 2007.

²⁶⁶ Βλ. Πολέμης, Δ., 1997 και 1999.

²⁶⁷ Βλ. Ε. Ν., 1819(;).

²⁶⁸ Στο «Περιγραφή της Νήσου Άνδρου», Ερμούπολις 1881: 41, βλ. Παναγιωτόπουλος, Β., 1963: 236.

²⁶⁹ Παναγιωτόπουλος, Β., 1963: 236.

Οπωσδήποτε τυπώθηκε ανάμεσα στο καλοκαίρι του 1819 (άφιξη τυπογραφείου Τόμπρα στις Κυδωνίες από Παρίσι) και στις 3 Ιουνίου 1821. Ένας συσχετισμός με το πιθανό γεγονός μιας πανηγυρικής απαρχής της λειτουργίας του τυπογραφείου ίσως δεν θα ήταν ολότελα άστοχος. Ο Καλλιάρχης είναι γνωστός προστάτης της Σχολής της οποίας τμήμα είναι το τυπογραφείο ²⁷⁰. Γιατί όμως τυπώνεται ένα στιχούργημα που έχει εκπληρώσει τον προορισμό του; Ίσως να προτιμήθηκε γιατί είχε γίνει αγαπητό και ίσως κυκλοφορούσε χειρόγραφο στους κύκλους της Σχολής ή μπορεί να μας φέρει στην άμιλλα των πόλεων, Χίου και Κυδωνιών, σε ποια από τις δύο θα εκδοθεί το πρώτο έντυπο. Ίσως λοιπόν όταν έγινε η εγκατάσταση του τυπογραφείου αναζητήθηκε αμέσως κάτι σύντομο για μια δοκιμή, για μια πρώτη παρουσίαση. Πρόκειται δε για εξαιρετική καλαισθησία της τυπογραφικής σύνθεσης Τόμπρα που κάνει επίδειξη ικανοτήτων. Η Ευανθία τότε θα ήταν 18-19 ετών, πράγμα που σημαίνει ότι δεν είχε τις προϋποθέσεις για ποιητικές επιδόσεις υψηλότερης ποιότητας.

Μια σύγκριση ανάμεσα στην ωδή και στην αφιέρωση του «Αγάθωνα» από τον Κούμα στον ίδιο Μητροπολίτη ²⁷¹ δείχνει ότι η Ευανθία είχε επηρεαστεί βαθύτατα από το κείμενο αυτό. Οι περισσότεροι από τους 20στίχους της ωδής είναι ατόφιες φράσεις από την αφιέρωση του Κούμα: «Η Λάρισσα κηρύττει» - «Η Έφεσος χαίρει».

Ακολούθως, η Ευανθία Καΐρη προέβη στη μετάφραση «Συμβουλαί προς την θυγατέρα μου» ²⁷², η οποία προέρχεται από το γαλλικό έργο «Conseils a ma fille» του Jean - Nicolas Bouilly (1763-1842), που εκδόθηκε το 1811. Ουσιαστικά η Ευανθία εδώ έκανε επιλογή των καλύτερων ιστοριών από το παραπάνω έργο και αυτές μετέφρασε. Το γαλλικό βιβλίο της το είχε στείλει ο Αδαμάντιος Κοραΐς με σκοπό να το διαβάσει και να το μεταφράσει.

Η Ευανθία αφιερώνει το έργο της αυτό «ταις φιλομούσοις των Ελλήνων νεανίσιν», καθιστώντας σαφές ότι απευθύνεται σε γυναίκες. Στον πρόλογό της ξεκαθαρίζει ότι ο σκοπός της μετάφρασης του συγκεκριμένου έργου είναι διδακτικός.

---

²⁷⁰ Παναγιωτόπουλος, Β., 1963: 237.

²⁷¹ Κούμας, Κ.Μ., 1814. Βαλάνου «Αγάθων», Μεταφρασθείς από την Γερμανικών γλώσσαν. Μέρος Πρώτον, Βιέννη. Βλ. Παναγιωτόπουλος, Β., 1963: 237.

²⁷² Βλ. Ε. Ν. η εξ Άνδρου, 1820.

Η ίδια προτρέπει τις κοπέλες στη μόρφωση, καθώς αναγράφει ονόματα προγονικά Ελληνίδων που δόξασαν τη χώρα. Στην συνέχεια παραθέτει την επιστολή που έλαβε από τον Κοραή, η οποία κάνει λόγο για τη σεμνότητα και την μετριοφροσύνη που πρέπει να διακρίνει τα κορίτσια.

Οι ιστορίες που καταγράφονται στο έργο έχουν ποικίλα θέματα, όλες όμως έχουν να περάσουν ένα ηθικό μήνυμα. Οι κυριότερες συμβουλές που απορρέουν για τα νεαρά κορίτσια είναι: να είναι φιλόανθρωπες, σεμνές, ταπεινές, αλλά και τολμηρές και πιστές στο Θεό για να αποφεύγουν τους κινδύνους, να μην κρίνουν κανένα από την εξωτερική εμφάνιση, να αγαπούν τον συνάνθρωπο με τα ελαττώματά του, να φροντίζουν να τελειοποιούνται σε ένα αντικείμενο, να προσέχουν τα λόγια τους, να αγαπούν τους γονείς τους, να διαλέγουν προσεκτικά τους φίλους τους και ακόμα περισσότερο το σύζυγό τους και τέλος να επιλέγουν την σταθερότητα στον έρωτα.

Στη συνέχεια η Καίρη έκανε την μετάφραση «Μάρκου Αυρήλιου Εγκώμιον»²⁷³, η οποία προέρχεται από το γαλλικό έργο «Éloge de Marc-Aurèle» του Antoine Léonard Thomas (1732-1785), που εκδόθηκε το 1775. Η μετάφραση που εκδόθηκε στην Ερμούπολη της Σύρου το 1835, πρέπει να είχε ολοκληρωθεί ήδη από το 1819 και φέρει την υπογραφή^{***}. Ούτε και εδώ επιθυμεί η Ευανθία να αποκαλύψει το όνομά της. Στον πρόλογό της ξεκινά με την προσφώνηση «Φιλόμουσοι Ελληνίδες!». Συνεπώς, όπως και στο προηγούμενο έργο της, έτσι και εδώ, δηλώνει ότι απευθύνεται σε γυναίκες. Ακολούθως, τονίζει ότι αφιερώνει το παρόν έργο στον Αδαμάντιο Κοραή, ο οποίος την ώθησε στην συγγραφή και συνέδραμε ώστε να βγει αυτό το έργο τελειοποιημένο. Ο Κοραής ήθελε να δει αυτό το βιβλίο μεταφρασμένο στην Ελληνική γλώσσα και η Καίρη πραγματοποίησε την επιθυμία του. Ωστόσο, και αυτό το έργο, όπως και η ωδή της, αναφέρονται σε ένα συγκεκριμένο άτομο, για το οποίο μιλούν εγκωμιαστικά, το επευφημούν. Όμως, ακόμα και σε αυτή την περίπτωση, μέσω του εγκωμίου προβάλλεται ένα μοντέλο ανθρώπου και ηθικής. Άρα, η μετάφραση εξυπηρετεί διδακτικό σκοπό.

Το 1825 η Ευανθία που ζει το δράμα της αγωνιζόμενης Ελλάδας και παρακολουθεί με τόσο ενδιαφέρον τη δράση των φιλελληνίδων, γράφει εκ μέρους Ελληνίδων υπό τύπον επιστολής²⁷⁴, μια έκκληση που απευθύνεται σ' όλες τις

²⁷³ Βλ. Η***, 1835.

²⁷⁴ Βλ. Α. Ν. η Συντάκτης, 1825.

γυναίκες του κόσμου. Με τα μελανότερα χρώματα διεκτραγωδεί τα δεινά της αγωνιζόμενης πατρίδας, καυτηριάζει τη στάση των Ευρωπαίων και μ' έναν ένθερμο πατριωτισμό ζητεί απ' τις γυναίκες όλου του κόσμου να νιώσουν τον πόνο των Ελληνίδων. Με την παρέμβαση αυτή εισέρχεται δυναμικά στην πνευματική δημόσια σφαίρα και από τούτη τη θέση προσπαθεί να βοηθήσει την πατρίδα της που βρίσκεται σε κίνδυνο.

Με τον όρο «Δημόσια σφαίρα» ο Habermas εννοεί τη νεοεμφανισθείσα κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα εξουσία της διανόησης που εκπροσωπούσαν οι σύλλογοι, διάφορες ανθρωπιστικές εταιρείες, οι ποικίλες πολιτικές και πολιτισμικές παρεμβάσεις που δημοσιοποιούνταν μέσω του τύπου, αλλά και τα λεγόμενα πνευματικά σαλόνια στα οποία διοργανώνονταν συζητήσεις γύρω από διάφορα θέματα με τη συμμετοχή πολλών διανοουμένων του διαφωτισμού.

Την έκκληση την κυκλοφορεί ευρύτατα στις γυναίκες και μαζεύει υπογραφές. Μετά την τυπώνει στο τυπογραφείο της Ύδρας και τη στέλνει στο εξωτερικό. Η έκκληση έχει τίτλο:

ΕΠΙΣΤΟΛΗ
ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ ΤΙΝΩΝ
ΠΡΟΣ ΤΑΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΔΑΣ
ΣΥΝΤΕΘΕΙΣΑ ΠΑΡΑ ΤΙΝΟΣ
ΤΩΝ
ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΕΡΩΝ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ
1825

Εκ της εν Ύδρα Ελληνικής τυπογραφίας

Σύμφωνα με την άποψη της Κ. Ξηραδάκη²⁷⁵, η φράση «Συντεθείσα παρά τινος των σπουδαιότερων Ελληνίδων», δεν ανήκει στην Ε. Καΐρη, αλλά πρόκειται για μεταγενέστερη προσθήκη. Η ίδια ήταν τόσο σεμνή και μετριόφρων που ούτε το όνομα της δεν έβαζε.

Ύστερα από την επαίσχυντη στάση των ισχυρών της Ευρώπης απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση, οι αγωνιζόμενοι Έλληνες έχουν στρέψει πια τις ελπίδες τους μονάχα στους μεγάλους τους φίλους. Στέλνουν εκκλήσεις συγκινητικές σ' όλους τους φιλέλληνες του κόσμου και διεκτραγωδούν τη δεινή τους κατάσταση, ζητώντας να

---

²⁷⁵ Ξηραδάκη, Κ., 1984: 49.

τους βοηθήσουν στον υπέρτατο αγώνα τους. Οι εκκλήσεις του Κοραή, του Πίκκολου, του Βογορίδη, του Κλωνάρη, της Μαντώ Μαυρογένους κ.ά.²⁷⁶ που είχαν απήχηση και προκάλεσαν αίσθηση στο εξωτερικό και στο εσωτερικό και αυτές ήταν που προβληματίσαν την Ευανθία Καϊρή. Έτσι, αποφάσισε να κάνει κάτι παρόμοιο, θέλοντας κι αυτή να βοηθήσει, να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων.

Η επιστολή αυτή της Καϊρή μεταφράστηκε στα αγγλικά από τον George Lee ύστερα από ενέργειες της ελληνικής επιτροπής (Ανδρέα Λουριώτη – Ιω. Ορλάνδου) και μαζί με την εκτύπωση στοίχισε οχτώ λίρες²⁷⁷.

Στο τέλος της επιστολής της Ευανθίας είναι βαλμένη μια δεύτερη επιστολή, αλλά αυτή τη φορά προέρχεται από την Ελένη Μαυροκορδάτου²⁷⁸. Η επιστολή παρατίθεται στο Παράρτημα (3). Η συγκεκριμένη επιστολή έρχεται ως απάντηση στην έκκληση που δημοσιεύτηκε στο «Φίλο του Νόμου» στο υπ. αριθμ. 139 φύλλο του της 31-7-1825: «Επιθυμεί τις να αναγνώση φρονήματα ανδρικά, αισθήματα τρυφερά, ιδέας γενναίας, εκφρασμένας με τας προσιδιαζούσας χάριτας εις το γυναικείον γένος; Ας αναγνώση την επιστολήν των Ελληνίδων εις τας φιλελληνίδας της Αμερικής. Συντεθείσα από μιαν των σπουδαιότερων Ελληνίδων των νήσων του Αιγαίου πελάγους (της οποίας αποσιωπούμεν το όνομα δια να μην προσκρούσωμεν εις την μετριοφροσύνην της) και υπογεγραμμένη από πολλάς άλλας νέας, η επιστολή αυτή μαρτυρεί ψυχήν πατριωτικήν και πνεύμα καλλιεργημένον και οξύ, ενί λόγω ημπορεί τις δικαίως να την ονομάση καρπόν Ευανθή δένδρου ευανθεστέρου. Εκ του ακολούθου αποσπάσματος ας κρίνει ο αναγνώστης περί του λοιπού (δημοσιεύεται απόσπασμα της επιστολής). Όσαι Ελληνίδες επιθυμούν να προσθέσουν τα ονόματά των εις την επιστολήν ταύτην, ήτις κατά το παρόν τυπώνεται, παρακαλούνται να στείλωσι αμέσως εις τον εκδότην του «Φίλου του Νόμου» έγγραφον πληρεξουσιότητα δια να υπογράψη αντ' αυτών»²⁷⁹.

²⁷⁶ Για τη δράση των Φιλελληνίδων βλ. Ξηραδάκη, Κ., ό.π.

²⁷⁷ Άποψη της Λουκίας Δρούλια «Εραμιστής», 1975, αρ. 67, σελ. 5-6, βλ. Ξηραδάκη, Κ., 1984: 58-59.

²⁷⁸ Ξηραδάκη, Κ., 1984: 57-58.

²⁷⁹ Ξηραδάκη, Κ., 1984: 58-59.

Η επιστολή της Καΐρη κλείνει με τη σφραγίδα της αξιοπρέπειας. Η περήφανη Ελληνίδα δε ζητάει τίποτα. Το γράμμα τα λέει όλα. Η βοήθεια θα έρθει από μόνη της.

Στις 25 Απριλίου 1826 φτάνει από το Παρίσι επιστολή συμπαράστασης από την «υπέρ Ελλήνων εταιρία» όπου «κυρίαί κατέβαλον τους καρπούς των πόνων των εις βοήθειαν και ελάφρωσιν των ηρωικώς υπερασπιζόντων την θρησκείαν και ελευθερίαν»²⁸⁰. Επιπλέον, στην Κολωνία συστάθηκε εταιρία γυναικών με σκοπό «να συνάξη προσφοράς υπέρ των Ελλήνων»²⁸¹.

Πολλές όμως είναι και οι επιστολές που φτάνουν από τις Αμερικανίδες προς τις Ελληνίδες. Όλες γεμάτες ανθρωπιά και αγάπη. Η πρώτη προέρχεται από τις κυρίες των Ηνωμένων Επαρχιών της Αμερικής στις 12 Μαρτίου 1828²⁸², ενώ ένα μήνα αργότερα, στις 12 Απριλίου 1828 λαμβάνουν επιστολή από τις κυρίες του Νεολονδίνου των Ομοσπόνδων Πολιτειών της Αμερικής²⁸³ και ακολουθούν πολλές ακόμη²⁸⁴.

Οι αγωνιζόμενες Ελληνίδες που δέχονται τις προσφορές από τις άγνωστες φίλες τους, τους στέλνουν ευχαριστήρια γράμματα. Ένα απ' αυτά προέρχεται από τις «εις Σύραν πάροικοι Ελληνίδες και πολίτιδες των αποτεφρωθεισών Κυδωνιών»²⁸⁵ και φαίνεται να ανήκει στην γραφίδα της Ευανθίας Καΐρη. Αυτό εξηγείται γιατί πρώτον από επιστολή του Κοραή γνωρίζουμε ότι το 1828 η Ευανθία βρισκόταν στη Σύρο και δεύτερον γιατί το γράφουν «πάροικοι Ελληνίδες και πολίτιδες των αποτεφρωθεισών Κυδωνιών», όπως ήταν και η Ευανθία.

---

²⁸⁰ «Γενική Εφημερίς» της 16/6/1826, βλ. Ξηραδάκη, Κ., 1984: 60.

²⁸¹ «Γενική Εφημερίς» της 16/6/1826, βλ. Ξηραδάκη, Κ., 1984: 60.

²⁸² Δημοσιεύεται στη «Γενική Εφημερίς» στις 4/8/1828, βλ. Ξηραδάκη, Κ., 1984: 61.

²⁸³ Δημοσιεύεται στη «Γενική Εφημερίς» στις 1/8/1828, βλ. Ξηραδάκη, Κ., 1984: 63.

²⁸⁴ Βλ. Ξηραδάκη, Κ., 1984: 61-71.

²⁸⁵ Δημοσιεύεται στη «Γενική Εφημερίδα» την 1^η Σεπτεμβρίου 1828, βλ. Ξηραδάκη, Κ., 1984: 71-73.

Όμως και άλλο ένα γράμμα που δημοσιεύτηκε στη «Γενική Εφημερίδα» στις 24/12/1827 και αποδίδεται από τον Ι. Π. Ζωγράφο στην Καΐρη²⁸⁶. Στο γράμμα αυτό με τίτλο «Επιστολή Ελληνίδων προς ετέραν» η Καΐρη, απευθυνόμενη στην άγνωστη φίλη, κάνει εύστοχες παρατηρήσεις. Βλέποντας την κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει ο τόπος μας μετά τον επταετή αγώνα, θέτει το θέμα της απαλλοτρίωσης, ώστε να μοιραστεί η γη σε ακτήμονες καλλιεργητές και πρόσφυγες, όπως ήταν οι Κυδωνιάτες και οι Μοσχονησιώτες, αλλά δεν μένει σ' αυτό. Ζητά και τον επαναπατρισμό των Ελλήνων της διασποράς.

Η «Επιστολή Ελληνίδων τινών προς τας Φιλελληνίδας» της Καΐρη συντάχθηκε το 1825 για να συνεισφέρει στον Αγώνα των Ελλήνων. Πρόκειται για μια επιστολή δεκαπέντε σελίδων που απευθύνεται περισσότερο στις γυναίκες της Αγγλίας και της Γαλλίας²⁸⁷. Σκοπός της Ευανθίας είναι να ευαισθητοποιήσει τις γυναίκες της Ευρώπης, ώστε να επηρεάσουν το κλίμα στην χώρα τους και να διαδώσουν τα ελληνικά επιχειρήματα. Απώτερος στόχος της είναι έρθουν οι ξένες χώρες με το μέρος της Ελλάδας και να αναπτυχθεί το αίσθημα του φιλελληνισμού. Ο λόγος που χρησιμοποιεί η Ευανθία είναι ευθύς, τολμηρός, πολιτικός, αλλά ταυτόχρονα και συναισθηματικός, γι' αυτό πετυχαίνει το σκοπό για τον οποίο τη γράφει. Στο τέλος παραθέτει κατάλογο με τα ονόματα και τις υπογραφές κυριών και δεσποινίδων που συμφωνούσαν και συμμερίζονταν τις απόψεις της. Μ' αυτό τον τρόπο η επιστολή της Ευανθίας παίρνει καθολικό χαρακτήρα και παρουσιάζεται ως συλλογικό έργο των Ελληνίδων γυναικών.

Ωστόσο, κατά τη διάρκεια του αγώνα εστάλησαν επιστολές-εκκλήσεις από προσωπικότητες σε σημαίνοντα πρόσωπα για να τα κατατοπίσουν πάνω στο ελληνικό πρόβλημα και να ζητήσουν την συμπαράστασή τους. Τέτοιες επιστολές έστειλαν ο Δημήτριος Υψηλάντης από την Οδησό στις 1/4/1821 προς τους αντιπροσώπους της Ευρώπης που είχαν συνταχθεί για το συνέδριο της Βερόνας. Ένα δεύτερο έγγραφο προς τον τσάρο Αλέξανδρο και ένα τρίτο προς τον Πάπα. Ωστόσο, και ο Κοραΐς έστειλε επιστολή με τον φίλο του Πίκκολο στο Λονδίνο για να έρθει σε συνεννόηση με τους φιλελευθέρους υπέρ του ελληνικού αγώνα και να κατατοπίσει τη βρετανική κοινή γνώμη. Επίσης, ο Κολοκοτρώνης έστειλε επιστολή προς τον υπουργό των

²⁸⁶ «Νέα Εστία», 1953, σελ.1130-32, βλ. Ξηραδάκη, Κ., 1984: 73-75.

²⁸⁷ Βλ. Πούχγερ, Β. (επιμ.), 2003.

εξωτερικών της Μεγάλης Βρετανίας και προς τον ύπατο Αρμοστή των Ιονίων Νήσων. Ο Νέγρης έστειλε εν ονόματι του Αρείου Πάγου επιστολή προς τις Φιλάνθρωπες Γερμανικές Εταιρίες κ.ά.²⁸⁸.

Παρόμοιες επιστολές εστάλησαν και από την πλευρά των γυναικών. Η Μαντώ Μαυρογένους έστειλε δύο επιστολές, μια προς τις Παρισινές κυρίες και μια προς τις Αγγλίδες. Η πρώτη είναι εκτενέστερη, αποπνέει έναν ειλικρινή πατριωτισμό, περιέχει σκληρές αλήθειες και έχει τόνο σατυρικό. Από την άλλη, η δεύτερη, γραμμένη στις 12/8/1824 στο Ναύπλιο, είναι εμφανώς συντομότερη και έχει διαφορετικό τόνο. Αυτή τη φορά δεν κάνει κριτική, επικαλείται μονάχα την συμπαράστασή των γυναικών της Αγγλίας²⁸⁹. Αυτές ακολούθησε η επιστολή «προς Φιλελληνίδες» που έστειλε η Ευανθία Καΐρη.

Εν συνεχεία, η Καΐρη έγραψε ένα θεατρικό έργο, το οποίο αποτελεί το πρώτο πρωτότυπο γυναικείο έργο της νεότερης Ελλάδας, με τίτλο «Νικήρατος»²⁹⁰. Πρόκειται για το πρώτο πατριωτικό δράμα με θέμα το 1821 που αναφέρεται στην Έξοδο του Μεσολογγίου. Αλλά μεγαλύτερη σημασία έχει το γεγονός ότι γράφεται από μια γυναίκα, την Ευανθία Καΐρη, και αφιερώνεται «των υπέρ της Ελλάδος θυσιασθεισών Ελληνίδων». Επιπλέον, το έργο περιέχει εκτενή πρόλογο προς τις Ελληνίδες, με σκοπό να τις συγκινήσει και παράλληλα να τις ξεσηκώσει, ώστε να μη μένουν αμέτοχες και άβουλες μπροστά στον Αγώνα. Το έργο εκδίδεται στο Ναύπλιο το 1826 και η Καΐρη υπογράφει ως «Ελληνίς τις». Όμως ο Αλέξανδρος Σούτσος στο «Φίλο του Νόμου» επαινεί τη συγγραφέα και αποκαλύπτει το όνομά της²⁹¹.

Η υπόθεση του έργου έχει ως εξής: ο Νικήρατος, στρατηγός του Μεσολογγίου, βλέποντας τον εχθρό να πλησιάζει, παρακαλεί τον φίλο και αξιωματικό του Λυσίμαχο να βγάλει τα παιδιά του από τη πόλη, αφού ο ίδιος θα μείνει για να υπερασπιστεί την πατρίδα του. Όμως, η κόρη του, Κλεονίκη, επιλέγει να μείνει και αυτή με τον μικρό της αδερφό και να πεθάνουν ένδοξα.

---

²⁸⁸ Ξηραδάκη, Κ., 1971: 311.

²⁸⁹ Ξηραδάκη, Κ., 1971: 293-299.

²⁹⁰ Βλ. Ελληνίς τις, 1826.

²⁹¹ Βλ. Πούχγερ, Β. (επιμ.), 2003.

Το έργο διακρίνεται για τις υψηλές αξίες και τα ιδανικά που μεταδίδει, καθώς εξυψώνει το πατριωτικό φρόνημα και μεταφέρει το παράδειγμα της γυναικείας θυσίας για την πίστη και την πατρίδα ²⁹². Είναι φανερή η επιρροή από τον Διαφωτισμό, που έχει κατεξοχήν τέτοια θεματολογία. Είναι σαφές ότι αποτίνει φόρο τιμής στις ηρωικές γυναίκες του Μεσολογγίου και προσπαθεί να δημιουργήσει πρότυπα ηθικής συμπεριφοράς εξαίροντας τις αρετές του κεντρικού ήρωα. Βέβαια, τα ιδανικά που περιγράφονται στο έργο διέκριναν και την ίδια τη συγγραφέα, αλλά και τον αδερφό της, ο οποίος αφιέρωσε όλη του τη ζωή για την απελευθέρωση του υπόδουλου γένους. Γι' αυτό το λόγο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Ευανθία ταυτίζεται με την ηρώίδα του έργου Κλεονίκη και ο αδερφός της, Θεόφιλος, με τον στρατηγό.

Αρκετά χρόνια αργότερα εκδίδεται ένα έργο με τίτλο: «Άλωσις Μεσολογγίου, Δράμα εις τρεις πράξεις, επιδιορθωθέν και εκδοθέν, εκ του Τυπογραφείου «Η Φήμη», Γαλάζιον 1870». Αν και η συγγραφέας υπογράφει με τα αρχικά «Ε.Ι.Κ.», σήμερα έχει ταυτοποιηθεί και ανήκει στην Ελπίδα Κυριακού ²⁹³. Ωστόσο το συγκεκριμένο έργο δεν είναι κάτι άλλο παρά μια διορθωμένη επανέκδοση του «Νικήρατος» της Καίρη. Αλλά και το 1875 εκδίδεται ένα άλλο έργο με την ίδια θεματολογία. Πρόκειται για το έργο «Η Άλωσις του Μεσολογγίου, Τραγωδία εις πέντε πράξεις» της Αντωνούσας Καμπουράκη ²⁹⁴. Έτσι, μπορούμε να αντιληφθούμε και τη μεγάλη διάδοση και απήχηση που είχε ο «Νικήρατος» της Ευανθίας.

Ύστερα από μερικά χρόνια έγραψε και ένα άλλο σύντομο έργο με τίτλο «Η προσωποποιία Ελλάδας», το οποίο ωστόσο δεν δημοσίευσε ποτέ επειδή περιείχε επικριτικά σχόλια για διάφορα πολιτικά γεγονότα της εποχής ²⁹⁵.

Πέρα όμως από τα έργα, πολλές είναι οι πληροφορίες που μπορούμε να αντλήσουμε από την αλληλογραφία που μας σώζεται από και προς την Ευανθία

---

²⁹² Βλ. Πούχγερ, Β. (επιμ.), 2003.

²⁹³ Βλ. Ριζάκη, Ε., 2007.

²⁹⁴ Βλ. Καμπουράκη, Α., 1875.

²⁹⁵ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Πούχγερ, Β. (επιμ.), 2003/ Ριζάκη, Ε., 2007.

Καΐρη, όπως τη συγκέντρωσε και μας την παραθέτει ο Δημήτριος Πολέμης ²⁹⁶. Συνολικά καταγράφονται 229 επιστολές με αποστολέα την Ευανθία μεταξύ των ετών 1814 - 1866, ενώ με παραλήπτη την Ευανθία μόνο 89 ανάμεσα στα έτη 1815 - 1866. Η Ευανθία από μικρή ηλικία διατηρούσε συχνή αλληλογραφία και η συνήθεια αυτή συνεχίστηκε μέχρι το τέλος της ζωής της. Η ίδια φρόντιζε να κρατά σημειώσεις ή να δημιουργεί κάποιο σχεδιάγραμμα πριν στείλει μια επιστολή. Το σίγουρο είναι ότι δεν σōζεται ολόκληρη η αλληλογραφία της.

Από τις επιστολές της Ευανθίας που έχουμε στην διάθεσή μας, περισσότερες από τις μισές είναι από ή προς τον αδερφό της, Θεόφιλο. Οι υπόλοιπες προέρχονται από το άμεσα συγγενικό και κοινωνικό της περιβάλλον. Συζητά κυρίως για θέματα της τότε επικαιρότητας, για προσωπικά και οικογενειακά ζητήματα, για νέα, για τον Αγώνα των Ελλήνων, καθώς και για θέματα εκπαίδευσης. Ξεχωρίζει η σχεδόν ερωτική της αλληλογραφία με τον Θεόφιλο, αυτή με τον Κοραή, μια επιστολή της προς τον Όθωνα για να απελευθερώσει τον αδερφό της και η συχνή αλληλογραφία που διατηρούσε με τον Σπυρίδωνα Γλαυκωπίδη, μαθητή του αδερφού της, ο οποίος της συμπαραστάθηκε μετά το θάνατό του. Μέσα από την αλληλογραφία της αναδεικνύεται ως μία γυναίκα μαχητική, με κοινωνική συνείδηση, με συμμετοχή στα δρώμενα, πατριωτική δράση, ορθή κρίση και καθαρή σκέψη. Αν και η Ευανθία έζησε σε μία εποχή που το σύνολο σχεδόν των γυναικών δεν είχε ούτε καν στοιχειώδεις γνώσεις γραφής και ανάγνωσης, εντούτοις με το έργο της άνοιξε νέους δρόμους για τις Ελληνίδες, δρόμους που ακολούθησαν και διεύρυναν οι επόμενες γενιές λόγιων γυναικών.

Σε γενικές γραμμές, η Ευανθία μέσα από τα έργα και τις επιστολές της η Ευανθία διακηρύσσει και υιοθετεί τις ιδέες του Διαφωτισμού. Όμως, δεν κάνει λόγο πουθενά για ανισότητα μεταξύ των δύο φύλων, εκτός από το ζήτημα της μόρφωσης. Δεν την ενοχλεί το γεγονός ότι οι γυναίκες της εποχής χρίζουν διαφορετικής αντιμετώπισης από τους άνδρες, προφανώς γιατί η ίδια δεν το βιώνει. Είχε την ελευθερία να επισκέπτεται συγγενικά σπίτια, να διατηρεί επαφές με φιλικά πρόσωπα, να παρευρίσκεται σε εκδηλώσεις και γενικότερα να έχει κάποια κοινωνική ζωή. Αλλά και όταν ξεσπά η Επανάσταση και νιώθει την αδυναμία του φύλου της να συμμετέχει ενεργά στον Αγώνα, εφευρίσκει τρόπο για να γίνει χρήσιμη, γράφοντας την

²⁹⁶ Βλ. Πολέμης, Δ., 1997 και 1999.

«Επιστολή Ελληνίδων τινών προς τας Φιλελληνίδας»²⁹⁷ και παράλληλα συλλέγει και τις υπογραφές άλλων γυναικών, ώστε να προσδώσει συλλογικό χαρακτήρα στο έργο της.

Η Ευανθία παρατηρεί μόνο ότι οι κοπέλες της εποχής υστερούν σε μόρφωση, γιατί αυτός είναι ο τομέας που την απασχολεί και βλέπει καθημερινά τα προβλήματα που προκαλεί η απαιδευσία. Η ίδια υπερασπίζει την εκπαίδευση γενικότερα, αλλά εστιάζει στην εκπαίδευση των κοριτσιών, από την οποία θεωρούσε ότι έπασχε η χώρα. Η Ευανθία προσπαθεί να συνεισφέρει σ' αυτό είτε παραδίδοντας στο σπίτι της μαθήματα σε κοπέλες είτε παροτρύνοντας τους αρμόδιους φορείς «να μη φροντίζουν στην Άνδρο μόνο για την αγωγή των αρρένων, αλλά και των νεανίδων», όπως χαρακτηριστικά γράφει σε μια από τις επιστολές της²⁹⁸.

Στον πρόλογο της μετάφρασής της «Συμβουλαί προς την θυγατέρα μου»²⁹⁹ προτρέπει τα κορίτσια στη μόρφωση. Στο ίδιο έργο δίνει συμβουλές στις κοπέλες για διάφορα θέματα της ζωής μέσω των ιστοριών που παραθέτει. Ο σκοπός αυτού του έργου της είναι η προβολή ηθικών προτύπων για τα νεαρά κορίτσια και γι' αυτό το λόγο επισυνάπτει και την επιστολή του Κοραή για «την τέχνη του βίου». Τέλος, το γεγονός ότι όλα τα έργα της Ευανθίας απευθύνονται στο γυναικείο φύλο, σχετίζεται άμεσα με την αντίληψή της για την ελλιπή μόρφωση των κοριτσιών και την επιθυμία της να προσφέρει.

3.4. Η ΙΔΙΑΖΟΥΣΑ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΜΟΥΤΖΑΝ- MARTINEΓΚΟΥ (1801-1832)

Η Ελισάβετ Μουτζάν – Μαρτινέγκου αποτελεί περίπτωση μοναδική. Δεν μπορεί να κατηγοριοποιηθεί όπως οι μέχρι τώρα γράφουσες που συναντήσαμε, ακριβώς γιατί κατάφερε να καλλιεργήσει το πνεύμα και τις ικανότητές της κόντρα σε όλους και σε όλα, και έτσι θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι σε μεγάλο βαθμό

---

²⁹⁷ Βλ. Α. Ν. η Συντάκτης, 1825.

²⁹⁸ Βλ. Πολέμης, Δ., 1997.

²⁹⁹ Βλ. Ε. Ν. η εξ Άνδρου, 1820.

αυτοδίδαχτη. Δεν ανήκει σε κάποια τάξη μορφωμένων, όπως ήταν οι Φαναριώτες, ούτε περιβάλλεται από λόγιους. Επίσης, δεν οφείλει τη μόρφωσή της στην καταγωγή της, αν και προερχόταν από αριστοκρατική οικογένεια.

Ωστόσο, γνωρίζοντας ότι το καθεστώς της ευρωπαϊκής κατοχής στα Επτάνησα διαμόρφωσε προνομιακές κοινωνικοπολιτικές και πνευματικές συνθήκες συγκριτικά με την υπόδουλη στους Τούρκους Ελλάδα, σχηματίσαμε αρχικά την εντύπωση ότι η θέση της γυναίκας ήταν αναλόγως βελτιωμένη και προσαρμοσμένη στα δυτικά πρότυπα της εποχής, με σκοπό την αναβάθμιση του ρόλου της μέσα στην οικογενειακή μονάδα. Η εντύπωση αυτή, με εξαίρεση το προοδευτικά αυξανόμενο ενδιαφέρον για την εκπαίδευση των κοριτσιών, διαψεύδεται στην πράξη, όπως μαρτυρούν τα ελάχιστα ίχνη γυναικείας παρουσίας στο βίο και την πολιτεία της επτανησιακής κοινωνίας. Ιδιαίτερα αισθητή είναι η απουσία γυναικών συγγραφέων στα επτανησιακά γράμματα, με μόνη εξαίρεση την αφοσιωμένη στα γραπτά της Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου. Μάλιστα η απουσία αυτή γίνεται περισσότερο έντονη, καθώς ο 19^{ος} αιώνας αποτέλεσε την ακμαιότερη περίοδο πνευματικής δημιουργίας των Ιόνιων νησιών³⁰⁰.

Όσο και αν η ασυνήθιστη προσήλωση της Μαρτινέγκου στα γράμματα αποτελεί μοναδικό φαινόμενο για το επτανησιακό περιβάλλον, όσο κι αν οι επιδόσεις της έμειναν απόλυτα αφανείς στους σύγχρονούς της, δεν φαίνεται να υπάρχει επαρκής αιτιολογία για την ισχνή γυναικεία λογοτεχνική παρουσία κατά τους μεταγενέστερους χρόνους. Η εξήγηση του φαινομένου πρέπει να βρίσκεται στην κοινωνική προκατάληψη, η οποία δεν παύει να ελέγχει, να θέτει φραγμούς και να υπερβάλλει. Απόλυτα ενδεικτικές για τον προβληματισμό της ανδροκρατούμενης κοινωνίας της εποχής είναι οι ιδέες για την παιδεία των γυναικών που υποστηρίζει το 1856 ο Κεφαλλονίτης κοινωνικός στοχαστής και ποιητής Ανδρέας Λασκαράτος στο βιβλίο του «Τα μυστήρια της Κεφαλονιάς ή σκέψεις απάνου στην οικογένεια στη θρησκία και στην πολιτική εις την Κεφαλονιά»³⁰¹. Ο Λασκαράτος κάνει μια σύντομη αναφορά στα παλιότερα ήθη της πατρίδας του «εις την οποία τα γράμματα στες γυναίκες εθεωρούντο σαν ένα πράγμα πολύ επικίνδυνο. Οι γονείς ενομίζανε πως μια

---

³⁰⁰ Μέντη, Δ., 1999-2000: 82.

³⁰¹ Βλ. Λασκαράτος, Α., 1925.

φορά που οι κόρες τους ήθελε μάθουνε γράμματα, ήθελε τα μεταχειρισθούμε για να γράφουμε γραμματάκια ερωτικά και να διαβάζουμε τες απόκρισες!», διαπιστώνοντας ότι προοδευτικά «η απόλυτη απαγόρευση των γραμμάτων έλειψε, και η αδιαφορία επήρε τον τόπον της εις τα πνεύματα των γονέων». Αποτέλεσμα αυτής της «επανάστασης» που συντελέστηκε φαίνεται να είναι το εξής: «Εκείνες των οποίων οι γονείς αδιαφορήσανε, εμάθανε λίγα γρεκικά, τα οποία τους χρησιμέβουνε στο σπήτι του αντρός τους, καθ' εορτή, να καπακίζουν κανένα εκκλησιαστικό βιβλίο. Οι άλλες οπού εσταθήκανε στα Δημόσια Σχολία, εμάθανε να διαβάζουνε μ' ευκολιά, όχι μόνο τα γρεκικά, αλλά και τα ιταλικά γράμματα, και τούτες δίδουνται στα Μυθιστορήματα». Όμως ακόμα και αυτό το δικαίωμα της παιδείας που εκχωρήθηκε στις γυναίκες μπορεί να αποβεί επικίνδυνο για τα χρηστά ήθη. Γιατί οι γυναίκες επιδίδονται στην ανάγνωση μυθιστορημάτων «βιβλία που είναι κούφια από κοινωνικές αρετές, και μόνο γεμάτα δεισιδαιμονικά διηγήματα, που ηλιθιόνουν το νου, και τες καταστένουν αξιογέλαστες εις τους άλλους, και σιχαντερές και επιζήμιες εις τους άνδρες τους». Προς αποφυγήν τέτοιων δυσάρεστων συνεπειών απαιτείται η ποδηγέτηση: «Η εξευγενισμένη Ευρώπη έχει συγγράμματα ανδρών και γυναικών τα οποία διδάσκουνε στες γυναίκες τα οικιακά χρέη. Εκείνα τα συγγράμματα πρέπει τότε πλέον να προμυθέβονται, εκείνα να σπουδάζουνε άντινα των Μυθιστορημάτων και του Περί Αμαρτολών Σωτηρίας, σ' εκείνα να μαθένουν την επιστήμη τους. Επειδή η μόνη επιστήμη, η μόνη σπουδή που τους είναι αφεύκτως χρειαζόμενη είναι το πώς να ήναι καλές συμβίες και καλές μητέρες». Αυτή η κοινωνική προκατάληψη φαίνεται ότι παρεμπόδισε καθοριστικά τη γυναικεία λογοτεχνική δραστηριότητα, δυσχεραίνοντος κάθε προσπάθεια τόσο για την εξωτερική όσο και για την ελεύθερη έκφραση των πνευματικών ανησυχιών του ασθενούς φύλου³⁰².

Η προτίμηση των Επτανησίων κυριών να μεταφράζουν γαλλικά και εν συνεχεία ιταλικά διηγήματα μας υπενθυμίζει το επίμαχο ζήτημα της μεγάλης διάδοσης των μυθιστορημάτων, τα οποία, σύμφωνα με τον Λασκαράτο, ήταν προσφιλή και συχνά επιβλαβή αναγνώσματα των γυναικών³⁰³.

---

³⁰² Μέντη, Δ., 1999-2000: 86-87.

³⁰³ Μέντη, Δ., 1999-2000: 91.

Η μικρή γυναικεία λογοτεχνική συμβολή που σημειώθηκε μέσα σε έναν αιώνα δημιουργικής πνοής της Επτανήσου, δεν αφήνει αμφιβολίες για τη μειονεκτική θέση του γυναικείου φύλου³⁰⁴.

Η Ελισάβετ Μουτζάν – Μαρτινέγκου θεωρείται από πολλούς η πρώτη Ελληνίδα πεζογράφος. Έζησε έγκλειστη στο σπίτι του πατέρα της μέχρι το γάμο της με τον Νικόλαο Μαρτινέγκο. Είναι γνωστή για την «Αυτοβιογραφία» της, την οποία εξέδωσε αργότερα ο γιός της. Τα έργα της στην ελληνική και ιταλική γλώσσα δεν είχαν την τύχη να εκδοθούν όσο η ίδια βρισκόταν στη ζωή. Πέθανε σε μικρή ηλικία, δεκαέξι ημέρες μετά την γέννηση του γιού της. Το έργο και η προσωπικότητά της δεν γνώρισαν ουσιαστική απήχηση μέχρι τον 20^ο αιώνα.

Η Μαρτινέγκου προέρχεται από την πλούσια, αριστοκρατική οικογένεια των Μουτζάν που ζούσε στην Ζάκυνθο. Η οικογένειά της ήταν γραμμένη από το 1663 στο Libro d'oro (Χρυσή Βίβλο) του νησιού³⁰⁵. Πατέρας της ήταν ο αυταρχικός Φραγκίσκος Μουτζάν, ο οποίος ασχολήθηκε με την πολιτική και κατείχε σημαντικά αξιώματα στην αγγλική διοίκηση. Επίσης, ταξίδευε συχνά στην Ιταλία. Γενικά, παρουσιάζεται ως άτομο μορφωμένο για την εποχή του, φιλομαθής, αλλά παρά ταύτα πολέμιος κάθε προοδευτικής ιδέας. Μητέρα της Ελισάβετ υπήρξε η Αγγελική Σιγούρου. Αυτή ανήκε στην οικογένεια των Σιγούρων που έπαιξε σημαντικό ρόλο στην πνευματική και πολιτική ιστορία του νησιού. Η Ελισάβετ είχε τρία αδέρφια. Μεγαλύτερος ήταν ο Νικόλαος, ο οποίος σπούδαζε νομικά στην Ιταλία και μετά την απόκτηση του πτυχίου του μετέβη στο Παρίσι για την άσκηση του επαγγέλματός του. Μικρότερη από την Ελισάβετ ήταν η Μαρία και τελευταίος ο Μαρίνος, ο οποίος πέθανε σε ηλικία οχτώ ετών. Στο σπίτι τους διέμενε και ο ανύμφευτος θείος της, αδερφός του πατέρα της, ο οποίος και διέφερε ελάχιστα απ' αυτόν ως προς τις πεποιθήσεις. Επίσης, μαζί τους βρισκόταν και η γιαγιά της Ελισάβετ, η οποία είχε αναλάβει τις δουλειές του σπιτιού³⁰⁶.

Η Ελισάβετ γεννήθηκε το 1801 και μεγάλωσε στην Ζάκυνθο της Αγγλοκρατίας. Δεν έφυγε ποτέ από το νησί της, παρόλο που επιθυμούσε «δια καώς»

---

³⁰⁴ Μέντη, Δ., 1999-2000: 92.

³⁰⁵ Πούχγερ, Β., 2003: 65.

³⁰⁶ Βλ. Πορφύρης, Κ., 1956.

να ταξιδέψει. Μάλιστα, η αριστοκρατική της καταγωγή δεν της επέτρεπε να εξέρχεται από το πατρικό της σπίτι, παρά μόνο μια - δυο φορές το χρόνο. Στις μεμονωμένες αυτές περιπτώσεις είτε πήγαινε νύχτα στην εκκλησία για να λάβει την Θεία Κοινωνία είτε περνούσε με την οικογένειά της μερικές μέρες στην εξοχή³⁰⁷. Βέβαια, μέσα σ' αυτό το περιβάλλον η νεαρή τότε Ελισάβετ ασφυκτιούσε. Προσπαθούσε απεγνωσμένα να βρει κάπου παρηγοριά και έναν τρόπο για να διοχετεύσει την ενέργειά της. Έτσι, στα δεκαέξι της χρόνια αρχίζει τη συγγραφή έργων.

Αλλά και στο ζήτημα του γάμου η Ελισάβετ ήταν αντίθετη, παρά τις παροτρύνσεις των συγγενών της. Ήταν, όμως, και δύσκολο να βρεθεί κατάλληλος γι' αυτήν σύζυγος, καθώς στην αριστοκρατία του νησιού επιτρεπόταν να νυμφεύεται μόνο ένα αρσενικό τέκνο της κάθε οικογένειας, ώστε να μην διασπάται η πατρική περιουσία. Η μεγάλη επιθυμία της ήταν να ζήσει σε μοναστήρι και αυτό όχι γιατί ήθελε να γίνει μοναχή, αλλά γιατί ήλπιζε ότι εκεί θα είναι ελεύθερη και θα μπορεί απερίσπαστη να ασχολείται με τα διαβάσματά της. Όμως, κανένας από τους συγγενείς της δεν συμφώνησε. Μάλιστα για το σκοπό αυτό, μια φορά επιχείρησε μάταια να δραπετεύσει από το σπίτι της, σχεδιάζοντας να περάσει στην Ιταλία και εκεί να πάει σε μοναστήρι³⁰⁸.

Αν και δεν ήθελε να παντρευτεί, τελικά συμβιβάστηκε και δέχτηκε να λάβει για σύζυγο τον Νικόλαο Μαρτινέγκο, τον οποίο μόνο από περιγραφές γνώριζε. Είχαν δεκαπέντε χρόνια διαφορά ηλικίας, αλλά φαίνεται ότι αυτό δεν την ενοχλούσε. Μαζί απέκτησαν ένα γιό, τον Ελισαβέτιο. Δεν πρόλαβε, όμως, να τον δει να μεγαλώνει, αφού η ίδια πέθανε στα τριανταένα χρόνια της ζωής της, μόλις δεκαέξι ημέρες μετά την γέννηση του παιδιού της³⁰⁹.

---

³⁰⁷ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Πορφύρης, Κ., 1956/ Πούχγερ, Β., 2003/ Ριζάκη, Ε., 2007.

³⁰⁸ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Πούχγερ, Β., 2003/ Πορφύρης, Κ., 1956/ Ριζάκη, Ε., 2007.

³⁰⁹ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Πορφύρης, Κ., 1956/ Πούχγερ, Β., 2003/ Ριζάκη, Ε., 2007.

Η Ελισάβετ μας πληροφορεί ότι έως το όγδοο έτος της ηλικίας της δεν είχε διδαχτεί ούτε γραφή, ούτε ανάγνωση ³¹⁰. Πρώτη προσφέρθηκε η μητέρα της να της μεταδώσει τα λίγα γράμματα που γνώριζε και η ίδια. Αργότερα, μια μέρα που βρίσκονταν στην εξοχή ο πατέρας της προθυμοποιήθηκε να της μάθει ιταλικά και συνέχισε να της παραδίδει μαθήματα όταν επέστρεψαν στο σπίτι τους ³¹¹. Παράλληλα, η οικογένειά της φρόντισε να της φέρει για δάσκαλο τον ιερέα Γεώργιο Τσουκαλά ³¹², με τον οποίο είχαν πνευματική συγγένεια. Αυτός της δίδαξε τα πρώτα της γράμματα, αλλά κυρίως της μετέδωσε την αγάπη για σπουδή. Έπειτα, αφού ο Τσουκαλός δεν είχε πλέον άλλα να της μάθει, άρχισε να της παραδίδει μαθήματα αφιλοκερδώς ο ιερομόναχος Θεοδόσιος Δημάδης ³¹³. Αυτός ήταν που της εμφύσησε τις νέες ιδέες του Διαφωτισμού, καθώς είχε σπουδάσει στο εξωτερικό και είχε γνωρίσει από κοντά τις διαφωτιστικές αντιλήψεις. Επίσης, ο Δημάδης, ως μέλος της Φιλικής Εταιρείας, είχε αναπτύξει έντονη επαναστατική δραστηριότητα. Προφανώς, λοιπόν, εξαιτίας των προοδευτικών του πεποιθήσεων, η οικογένεια των Μουτζάν δεν τον έβλεπε με καλό μάτι και δεν τον βοήθησε να επιστρέψει όταν εκδιώχθηκε από τη Ζάκυνθο ³¹⁴. Έτσι, μετά από τις διαμαρτυρίες της Ελισάβετ, οι οικείοι της αναγκάστηκαν να της βρουν άλλον δάσκαλο. Της έφεραν, λοιπόν, τον ηλικιωμένο ιεροδιάκονο Βασίλειο Ρομαντζά ³¹⁵, ο οποίος μάλιστα της έκανε καθημερινά μαθήματα. Αυτός ήταν άτομο ευρείας μόρφωσης με σπουδές στην Πάδοβα της Ιταλίας, αλλά φαίνεται ότι λόγω της προχωρημένης ηλικίας του δεν μπορούσε να προσεγγίσει τη νεαρή κοπέλα ³¹⁶.

---

³¹⁰ Βλ. Μαρτινέγκος, Ε., 1881.

³¹¹ Βλ. Μαρτινέγκος, Ε., 1881.

³¹² Βλ. Μαρτινέγκος, Ε., 1881.

³¹³ Βλ. Μαρτινέγκος, Ε., 1881.

³¹⁴ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Πορφύρης, Κ., 1956/ Μπουμπουλίδης, Φ. Κ., 1965.

³¹⁵ Βλ. Μαρτινέγκος, Ε., 1881.

³¹⁶ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Πορφύρης, Κ., 1956/ Μπουμπουλίδης, Φ. Κ., 1965.

Γενικά, οι δάσκαλοι της Ελισάβετ έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη ζωή της. Αυτό συνέβη πρωτίστως γιατί αυτοί αποτελούσαν τα μόνα άτομα -εκτός οικογενείας- με τα οποία μπορούσε να έρθει το κορίτσι σε επαφή, να πάρει πληροφορίες για τον έξω κόσμο και για την κατάσταση του Επαναστατικού Αγώνα της Ελλάδας. Έπειτα, μέσω αυτών μπορούσε να μορφωθεί, να μάθει γλώσσες, να διαβάσει βιβλία που της έδιναν. Το σημαντικότερο, όμως, είναι ότι μέσα από την δραστηριότητα που ανέπτυξαν, το λόγο και την διδασκαλία τους, τα άτομα αυτά επέδρασαν όσο τίποτε άλλο στην ψυχή της νεαρής Ελίζας και την διαμόρφωσαν ως συγγραφέα, αλλά κυρίως ως προσωπικότητα.

Η μόρφωση που διέθετε η Μαρτινέγκου ήταν δυσεύρετη στις γυναίκες της εποχής της. Η συντριπτική πλειοψηφία -ακόμα και οι αριστοκράτισσες της τάξης της- ήταν απαίδευτες ³¹⁷. Χάρη, λοιπόν, στους γονείς και στους δασκάλους της η Ελισάβετ έμαθε πολύ καλή ορθογραφία, αλλά και να χειρίζεται άριστα την ελληνική γλώσσα. Διδάχτηκε τα Ιταλικά, αλλά κατόρθωσε να τα τελειοποιήσει μόνη της. Είχε διαβάσει την Ηθική Φιλοσοφία, την Λογική, την Ρητορική, συγγράμματα για την τεχνική της τραγωδίας και ποίηση. Επίσης, είχε πάρει μαθήματα Γαλλικών, Λατινικών, Λογικής, Αριθμητικής και Γεωμετρίας, αλλά και της Οδύσσειας του Ομήρου και άλλους Έλληνες συγγραφείς ³¹⁸. Έτσι, αποδεικνύεται ότι, πάρα την βοήθεια που έλαβε, η μόρφωση που κατέκτησε η Ελισάβετ ήταν στο μεγαλύτερο μέρος της αυτοδίδακτη και οφείλεται στην προσωπική της δίψα για γνώση και μάθηση.

Η ευρεία μόρφωση που απέκτησε η Ελισάβετ γρήγορα απέδωσε καρπούς. Σε ηλικία δεκαέξι ετών άρχισε την συγγραφή, την οποία σταμάτησε λίγο πριν το γάμο της με τον Νικόλαο Μαρτινέγκο. Συνέθεσε έργα κυρίως θεατρικά στα Ελληνικά και στα Ιταλικά, καθώς και κάποιες μεταφράσεις ³¹⁹. Παρατηρείται, όμως, ένα πρόβλημα σχετικά με τον αριθμό των έργων της: στην «Αυτοβιογραφία» της υπάρχουν οι τίτλοι 20 έργων, όμως στο τέλος της «Αυτοβιογραφίας» ο Ελισαβέτιος παραθέτει κατάλογο με τα 24 έργα της μητέρας του, ενώ η ίδια δηλώνει μέσα στην «Αυτοβιογραφία» της ότι είχε συνθέσει 22. Σήμερα δεν έχουμε καταλήξει σε ασφαλές συμπέρασμα σχετικά

³¹⁷ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Πορφύρης, Κ., 1956/ Μπουμπουλίδης, Φ. Κ., 1965.

³¹⁸ Βλ. Μαρτινέγκος, Ε., 1881.

³¹⁹ Βλ. Πούχγερ, Β., 2003.

μ' αυτό το θέμα, ωστόσο παρακάτω παρατίθενται συγκεντρωτικά όλα τα έργα της Ελισάβετ που καταγράφονται στην βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε και ο αριθμός τους ξεπερνά κατά πολύ τις προηγούμενες αναφορές.

Ελληνικά έργα: 1) «Αι Θήβαι ελευθερωμένοι», 2) «Η τιμωρημένη απάτη», 3) «Ευρύμαχος», *δράμα*, 4) «Ευρύκλεια και Θεανώ», *δράμα*, 5) «Ροδόπη», *δράμα*, 6) «Η ουράνιος Δικαιοσύνη», *δράμα*, 7) «Ο καλός Πατήρ», *κωμωδία*, 8) «Η Μητρυιά», *κωμωδία*, 9) «Προμηθεύς Δεσμώτης του Αισχύλου», *μετάφραση σε πεζό*, 10) «Οδύσσεια Ομήρου», *μετάφραση σε πεζό*, 11) «Περί Οικονομίας», *πραγματεία*, 12) «Περί Ποιητικής», *πραγματεία*, 13) «Ωδή εις το πάθος του Χριστού», 14) «Φιλάργγυρος», *μετάφραση*, 15) «Αυτοβιογραφία».

Ιταλικά έργα: 1) «Numitore», *τραγωδία*, 2) «Bruto primo», *τραγωδία*, 3) «Enrico o L' Innocenza», *τραγωδία*, 4) «Laodice o la Prudenza», 5) «Il Tiranno punito», *τραγωδία*, 6) «La Teano o la giustizia Legale», *δράμα*, 7) «Licurgo o La Mansuetudine», *δράμα*, 8) «Gli effetti della Discordia», *τραγωδία*, 9) «L' Eccellenza della giustizia», *δράμα*, 10) «Il Rigore delle Leggi», *τραγωδία*, 11) «Il Buon Re», 12) «Libro di diverse composizioni poetiche», 13) «I Pastori», *κωμωδία*, 14) «Novelle morali», 15) «La Saggia madamigella», *κωμωδία*, 16) «Il buon procuratore», *κωμωδία*.

Πάντως, η Μαρτινέγκου βλέπει τη συγγραφή ως διέξοδο από τα δεινά της, αλλά και σαν μια επαφή με τον κόσμο. Όντας κλεισμένη στο σπίτι και αποκομμένη από τον κοινωνικό περίγυρο, το γράψιμο ήταν γι' αυτήν ένας τρόπος για να επικοινωνεί, αλλά ταυτόχρονα και για να διασκεδάζει. Ήταν ένα είδος λύτρωσης, στο οποίο επέλεξε να διοχετεύσει όλη την ενέργειά της. Μέσα από τα έργα της προβάλλεται η ηθικοποίηση και οι χριστιανικές αρχές, ωστόσο δεν διστάζει να ασχοληθεί με είδη μη ενδεδειγμένα κατά πολλούς για τις κοπέλες της εποχής, όπως η κωμωδία. Αν και αρχικά έγραφε χωρίς συγκεκριμένο σκοπό, στην πορεία στόχος της έγινε η ωφέλεια και η αφύπνιση των συνανθρώπων της και συνεπώς ο στόχος της ήταν διδακτικός.

Δυστυχώς, δεν ευτύχησε να δει κανένα από τα έργα της τυπωμένο. Το 1881 ο γιός της εξέδωσε λογοκριμένη την «Αυτοβιογραφία» της μαζί με κάποια δικά του ποιήματα. Όμως, το 1953 ο μεγαλύτερος όγκος του έργου της που έως τότε είχε

διατηρηθεί, καταστράφηκε στην σεισμόπυρκαγιά της Ζακύνθου³²⁰. Έτσι, χάθηκε για πάντα η ευκαιρία να γνωρίσουμε τα έργα αυτά και να διαμορφώσουμε μια σφαιρική εικόνα των δημιουργιών της. Ωστόσο, το 1965 δημοσιεύτηκε από τον Φαίδωνα Μπουμπουλίδη η μετάφραση του Φιλάργγυρου, η αλληλογραφία της και ορισμένα αποσπάσματα από μεταφράσεις της, τα οποία είχαν διασωθεί επειδή βρίσκονταν στο αρχείο του Μαρίνου Σιγούρου, συγγενή από την πλευρά της μητέρας της.

Η μετάφραση του Φιλάργγυρου³²¹ είναι το μοναδικό σωζόμενο δραματικό έργο της Μαρτινέγκου και χρονολογείται μεταξύ 1823/1824³²². Πρόκειται για μια κωμωδία σε 3 πράξεις που τοποθετείται στη Ζάκυνθο. Βασίζεται στο μολιερικό πρότυπο του «Φιλάργγυρου» (1668) ή της ελληνικής του μετάφρασης από τον Κωνσταντίνο Οικονόμου (1816). Ουσιαστικά, όμως, το έργο της Ελισάβετ δεν φαίνεται σαν μετάφραση, αλλά σαν ένα εντελώς δικό της δημιούργημα, αποκομμένο από το πρωτότυπο. Θα έλεγε κανείς ότι θυμίζει την σημερινή «μαύρη» κωμωδία, καθώς δεν εμπεριέχει και τόσα πολλά κωμικά περιστατικά, ούτε κλείνει με αίσιο τρόπο³²³. Η γλώσσα που χρησιμοποιεί είναι απλή, κοντά στον καθημερινό λόγο με κάποια λόγια στοιχεία και με εμφανές το ζακυνθινό ιδίωμα.

Η υπόθεση του δικού της «Φιλάργγυρου» έχει ως εξής: Ο Σέλημος, ο φιλάργυρος πατέρας, ενώ έχει στην κατοχή του πολλές λίρες, αφήνει την οικογένειά του να ζει στη φτώχεια. Αλλά ο πονηρός γιός του, Λέκαος, μαζί με τον φίλο του Νίζηθο, αποφασίζουν να του τις κλέψουν και να διαφύγουν στην Ιταλία. Το κατορθώνουν και τότε η δυστυχισμένη μητέρα του Λέκαου, Μέλουσα, κλείνεται σε μοναστήρι και ο πατέρας του θρηνεί για τις χαμένες λίρες και για την προίκα της γυναίκας του που πρέπει τώρα να την επιστρέψει.

Αντίθετα, ο «Φιλάργγυρος» του Μολιέρου (1668) είναι μια κωμωδία σε 5 πράξεις που περιγράφει την αριστοκρατία του Παρισιού και ολοκληρώνεται με αίσιο

---

³²⁰ Παναρέτου, Α., 2007: 298.

³²¹ Βλ. Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ε., 1965.

³²² Βλ. Πούχγερ, Β., 2003.

³²³ Βλ. Πούχγερ, Β., 2003.

τρόπο, δηλαδή το διπλό γάμο της κόρης και του γιού της οικογένειας ³²⁴. Από την άλλη, ο «Φιλάργυρος» ή «Εξηγταβελώνης» του Οικονόμου (1816) έχει και αυτός 5 πράξεις, αλλά αναφέρεται στο περιβάλλον της Σμύρνης, ενώ κλείνει και αυτός με το διπλό γάμο της κόρης και του γιού της οικογένειας ³²⁵.

Ο «Φιλάργυρος» της Μαρτινέγκου (1823/1824) ³²⁶, όμως, είναι τρίπρακτο έργο και εστιάζει στα λαϊκότερα στρώματα της Ζακύνθου, παρόλο που ο Σέλημος και η Μέλουσα είναι εύποροι. Έχει αίσιο τέλος μόνο για τη Μέλουσα που απαλλάσσεται από τα δεινά. Αν και δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ποιόν ακριβώς «Φιλάργυρο» είχε διαβάσει η Ελισάβετ, φαίνεται πάντως πιθανότερο να είχε μια ιταλική μετάφραση του μολιερικού έργου.

Αλλά η ιστορική αξία του «Φιλάργυρου» της Μαρτινέγκου είναι σημαντική, καταρχήν, γιατί οι προοδευτικές απόψεις που περιέχει υποδεικνύουν πόσο οι φιλελεύθερες ιδέες του Διαφωτισμού και του Ρομαντισμού ήταν διάχυτες στην ατμόσφαιρα του ελληνικού 19^{ου} αιώνα, αφού κατάφεραν να εισχωρήσουν όχι μόνο στα γραπτά των κυριοτέρων εκπροσώπων τους, αλλά και στα κείμενα ελάσσονων συγγραφέων, όπως η περίπτωση της Μαρτινέγκου. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, το έργο έχει ενδιαφέρον ως δείγμα γυναικείας γραφής. Οι τολμηρές ιδέες του αποκαλύπτουν πόσο πιο έντονα βιώνεται η προοδευτική ιδεολογία του 18ου και 19^{ου} από μια γυναίκα συγγραφέα, η οποία εξαιτίας του φύλου της αισθάνεται την καταπίεση και την ανισότητα πολύ πιο έντονα από τους άνδρες συναδέλφους της ³²⁷.

Ειδικότερα για τη νεοελληνική θεατρική ιστοριογραφία ο «Φιλάργυρος» της Μαρτινέγκου είναι κείμενο σημαντικό, γιατί τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα δεν έχουμε παρά σπάνιες περιπτώσεις θεατρικών έργων που αποπειρώνται να περιγράψουν την αυτόχθονη καθημερινή πραγματικότητα – όπως εδώ ³²⁸. Εξάλλου, καθώς παραπαίει μεταξύ της κλασικότερης πεντάπρακτης κωμωδίας και του

---

³²⁴ Βλ. Μολιέρος, 2006.

³²⁵ Βλ. Οικονόμος, Κ., 1987.

³²⁶ Βλ. Μαρτινέγκος, Ε., 1881.

³²⁷ Μαυράκη, Τ., 1995: 61.

³²⁸ Μαυράκη, Τ., 1995: 61.

«σοβαρού δράματος» του Διαφωτισμού, ο «Φιλάργγυρος» απεικονίζει με παραστατικό τρόπο τους πειραματισμούς και τα διλήμματα της ελληνικής δραματουργικής πρακτικής, η οποία μέσα στο πλαίσιο των γενικότερων ευρωπαϊκών τάσεων αναζητά φόρμες κατάλληλες για το είδος θεάτρου που θα σταθεί ικανό να ερευνήσει το οικείο περιβάλλον. Έτσι, η αδυναμία του «Φιλάργγυρου» να συμπορευτεί απόλυτα με τους κανόνες του κλασικισμού ή του Διαφωτισμού δεν είναι άσχετη με τη μεταβατική εποχή στην οποία γράφεται, όπου τα παλιά θεατρικά σχήματα αμφισβητούνται και τα νέα ελέγχονται. Παράλληλα όμως, τα αυτοβιογραφικά στοιχεία που περιέχει, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η έλλειψη δραματουργικής πειθαρχίας συνδέεται και με τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο η συγγραφέας χειρίζεται το γραπτό της. Η Μαρτινέγκου, και λόγω συγγραφικής απειρίας αλλά και μιας ευαίσθητης ιδιοσυγκρασίας, αφήνεται να παρασυρθεί από τα προσωπικά της συναισθήματα, γράφοντας περισσότερο για να εκτονώσει την πικρία που νιώθει παρά για να υπηρετήσει την τέχνη. Δεν αντιμετωπίζει δηλαδή το γράψιμο απλώς ως μία πνευματική άσκηση, αλλά κυρίως ως το καταφύγιο της ανήσυχης ψυχής της. Επόμενο είναι να την παρασέρνει ο αυθορμητισμός, δίνοντας στην υπόθεση της κωμωδίας της μια κατάληξη απρόσμενη, όχι μόνο για τη νεοκλασική κωμωδία, αλλά και για το φιλελεύθερο αστικό δράμα του Διαφωτισμού. Ο αναγνώστης, ο οποίος σήμερα γνωρίζει από το ημερολόγιό της τους προβληματισμούς και τα συναισθήματα που την διακατείχαν, εύκολα αντιλαμβάνεται πως η Ελισάβετ, πέρα από κάθε πιθανοφανή εκδοχή, χαρίζει στα πρόσωπα του έργου της τη ζωή που η ίδια ήθελε να ζήσει. Απ' αυτήν την άποψη το έργο, συνειδητά ή όχι, προσεγγίζει τη θεωρία του Ρομαντισμού, σύμφωνα με την οποίαν ένα έργο τέχνης δεν κρίνεται από το βαθμό που έχουν τηρηθεί οι τεχνικοί κανόνες, αλλά από την ικανότητα του καλλιτέχνη να μεταδίδει γνήσια συναισθήματα. Και ο «Φιλάργγυρος» της Μαρτινέγκου μπορεί να στερείται μιας αυστηρής κανονιστικής τεχνικής αλλά κερδίζει σε πηγαίο αίσθημα, στοιχείο διπλά πολύτιμο για την ιστορία του θεάτρου, δεδομένου ότι την εποχή αυτή δεν έχουμε παρόμοια περίπτωση θεατρικού έργου όπου ο προσωπικός παράγοντας να υπερσκελίζει σε τέτοιο βαθμό κανόνες και τεχνικές³²⁹.

Φαίνεται ότι η Μαρτινέγκου όταν το 1823 αποφασίζει να γράψει τον «Φιλάργγυρο», γνωρίζει τόσο την ομώνυμη κωμωδία του Μολιέρου, «L' Avare», όσο

³²⁹ Μαυράκη, Τ., 1995: 61-62.

και την ελληνική διασκευή του Κωνσταντίνου Οικονόμου, «Εξηνταβελόνης», αν κρίνουμε από το κοινό θεματικό μοτίβο της κλεμμένης κασέλας. Από κει και πέρα, ο Ζακυνθινός «Φιλάργγυρος» έχει στοιχεία που τον διαφοροποιούν αισθητά τόσο από το γαλλικό κείμενο του 1668 όσο και από την ελληνική διασκευή του 1816. ωστόσο, κάποιες σημαντικές αντιστοιχίες μεταξύ των δύο ελληνικών κειμένων μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε ότι ο Οικονόμος και η Μαρτινέγκου κινούνται στο ίδιο πνευματικό κλίμα, αυτό του Διαφωτισμού³³⁰.

Έξι χρόνια αργότερα στα Επτάνησα, η Μαρτινέγκου παρεκκλίνει και αυτή από τη μονοδιάστατη σκιαγράφιση του ελαττώματος της φιλαργυρίας, αποδίδοντας στον κεντρικό ήρωα Σέλημο χαρακτηριστικά παρόμοια με αυτά του Σμυρνιού Εξηνταβελόνη. Ο Σέλημος είναι καταπιεστικός σύζυγος, αυταρχικός δεσπότης και βέβαια «φωτοσβέστης». Αξιοσημείωτη είναι η ομοιότητα που παρουσιάζει ο μονόλογος της Μέλουσας, της γυναίκας του Σέλημου – στην Α1 σκηνή - με το μονόλογο της Ζωίτσας, της κόρης του Εξηνταβελόνη, όταν αυτή εκφράζει τους φόβους της για την κατάληξη του αδελφού της, εξαιτίας της απαιδευσίας που του έχει επιβάλει η φιλαργυρία του πατέρα τους³³¹.

Η Μαρτινέγκου είτε ακολουθεί τις πρωτοβουλίες του Οικονόμου στο σημείο αυτό, είτε αναπαράγει ένα κοινό προβληματισμό της εποχής για τη σημασία της διαπαιδαγώγησης στην ηθική διαμόρφωση του ανθρώπου. Παράλληλα εκμεταλλεύεται τη δυνατότητα που της δίνει το τοπικό χρώμα για να δημιουργήσει πιο οικείες και πιο άμεσες ανθρώπινες μορφές. Αν τα πρόσωπα του «Εξηνταβελόνη» είναι βγαλμένα από τη σμυρναϊκή κοινωνία, τα πρόσωπα του «Φιλάργγυρου» προέρχονται από τη Ζάκυνθο. Η συγγραφέας δεν χάνει ευκαιρία να μας θυμίσει ότι βρισκόμαστε στη Ζάκυνθο με τοπωνύμια του νησιού, λαϊκές εκφράσεις και ντόπιες συνήθειες. Η γλώσσα, διανθισμένη με πολλές ζακυνθινές λέξεις δεν παρουσιάζει τη δυσκολία άλλων ιδιωματικών επτανησιακών έργων, και εδώ διαφέρουν ο Οικονόμος από την Μαρτινέγκου. Ενώ ο Οικονόμος χρησιμοποιεί την ιδιωματική ομιλία «για να χαρακτηρίσει την απαιδευσία και τη βαρβαρότητα ενός προσώπου», επιτείνοντας με αυτό τον τρόπο το κωμικό στοιχείο, η Μαρτινέγκου φαίνεται να χρησιμοποιεί τη

---

³³⁰ Μαυράκη, Τ., 1995: 64.

³³¹ Μαυράκη, Τ., 1995: 65.

ζακυνθινή διάλεκτο, γιατί αυτή είναι η φυσική γλώσσα των ανθρώπων της πατρίδας της, τα ήθη των οποίων καταγράφει ³³².

Αυτός ο σοβαρός τόνος που διακρίνουμε στο επτανησιακό κείμενο είναι μια ακόμα διαφορά ανάμεσα στις συγκρινόμενες κωμωδίες. Διαπιστώνουμε ότι περισσότερο από τη διακωμώδηση του ελαττώματος της φιλαργυρίας, η Μαρτινέγκου ενδιαφέρεται να ζωντανέψει προβλήματα των οικογενειακών σχέσεων, να περιγράψει τη ζωή των καταπιεσμένων γυναικών και των παιδιών, τα οποία δεν αποκτούν την πρέπουσα αγωγή εξαιτίας της αμέλειας του πατέρα τους και γι' αυτό ενδεχομένως κινδυνεύουν να οδηγηθούν σε επιλήψιμες πράξεις. Το έργο της, σε αντίθεση με τον «Εξηνταβελόνη», κλίνει περισσότερο προς το σοβαρό δράμα παρά προς την κωμωδία ³³³.

Η καινοτομία αυτή δεν είναι άσχετη με τις νέες θεωρίες για το θέατρο που αναδεικνύονται στο 18^ο αιώνα στην Ευρώπη στο πλαίσιο του Διαφωτισμού. Δεν είναι λίγοι εκείνοι που υποστήριζαν ότι η κωμωδία έπρεπε σιγά σιγά να αποκτήσει σοβαρότητα αντίστοιχη με αυτή της τραγωδίας, υιοθετώντας στοιχεία που άλλοτε ήταν απαγορευμένα για το είδος της, όπως η αισθηματικότητα και η συγκίνηση. Σε μια εποχή όπου η δογματική ερμηνεία του κόσμου καταρρέει και η επιστήμη αποπειράται να μελετήσει χωρίς προκατάληψη την εμπειρική πραγματικότητα, είναι φυσικό οι δραματικοί συγγραφείς να θέσουν ως άμεση προτεραιότητα της τέχνης τους την παρατήρηση και την περιγραφή του άμεσου ανθρώπινου περιβάλλοντος χωρίς να ενδιαφέρονται να κινηθούν αυστηρά στα στενά όρια της διάκρισης των δραματικών ειδών. Αυτές οι αναζητήσεις θα οδηγήσουν στην εισήγηση ενός νέου δραματικού είδους ανάμεσα στην τραγωδία και στην κωμωδία, το «σοβαρό είδος» (Ντενί Ντιντερό) ³³⁴.

Στον «Φιλάργυρο» του Μολιέρου, όπως και στον «Εξηνταβελόνη», υπάρχει το μοτίβο του παντρολογήματος του ηλικιωμένου φιλάργυρου με τη νεαρή κοπέλα. Το μοτίβο αυτό απουσιάζει από το «Φιλάργυρο» της Μαρτινέγκου. Ο ερωτευμένος

---

³³² Μαυράκη, Τ., 1995: 65-66.

³³³ Μαυράκη, Τ., 1995: 67.

³³⁴ Μαυράκη, Τ., 1995: 67.

γέρος και η προαγωγός, συνηθισμένοι τύποι της λατινικής και νεοκλασικής κωμωδίας, δεν υπάρχουν στον Φιλάργυρο της Μαρτινέγκου.

Η Μαρτινέγκου στιγματίζει την καταπίεση της γυναίκας από το δυνάστη σύζυγο και περιγράφει την άχαρη ζωή του σπιτιού με μια διάθεση απόδοσης δικαιοσύνης στα καταπιεσμένα μέλη της οικογένειας. Διερευνά με σοβαρότητα τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις του οικογενειάρχη και τολμά να αμφισβητήσει την εξουσία του, όπως και την υποχρέωση των υπόλοιπων μελών της οικογένειας να τον σέβονται, αν ο ίδιος δεν αξίζει το σεβασμό τους³³⁵. Σ' αυτά υπολανθάνει άρνηση να συμβιβαστεί με τη μοίρα της. Πράγματι, στο τέλος του έργου, φεύγει από το σπίτι και ζητά από το σύζυγο πίσω την περιουσία της. Ο φιλάργυρος τιμωρείται από το γιό του με τον ίδιο τρόπο.

Η σκληρότητα που δείχνουν σύζυγος και γιός υπερβαίνει τη σκληρότητα του φιλάργυρου, καινοτόμο στοιχείο, όσον αφορά την παράδοση της νεοκλασικής κωμωδίας. Συνήθως η αχρειότητα του κωμικού ήρωα συγκρίνεται με τη χρηστότητα του ήθους και τη μεγαλοψυχία των θυμάτων του³³⁶. Ο Οικονόμος ήταν ιδιαίτερα προσεκτικός σε αυτό το σημείο. Στον πρόλογο³³⁷ διαφωνεί με τον Μολιέρο, γιατί παρουσιάζει το γιό του φιλάργυρου περισσότερο αυθάδη απ' ότι απαιτούσε ο κανόνας της κοσμιότητας. Στην ελληνική μετάφραση «διορθώνεται» η παρέκκλιση αυτή του Γάλλου συγγραφέα από τους κανόνες της ευπρέπειας, και ο γιος του Εξηνταβελόνη, στο τέλος του έργου, ζητά από τον πατέρα του την ευχή του. Στην κωμωδία της Μαρτινέγκου, αντίθετα, η σύζυγος εγκαταλείπει τη συζυγική εστία και ο γιος κλέβει τον ίδιο του τον πατέρα χωρίς να τιμωρηθεί. Τα ιερά και απαραβίαστα δεσμά της οικογένειας καταλύονται και τα καταπιεσμένα μέλη της βρίσκουν την ελευθερία τους, χωρίς να επωμισθούν τις συνέπειες της ανόσιας πράξης τους. Ασφαλώς και το έργο της Μαρτινέγκου θα προκαλούσε τα ήθη της ζακυνθινής κοινωνίας, αν δεν παρέμενε κρυμμένο στο συρτάρι της³³⁸.

---

³³⁵ Μαυράκη, Τ., 1995: 69.

³³⁶ Μαυράκη, Τ., 1995: 69.

³³⁷ Βλ. Οικονόμος, Κ., 1987.

³³⁸ Μαυράκη, Τ., 1995: 69-70.

Αν και η Μαρτινέγκου παρουσιάζει με ρομαντική αφέλεια μια ιδεατή πραγματικότητα όπου το «παλαιό καθεστώς» έχει ηττηθεί, οφείλουμε να της αναγνωρίσουμε την ξεκάθαρη στάση της υπέρ των πτωχών, στοιχείο αρκετά σημαντικό αν σκεφτούμε το συντηρητικό πολιτικό κλίμα του σπιτιού της ³³⁹.

Εκτός, όμως, από τις άλλες εκδοχές του «Φιλάργγυρου», στη μετάφραση αυτή παρατηρούνται πολλές ομοιότητες με ένα άλλο έργο ζακυνθινού συγγραφέα. Πρόκειται για τον «Βασιλικό» του Αντώνιου Μάτεση ³⁴⁰ που δημιουργήθηκε λίγα χρόνια αργότερα (1829/1830) και είναι ζακυνθινό δράμα με παρόμοια οικογενειακά προβλήματα και αναφέρεται γύρω στο 1712. Σύμφωνα με την υπόθεσή του, ο αυταρχικός πατέρας Δαρείος Ρονκάλας, θέλει να κλείσει την κόρη του, Γαρουφαλιά, σε μοναστήρι, αλλά ο προοδευτικός γιός του εναντιώνεται και τελικά επιβάλλει την άποψή του στον πατέρα (αίσιο τέλος). Επιπλέον, ο Μάτεσης, όπως και η Μαρτινέγκου, χρησιμοποιεί στο έργο του γλώσσα καθημερινή, σε μια εποχή που η δημοτική δεν έχει πάρει ακόμα την αρμόζουσα θέση στη νεοελληνική γραμματεία. Αλλά η κυριότερη ομοιότητα που παρατηρείται μεταξύ του «Βασιλικού» και του «Φιλάργγυρου» της Ελισάβετ έγκειται στον σκοπό της συγγραφής. Φαίνεται, λοιπόν, ότι και οι δύο γράφουν για να αντιδράσουν και να σπάσουν τα παραδοσιακά στεγανά του τόπου και της εποχής τους.

Τα δυο έργα ομοιάζουν τόσο σε επίπεδο θεματολογίας και φιλελεύθερης ιδεολογίας όσο και σε επίπεδο δραματουργικής φόρμας. Θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε ότι ο Βασιλικός συνοψίζει και ολοκληρώνει προβληματισμούς που διαφαίνονται στο έργο της Μαρτινέγκου. Είναι πράγματι ενδιαφέρον ότι στοιχεία που διαφαίνονται στο έργο της Μαρτινέγκου, εμφανίζονται και στο έργο του Μάτεση, επτά χρόνια αργότερα. Η κριτική έχει επισημάνει τις φιλελεύθερες θέσεις που διατυπώνονται στο έργο και κατά καιρούς έχει αποπειραθεί να το συσχετίσει με τις εξελίξεις που παρατηρούνται στο ευρωπαϊκό θέατρο. Αν και στην πλειονότητα τους οι ερευνητές μελέτησαν τον «Βασιλικό» από τη σκοπιά του ρομαντικού δράματος, τα

---

³³⁹ Μαυράκη, Τ., 1995: 71.

³⁴⁰ Βλ. Μάτεσις, Α., 1999.

τελευταία χρόνια έχει διευκρινιστεί ότι τόσο ο φιλελευθερισμός όσο και η δραματουργική φόρμα του έχουν τις ρίζες του στην παράδοση του Διαφωτισμού³⁴¹.

Ο «Φιλάργγυρος» της Μαρτινέγκου και ο «Βασιλικός» του Μάτεση ενώ έχουν διαφορετική υπόθεση παρουσιάζουν εντυπωσιακή ομοιότητα όσον αφορά την οπτική με την οποία προσεγγίζουν τα προβλήματα μέσα στην οικογένεια, την κοινωνία και την πολιτεία.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η τόλμη της Μαρτινέγκου ξεπερνάει αυτή του Μάτεση: η Μαρτινέγκου δεν διστάζει να τοποθετήσει τη δράση του έργου της απερίφραστα στο σύγχρονό της κόσμο, ενώ ο Μάτεσης πριν από εκατό είκοσι χρόνια, στα 1712. Ωστόσο δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο «Βασιλικός» δονείται από τις ιδέες του καιρού του και ότι είναι δημιούργημα συγγραφικής ωριμότητας: παρουσιάζει απόλυτη πειθαρχία τόσο στη δραματουργική φόρμα όσο και στις θεματικές του επιλογές³⁴².

Αν και το γενικό πνεύμα του «Φιλάργγυρου» συμβαδίζει με τις θέσεις των διαφωτιστών, όμως η εξέλιξη της υπόθεσης γίνεται αρκετά τολμηρή για να είναι σύμφωνη με τα μηνύματα που επιδίωκαν να περάσουν οι αστοί διαφωτιστές διανοούμενοι. Ακόμα και οι ρομαντικοί συγγραφείς – στην περίπτωση που αποδώσουμε την τολμηρότητα του έργου της Μαρτινέγκου σε ρομαντική επιρροή – αν και υπερασπίστηκαν με πάθος το δικαίωμα της απόλυτης προσωπικής ελευθερίας, δεν παρουσίασαν παρόμοια τολμηρότητα στα έργα τους. Εξάλλου η αυστηρή προσκόλληση της Μαρτινέγκου στις χριστιανικές αρχές, όπως συνάγεται από τη μελέτη του ημερολογίου της, δε συμβαδίζει με τυχόν στράτευσή της στις πιο ακραίες πτέρυγες της ρομαντικής θεωρίας. Με λίγα λόγια, είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι ήταν εξαρχής στις προθέσεις της να γράψει ένα έργο με το οποίο θα έθετε σε αμφισβήτηση τους θεσμούς του γάμου και της οικογένειας για να υπερασπίσει τα δικαιώματα της απόλυτης προσωπικής ελευθερίας που πρέσβευαν οι ρομαντικοί. Απ' αυτή την άποψη η πένα της εικοσιτριάχρονης Ελισάβετ φαίνεται να μην είναι

---

³⁴¹ Μαυράκη, Τ., 1995: 71-72.

³⁴² Μαυράκη, Τ., 1995: 72-73.

πειθαρχημένη όσο του Μάτεση, προφανώς λόγω της απειρίας της να τιθασεύσει το υλικό της³⁴³.

Ο σημαντικότερος, όμως, λόγος για τον οποίο αξίζει να μελετήσουμε τη μετάφραση αυτή του «Φιλάργυρου», είναι γιατί μέσα σ' αυτήν θα εντοπίσουμε στοιχεία από τη ζωή της ίδιας. Ο φόβος της μητέρας και του γιού προς τον πατέρα που εμφανίζεται στον «Φιλάργυρο», καθώς και η υποτίμηση της μητέρας και γενικότερα των γυναικών του σπιτιού από τον πατέρα και το γιό είναι κάτι που επαληθεύεται και στην οικογένεια των Μουτζάν. Επιπλέον, στο παράπονο της Μέλουσας για το γιό της που δεν έλαβε μόρφωση, διακρίνεται ο προσωπικός καημός της Μαρτινέγκου, καθώς οι γονείς της δεν ενδιαφέρονταν και τόσο για τη μόρφωσή της. Ακόμη, η περιγραφή του Νίζηθου για την Ιταλία, ως τόπο γεμάτο ηδονές, ταυτίζεται με την πεποίθηση της Ελισάβετ πως ο πατέρας της πήγαινε στην Ιταλία για να ξεφαντώσει. Το γεγονός ότι οι γυναίκες του έργου δεν εμφανίζονται μπροστά σε ξένους, είναι ακόμα ένα δείγμα ομοιότητας του έργου με τη ζωή της γράφουσας, καθώς αυτό ίσχυε και στο σπίτι των Μουτζάν. Το τέλος του έργου θέλει την Μέλουσα να πηγαίνει σε μοναστήρι, γεγονός που αποτελούσε και τον μεγαλύτερο πόθο της Μαρτινέγκου, ενώ ο Λέκαος φεύγει στην Ιταλία, τόπο όπου στην πραγματικότητα βρισκόταν ο αδερφός της Ελισάβετ, Νικόλαος. Με βάση τις παραπάνω ομοιότητες μεταξύ του «Φιλάργυρου» της Ελισάβετ και του βίου της, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η ίδια η Μαρτινέγκου ταυτίζεται εν μέρει με την ηρωίδα του έργου, Μέλουσα³⁴⁴.

Ως προς την επιλογή του έργου, οφείλουμε καταρχήν να τονίζουμε ότι ο Μολιέρος (1622-1673) είναι αναπόσπαστο μέρος της κοραϊκής «μετακένωσης», όχι ως συγγραφέας των αυλικών comedie-ballets, αλλά ως διδάσκαλος και φιλόσοφος, κοινωνιολόγος και ψυχολόγος, όπως τον έβλεπαν οι εκπρόσωποι και «ιδεολόγοι» των Εγκυκλοπαιδιστών, και ο Βολταίρος και ο Ντιντερό ερμήνευαν τις «υψηλές» κωμωδίες του, κυρίως τον «Ταρτούφο» και το «Μισάνθρωπο», ενώ η κριτική για τις παρεκκλίνουσες δραματουργικές του δομές από το ιδανικό της κλασικίζουσας δραματουργίας που και αυτή ήταν γνωστή, δεν εμπόδισε την σχεδόν συστηματική μετάφραση των έργων του κατά τον 19^ο αιώνα, η οποία συνεχιζόταν παράλληλα με

---

³⁴³ Μαυράκη, Τ., 1995: 73-74.

³⁴⁴ Βλ. Πούχγερ, Β., 2003.

την «αντοχή» του Διαφωτισμού και τη λειτουργία των διαδικασιών της «μετακένωσης» ως πατριωτικής πράξης, συγχρόνως όμως και με τα κίνητρα της εκδοτικής επιτυχίας και (από το 1860 και πέρα) των αναγκών ρεπερτορίου των επαγγελματικών θιάσων. Ο 19^{ος} αιώνας συνολικά μετέφρασε γύρω στις 20 μολιερικές κωμωδίες όλων των κατηγοριών ³⁴⁵.

Ο Μολιέρος, όπως παντού στην Ευρώπη, εκλαμβάνεται αρχικά ως φιλόσοφος και εκπαιδευτής των ανθρώπων, ως στοχαστής κοινωνιολόγος και ως παρατηρητής ψυχολόγος, που διδάσκει με την κριτική του την ύπαρξη μιας καλύτερης κοινωνίας ³⁴⁶. Αποδεικνύεται ότι ήδη από το 18^ο αιώνα ήταν γνωστές, τουλάχιστον στους φαναριώτικους κύκλους, οι πιο βασικές κωμωδίες του Μολιέρου ³⁴⁷.

Όπως στην περίπτωση του Goldoni, έτσι και με τον Μολιέρο, οι πρώτες φάσεις της πρόσληψης οδηγούν στην ανάγνωση και διδασχία. Σ' αυτόν τον απόηχο των μολιερικών επιδράσεων σχετικά με την ηθική διδασχία πρέπει να συγκαταλεχθεί και ο «Φιλάργγυρος» της Ελισάβετ Μουτζάν – Μαρτινέγκου ³⁴⁸. Ενώ ο «Φιλάργγυρος» στην απόδοση του Οικονόμου (Βιέννη 1816) ανατυπώνεται τουλάχιστον τρεις φορές ακόμα ως το τέλος του αιώνα (Αθήνα 1871, Σμύρνη 1873, Αθήνα 1887), και συχνά προτιμάται ανάμεσα στις άλλες μεταφράσεις (ανώνυμου Σμύρνη 1835 ³⁴⁹, Αχιλλεύς Γεωργαντάς Αθήνα 1848 ³⁵⁰, Ισιδ. Σκυλίτσης Τεργέστη 1871 ³⁵¹, Δ. Κ. Κέρκυρα 1871) ³⁵².

---

³⁴⁵ Πούχγερ, Β., 1999: 51.

³⁴⁶ Πούχγερ, Β., 1999: 61.

³⁴⁷ Πούχγερ, Β., 1999: 39.

³⁴⁸ Πούχγερ, Β., 1999: 41.

³⁴⁹ Πρόκειται για το έργο «Ο Φιλάργγυρος» υπό ^{***}, Σμύρνη 1835.

³⁵⁰ Πρόκειται για το έργο «Ο Φιλάργγυρος», Αχιλλεύς Δ. Γεωργαντάς, Εν Αθήναις, 1848.

³⁵¹ Πρόκειται για το έργο «Μολιέρου άριστα έργα», Ισιδωρος Σκυλίτσης, Τεργέστη, 1871. Είναι ένας τόμος που περιέχει τρεις δικές του διασκευές: «Μισάνθρωπος», «Ταρτούφος» και «Φιλάργγυρος».

³⁵² Πούχγερ, Β., 1999: 42-43.

Εκτός όμως από τον «Φιλάργυρο», σώζεται και η «Αυτοβιογραφία» της Ελισάβετ Μαρτινέγκου ³⁵³, η οποία θεωρείται ένα από τα καλύτερα νεοελληνικά λησμονημένα κείμενα. Η γλώσσα που χρησιμοποιεί είναι απλή, με λόγια στοιχεία και επιρροές από την χριστιανική φρασεολογία. Είναι το τελευταίο έργο της Ελισάβετ, το οποίο ολοκληρώνεται στις 26 Ιουνίου 1831. Σ' αυτό περιγράφει τη ζωή της από τα παιδικά της χρόνια έως το γάμο της, ενώ δηλώνει την πρόθεσή της να γράψει άλλο ένα έργο όταν φτάσει σε μεγάλη ηλικία για την μετέπειτα ζωή της. Αυτό βέβαια δεν πραγματοποιήθηκε, αφού την πρόλαβε ο θάνατος. Έτσι, το μεγαλύτερο μέρος των πληροφοριών που διαθέτουμε σήμερα για την ίδια προέρχονται από το έργο αυτό.

Φαίνεται ότι στην «Αυτοβιογραφία» της η Ελισάβετ καταγράφει αληθινά περιστατικά της οικογένειας, του τόπου και της εποχής της. Μάλιστα, αναφέρει και τις δυσάρεστες αντιπαραθέσεις με τον πατέρα, το θείο και τον αδερφό της. Έτσι, μέσα στο έργο καταδεικνύονται με έμμεσο τρόπο οι συμπάθειες και αντιπάθειες της Ελισάβετ με όλα τα άτομα της οικογένειάς της ³⁵⁴.

Ωστόσο, γνωρίζουμε ότι ο γιός της, ο οποίος ήταν και αυτός που εξέδωσε το έργο, παρέλειψε ορισμένα αποσπάσματα της μητέρας του, τα οποία όπως λέει ενδιέφεραν μόνο τον ίδιο και τους στενότερους συγγενείς της οικογένειας Μουτζάν. Συνεπώς, δεν μπορούμε να έχουμε μια πλήρη εικόνα για τις δραστηριότητες και τις οικογενειακές σχέσεις που επικρατούσαν στο σπίτι της Ελισάβετ, αφού τα παραληφθέντα πιθανόν αναφέρονταν σε περιστατικά που έθιγαν την οικογένεια ή την ίδια ³⁵⁵.

Σήμερα, το έργο της θεωρείται το «μανιφέστο» μιας καταπιεσμένης κοπέλας που με το λόγο της αντιδρά και εξεγείρεται κατά της κυρίαρχης ιδεολογίας. Αυτό ισχύει γιατί η Ελισάβετ σ' αυτό φανερώνει τις αντιδραστικές, αλλά ταυτόχρονα τόσο προοδευτικές ιδέες της που καμία συνάφεια δεν έχουν με τον τόπο, το χρόνο και τις συνθήκες μέσα στις οποίες έζησε ³⁵⁶.

---

³⁵³ Βλ. Μαρτινέγκος, Ε., 1881.

³⁵⁴ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Πορφύρης, Κ., 1956/ Μπουμπουλίδης, Φ. Κ., 1965.

³⁵⁵ Ριζάκη, Ε., 2007: 167.

³⁵⁶ Βλ. Πούχγερ, Β., 1999 και 2003.

Η «Αυτοβιογραφία» της Μαρτινέγκου, πέρα από τη ζωή της ίδιας, μας διαφωτίζει για το βίο, τις συνήθειες και τις αντιλήψεις των ανθρώπων της τάξης, του τόπου και της εποχής κατά την οποία έζησε η γράφουσα. Η μεγαλύτερη αξία του, όμως, έγκειται στο γεγονός ότι εδώ καταγράφονται ξεκάθαρες ιδέες του γαλλικού Διαφωτισμού, χωρίς η συγγραφέας να έχει έρθει ποτέ σε άμεση επαφή με τις διαφωτιστικές τάσεις. Αναφέρεται, λοιπόν, και ξεσηκώνει με το λόγο της για τα δικαιώματα του ατόμου και κυρίως των γυναικών, το μίσος προς την τυραννία και την καταπίεση, την αγάπη για την μόρφωση, τον ορθολογισμό και την αγάπη προς το συνάνθρωπο. Όλα αυτά η Ελισάβετ τα θεωρεί φυσικά και αδιαπραγμάτευτα δικαιώματα για τον καθένα. Έτσι, το έργο αυτό την καθιστά πρόδρομο του 20^{ου} αιώνα, οπότε και επαληθεύονται οι ιδέες της³⁵⁷.

Το κείμενο παραδόθηκε κυρίως από την πολύ μεταγενέστερη, και αποσπασματική («λογοκριμένη») έκδοση του μοναδικού γιού της, και στις «θυγατρικές» κατοπινές αναδημοσιεύσεις της ως σήμερα. Στις εκδόσεις αυτές, ο ειδολογικός προσδιορισμός που επανέρχεται συχνότερα είναι «αυτοβιογραφία» (με περιεχόμενα: «την εκπαίδευσιν», «τα ψυχικά αισθήματα», «τα διανοητική έργα, τα οποία...συνέθεσε», «τον...χαρακτήρα» και άλλα διάφορα πράγματα αφορώντα «εις τον ιδιωτικόν...βίον» της Ε. Μουτσά(ν), που καταμερίζονται αλλού σε: «οικογενειακά τινάς περιστάσεις»: «τας πρωτίστας παιδικάς...εντυπώσεις»: «συμπαθείας και αντιπαθείας προς οικογενειακά τινά πρόσωπα») ³⁵⁸.

Το κείμενο έχει αναμφισβήτητες αφηγηματικές αρετές, και όχι μόνον αν το δούμε μέσα από τη στενή γραμματολογική («προδρομική» κτλ.) προοπτική της νεότερης ελληνικής αυτοβιογραφικής πεζογραφίας. Δεν είναι απλώς η πρώτη καθαρόαιμη ελληνική πεζογραφική αυτοβιογραφία με έντονα προβεβλημένα την εξομολογητική (όσο και αντιρρητική – απολογητική) και ειλικρινή εξιστόρηση της ανέλιξης μιας ατομικής συνείδησης, και μιας σειράς «πενθών της οικογένειας και χωρισμών»: είναι, όπως λίγο πρωτότερα ο «Διάλογος» του Σολωμού, και αργότερα τα «Απομνημονεύματα» του Μακρυγιάννη και ορισμένων άλλων αγωνιστών, ένα μη λογοτεχνικό γραφτό, το οποίο, όμως, σε πολλά μέρη του διαπνέεται από πραγματικό πάθος και ένταση. Το ξεχείλισμα της ευαισθησίας, ο θερμός προσωπικός τόνος, η

³⁵⁷ Οι πηγές συμφωνούν σ' αυτό, βλ. Πούχχερ, Β., 2003/ Ριζάκη, Ε., 2007.

³⁵⁸ Βαγενάς, Ν., Δάλλας, Γ., Στεργιόπουλος, Κ., (επιμ.) 1999: 232.

ξεκάθαρη διατύπωση της συγγραφικής φιλοδοξίας επιτρέπουν, από την άποψη αυτή, ακόμη και μια «ρομαντική» ανάγνωση του κειμένου, που καταρχήν δεν είναι εντελώς έξω από τα πράγματα ³⁵⁹.

Στο τέλος της «Αυτοβιογραφίας» ο γιός της συγγραφέως συντάξε πίνακα με τα δραματικά έργα αυτής και από 'κει συνεπάγεται ότι η Ελισάβετ έγραψε οκτώ ελληνικά και δεκατέσσερα ιταλικά δράματα. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι ο εν λόγω πίνακας δεν είναι πλήρης, τουλάχιστον αν κρίνουμε από την διασωθείσα κωμωδία «ο Φιλάργγυρος», η οποία δεν αναφέρεται στον πίνακα, αν και το έργο μαρτυρείται ρητά από την ίδια τη συγγραφέα μέσα στην «Αυτοβιογραφία» της ³⁶⁰.

Πολλές ήταν οι κρίσεις που διατυπώθηκαν για το συγκεκριμένο έργο, όλες ωστόσο αρκετά μεταγενέστερες. Ο Δημαράς ³⁶¹ γράφει: «Πλησιάζοντας [...] να γνωρίσουμε τις Ζακυνθινές μητέρες του Κάλβου και του Σολωμού, που βαθιά και οι δύο σημάδεψαν την ψυχή των παιδιών τους, η ανάμνηση της Ελισάβετ Μαρτινέγκου θα μας βοηθήσει να μπούμε στο κατάλληλο κλίμα [...]. Η αυτοβιογραφία της, που την έχει γράψει λίγο πριν πεθάνει, εκτός από τη μαρτυρία την οποία παρέχει, αποτελεί σπάνιας ποιότητας λογοτεχνικό κείμενο, ένα από τα πιο αγνά στολίσματα της νέας μας λογοτεχνίας.

Αφέλεια που συνδυάζεται άνετα με την αγάπη του υψηλού, του ωραίου, του πνευματικού, χαρακτηρίζει τις σελίδες αυτές: η ευαισθησία, η ευγένεια, η έφεση προς την παιδεία, είναι τα όρια μέσα στα οποία κινείται η ψυχή της αγνής αυτής γυναίκας. Ανάλογα απλή, καθαρή, γαλήνια είναι και η έκφρασή της [...].

Για το ίδιο έργο ο Πορφύρης ³⁶² αναφέρει: «[...] η *Αυτοβιογραφία* της Ελισάβετ είναι ένα από τα καλύτερα νεοελληνικά λησμονημένα κείμενα. Και η αξία του γίνεται μεγαλύτερη, όταν σκεφτούμε πως συγγραφέας της είναι μια αυτοδίδαχτη γυναίκα,

³⁵⁹ Βαγενάς, Ν., Δάλλας, Γ., Στεργιόπουλος, Κ., (επιμ.) 1999: 232-233.

³⁶⁰ Στην «Αυτοβιογραφία» η Ελισάβετ γράφει: «Ερχόμενος ο Σεπτέμβριος [1823] και τελειώνοντας η πολλή καύσης του καλοκαιρίου έδωσα πάλιν αρχήν εις τα συγγράμματα, όθεν εσύνθεσα...και τον «Φιλάργγυρον», κωμωδίαν». Βλ. Μπουμπουλίδης, Φ., 1959: 61.

³⁶¹ Δημαράς, Κ.Θ., ΙΛΝΕ: 217.

³⁶² Πορφύρης, Κ., 1956: 6, 19, 107.

εδώ κ' ενάμισυ αιώνα πάνου κάτω, που άνοιξε το δρόμο της νεοελληνικής γυναικείας πεζογραφίας».

Ο Μπουμπουλίδης ³⁶³ τονίζει ότι: «Πρόκειται πράγματι περί εξαιρετού γυναικείας μορφής των αρχών του ΙΘ' αιώνας, η οποία προικισμένη δια σπανίων ψυχικών και πνευματικών προσόντων και δι' ισχυράς καλλιτεχνικής διαθέσεως, επέτυχε – παρά την σκοτεινήν ατμόσφαιραν του οικογενειακού της περιβάλλοντος – να αντλήσει εξ αυτής το φως και να δώσει έργον, διακρινόμενον δια την ηταισθησίαν και την διανοητικότητα».

Ο Κιτρομηλίδης ³⁶⁴ επισημαίνει ότι: «[...] η πρώτη συνειδητή περίπτωση εξέγερσης ενάντια στις διάφορες μορφές καθυπόταξης και αποκλεισμού που επιβάλλονταν στις γυναίκες, στον ελληνικό πολιτιστικό χώρο. [...] Η Μουτζάν-Μαρτινέγκου θεωρείται ορθά ως πρόγονος της ελληνικής φεμινιστικής σκέψης. Σ' ένα έργο που είναι ίσως το σημαντικότερο αυτοβιογραφικό κείμενο του 19^{ου} αιώνα στην ελληνική γραμματεία, η Ε. Μ.-Μ. αποτύπωσε τη βίαια ψυχολογική εξέγερσή της [...]».

«[...] η αυτοβιογραφία της αποδείχθηκε πως ήταν μια γεμάτη δύναμη και διεισδυτικότητα αποτίμηση (α) της κοινωνικής καταπίεσης και ψυχολογικής βίας που προξενούσε η κατάσταση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία και (β) του τι θα μπορούσε και θα έπρεπε να είναι η κατάσταση αυτή [...]».

«Ο γεμάτος δύναμη πεζός λόγος είναι φορτισμένος με τη ρομαντική ευαισθησία που ξεχειλίζει κάτω από τη θέληση για προσωπική επιβεβαίωση και φωτισμό. Αλλά η αγωνία της Ελισάβετ για τη στέρηση της μόρφωσής της πήγαζε από μιαν ευγενική φιλοδοξία, που διαποτίζεται κατεξοχήν από τα ιδεώδη του Διαφωτισμού[...]».

«Φαίνεται πως η Μ.-Μ. είχε εναγκαλιστεί πολύ αναπόσπαστα τα ανθρωπιστικά ιδεώδη του Διαφωτισμού για ανθρώπινα δικαιώματα και ισότητα και πως δεν είχε καμιάν αμφιβολία για το ότι, μόλις θα βρισκόταν στην Ευρώπη, η στάση της θα δικαιωνόταν πλήρως».

³⁶³ Μπουμπουλίδης, Φ. Κ., 1965: ι'.

³⁶⁴ Κιτρομηλίδης, Π., 1983: 56,57,58,60.

Η Αποστολίδου ³⁶⁵ καταγράφει ότι: «Η *Αυτοβιογραφία* όμως έχει και ιστορική αξία. Αποτελεί ίσως τη μοναδική άμεση προσωπική μαρτυρία, και μάλιστα από τη γυναικεία οπτική γωνία, της σκέψης και της νοοτροπίας των λογίων της προεπαναστατικής περιόδου. Σ' αυτήν ανιχνεύουμε τις αξίες του διαφωτισμού: υπέρβαση των ανθρώπινων παθών με τη βοήθεια του ορθού λόγου, επιδίωξη της αρετής, υπεράσπιση των δικαιωμάτων του ατόμου και της εθνικής ελευθερίας, πίστη στη δύναμη της εκπαίδευσης και στη μέσω αυτής ωφέλεια της κοινωνίας, πρόσμειξη της λογοτεχνίας με τη φιλοσοφία και την επιστήμη, αγάπη για τη φύση.

Η Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου και η Ευανθία Καίρη είναι, αν εξαιρέσει κανείς ορισμένες γυναίκες-μέλη οικογενειών των Φαναριωτών ηγεμόνων στη Μολδοβλαχία, οι μόνες λόγιες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Η Μουτζάν είναι επιπλέον – λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών της ζωής της – πρόδρομος του αγώνα για την γυναικεία απελευθέρωση».

Επιπλέον, ο Αθανασόπουλος ³⁶⁶ αναφέρει ότι: «[...] Η Αυτοβιογραφία, λοιπόν, αποτελεί μνημείο του μίγματος αντίστασης αλλά και υπακοής της κόρης μιας ζακυνθινής οικογένειας στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Το μίγμα, ωστόσο, αυτό δεν παρουσιάζεται στις σωστές αναλογίες του, επειδή ο γιός της Ελισαβέτιος Μαρτινέγκος φρόντισε να αφαιρέσει μέρη εκείνα που προφανώς νόμιζε πως σπύλωναν την υπόληψη της οικογένειάς του».

Πέραν όμως των σωζόμενων έργων, η Ελισάβετ Μουτζάν στην «Αυτοβιογραφία» της αναφέρει ότι καταγίνεται και με την ποίηση, συνθέτοντας ωδές «επάνω εις ηθικές υποθέσεις», για την αξία όμως αυτών φαίνεται ότι αμφέβαλλε. «Εγώ – γράφει ρητώς – δεν ψηφώ δια τίποτες όσους στίχους και αν έχω γραμμένους, διατί θέλω πρώτον να κριθούν από κανένα όπου να έχει συνθεμένους στίχους και όπου να είναι αυτοί οι στίχοι του τυπωμένοι και επαινεμένοι απ' όλους». Οπωσδήποτε τα εν λόγω ποιήματα ανάγονται στα παλαιότερα έργα της συγγραφέως, της περιόδου 1822-1823 ³⁶⁷. Από τον κατάλογο των έργων της που συνέταξε ο γιός

³⁶⁵ Αποστολίδου, Ν., 1987: 288.

³⁶⁶ Αθανασόπουλος, Β., 1997: 19-20.

³⁶⁷ Μπουμπουλίδης, Φ., 1959: 59.

της το 1881, προκύπτει ότι η Ελισάβετ είχε γράψει: α) «Ωδήν εις το πάθος του Χριστού» και β) «Libro di diverse composizioni poetiche».

Στο αρχείο Σιγούρου βρέθηκε τετράδιο που περιλαμβάνει την παραπάνω «Ωδήν εις το πάθος του Ιησού Χριστού», της οποίας όμως προηγείται σύντομο ποίημα «Εις την Θεοτόκον». Για το λόγο αυτό αφιερώνει η Ελισάβετ την «Ωδήν» στην Παναγία. Στην «Ωδή» εξιστορούνται τα γεγονότα από την προδοσία του Ιούδα μέχρι τον ενταφιασμό του Κυρίου από τον Ιωσήφ, ενώ στον επίλογο παρέχονται συμβουλές προς τους ανθρώπους για ταπεινή και δίκαιη ζωή³⁶⁸. Τα ποιήματα αυτά δεν παρουσιάζουν βεβαίως λογοτεχνικό ενδιαφέρον. Είναι συνταγμένα σε γλώσσα ανάμεικτη, έχουν πολλά μετρικά σφάλματα (χασμωδίας, παρατονισμούς, υπερμέτρους στίχους κλπ.)³⁶⁹.

Πλην των καθαρών λογοτεχνικών έργων, η Ελισάβετ Μουτζάν καταπιανόταν και με την συγγραφή δοκιμίων, όπως άλλωστε αναφέρει στην «Αυτοβιογραφία» της. Μεταξύ αυτών είναι και η «Περί οικονομίας» μελέτη, η οποία ολοκληρώθηκε μέσα σε διάστημα τριών μηνών: «Εγώ – γράφει η συγγραφέας- δεν είχα αναγνώσει ποτέ μου κανένα σύγγραμμα περί οικονομίας: ο τρόπος με τον οποίον είναι γραμμένη είναι εφεύρεσις ιδική μου, και μιαν φοράν όπου μήτε ανέγνωσα, μήτε είχαν καμμίαν ιδεάν περί μιας τοιαύτης επιστήμης, είναι το ίδιον ωσάν να ήθελε γράψω εγώ πρώτη περί αυτής»³⁷⁰.

Το έργο αυτό δεν διασώθηκε. Βρίσκεται όμως στο αρχείο Σιγούρου «Διάλογος, μεταξύ Ελισάβετ Μουτζά και μιας άλλης κόρης», ο οποίος αποτελεί προοίμιο κατά κάποιο τρόπο της όλης πραγματείας. Στο «Διάλογο» η συγγραφέας απολογείται «περί του επαναλαμβανομένου εγχειρήματος κατά των αντιρρήσεων Ζακυνθίας τινός κόρης», η οποία στην προκειμένη περίπτωση εκπροσωπεί τη δημόσια γνώμη των χρόνων της. Η Ελισάβετ αποσαφηνίζει τον σκοπό της πραγματείας: «...ζητώ να προξενήσω ωφέλειαν εις εκείνα τα όντα, όπου Αυτός [ο Θεός] έκαμε όμοια μετ’

³⁶⁸ Μπουμπουλίδης, Φ., 1959: 60.

³⁶⁹ Μπουμπουλίδης, Φ., 1959: 60.

³⁷⁰ Μπουμπουλίδης, Φ., 1959: 63.

εμένα και όπου Αυτός ευαρεστείται και χαίρεται να τα βλέπη θέλοντα και ζητώντα το κοινόν καλόν, την κοινήν ωφέλειαν...»³⁷¹.

Από τον «Διάλογο» αυτόν προσδιορίζεται ακριβέστερα ο χρόνος συγγραφής της «Περί οικονομίας πραγματείας» (1826), που συμπίπτει προς αυτά που αναφέρονται στην «Αυτοβιογραφία», ενώ παρέχεται εν συντομία η υπόθεση άλλου δραματικού έργου της Μουτζάν για τον νομοθέτη της Σπάρτης, Λυκούργο και καθορίζεται ο χρόνος συγγραφής αυτού (1822): «Δεν είσαι συ η ίδια, όπου εδώ κ(αι) τεσσάρους χρόνους εσύνθεσες ένα δράμα με το οποίον παρασταίνεις τον περιβόητον νομοθέτην της Σπάρτης κτυπημένον, τυφλωμένον από ένα τολμηρόν άνθρωπον, ο οποίος συνέλαβεν εναντίον του τόση υπέρμετρον// έχθησαν εξ αιτίας των νέων νόμων, όπου αυτός εδιάταξεν δια το καλόν της αγαπημένης πατρίδος του;...»³⁷².

Αλλά και πέραν των πληροφοριακών αυτών στοιχείων, ο «Διάλογος» προκαλεί ενδιαφέρον, γιατί αποκαλύπτει τις ιδέες και τον συναισθηματικόν κόσμον της συγγραφέως, η οποία περιγράφει την κοινωνική κατάσταση που επικρατεί στο νησί, τον περιορισμό των γυναικών και την ισχυρή αντίδραση των συντηρητικών στοιχείων κατά οποιουδήποτε νεωτερισμού ή προοδευτικής κίνησης³⁷³.

Τέλος, σημαντικό τμήμα των διασωθέντων αυτογράφων της Μουτζάν αποτελούν οι επιστολές της. Το σύνολο των γνωστών επιστολών της ανέρχεται σε είκοσι και απευθύνονται στον πατέρα της Φραγκίσκο, στον αδελφό της Νικόλαο και στην εξαδέλφη της Αγγελική Κυβετού-Κοργιαλενίου³⁷⁴. Από την αλληλογραφία της φαίνεται πως έγραφε συχνά στον πατέρα της και στον αδελφό της για να της στείλουν βιβλία που κυκλοφορούσαν στην Ευρώπη. Εξάλλου, ο πατέρας της ήταν συνδρομητής στις σημαντικότερες ιταλικές και γαλλικές εκδόσεις του καιρού του, τις οποίες η κόρη του μπορούσε να διαβάσει³⁷⁵. Το περιεχόμενο των επιστολών της Ελισάβετ είναι πολυτιμότεο για τις πληροφορίες που παρέχει για τα διάφορα φυσικά

---

³⁷¹ Μπουμπουλίδης, Φ., 1959: 64.

³⁷² Μπουμπουλίδης, Φ., 1959: 64.

³⁷³ Μπουμπουλίδης, Φ., 1959: 64.

³⁷⁴ Μπουμπουλίδης, Φ., 1959: 65.

³⁷⁵ Μαυράκη, Τ., 1995: 63.

φαινόμενα, ιστορικά γεγονότα ή οικογενειακά περιστατικά, αλλά και για τα πνευματικά ενδιαφέροντα και την γενικότερη ψυχική ιδιοσυστασία της συγγραφέως. Από την άποψη αυτή οι επιστολές, γραμμένες με ειλικρίνεια και γλαφυρότητα, αποτελούν το συμπλήρωμα της αυτοβιογραφίας της³⁷⁶.

Γενικά, μέσα από τα έργα της η Μαρτινέγκου καταγράφει την διάκριση και τον παραγκωνισμό του γυναικείου φύλου έναντι του ανδρικού σε όλους τους τομείς της ζωής και κυρίως όσον αφορά στις κοινωνικές συναναστροφές και την εκπαίδευση. Οι γυναίκες της εποχής και της τάξης της Ελισάβετ δεν είχαν τα ίδια δικαιώματα με τους άνδρες. Θεωρούνταν κατώτερες και όφειλαν να βρίσκονται πάντα κάτω από την εξουσία κάποιου άνδρα, είτε του πατέρα και του αδερφού είτε αργότερα του συζύγου τους. Στην «Αυτοβιογραφία» της χαρακτηριστικά αναφέρει: «το σπίτι μας είχε εκείνο το παλαιόν, βάρβαρον και αφύσικον και απάνθρωπο ήθος, όπου θέλει ταις γυναίκαις ξεχωρισμέναις από την ανθρώπινην εταιρίαν», όπως και: «ο αδελφός και ο θείος μου ή ολίγον ή τίποτε συνωμιλούσαν μαζί με εμάς ταις γυναίκες»³⁷⁷.

Αλλά η Ελισάβετ δεν μπορεί να δεχτεί αυτούς τους περιορισμούς. Υποφέρει από την κατάφορη αδικία που υπόκειται το γυναικείο φύλο και όταν μαθαίνει από τον δάσκαλό της για την έναρξη της Επανάστασης, γράφει: «Εγώ εις τα λόγια του, άκουσα το αίμα μου να ζεσταίνη, επιθύμησα από καρδιάς να ήθελε ημπορώ να ζωστώ άρματα, να τρέξω δια να δώσω βοήθειαν εις ανθρώπους... αλλά εκοίταξα τους τοίχους του σπιτιού όπου με εκρατούσαν κλεισμένην, εκοίταξα τα μακρά φορέματα της γυναικείας σκλαβιάς και ενθυμήθηκα πως είμαι γυναίκα»³⁷⁸. Αφού, λοιπόν, δεν διστάζει να δηλώσει ότι ήθελε να πολεμήσει, φαίνεται ότι επιθυμία της είναι η πλήρης ισότητα μεταξύ των δύο φύλων, κάτι που απέχει πολύ από την εποχή της.

Επιπλέον, μέσα από το έργο της Μαρτινέγκου διαφαίνεται ότι μοναδικός προορισμός για την γυναίκα της εποχής ήταν ο γάμος και η ανατροφή των παιδιών. Μάλιστα πολλά ήταν τα κορίτσια που έβλεπαν το γάμο ως μέσον για την ελευθερία και την ανεξάρτηση από την οικογένειά τους. Αυτό αποδεικνύεται και από τα λόγια της ίδιας: «Επαρηγορήθηκα με την ελπίδα, πως εις έναν δύο χρόνους ήθελε λάβω

---

³⁷⁶ Μπουμπουλίδης, Φ., 1959: 75.

³⁷⁷ Πορφύρης, Κ., 1956: 25, 80.

³⁷⁸ Πορφύρης, Κ., 1956: 54.

άνδρα και τοιούτης λογής ήθελε πάρω την ελευθερίαν μου»³⁷⁹. Στην πραγματικότητα, όμως, ο γάμος κάθε άλλο παρά ελευθερία και αυτονομία τους παρείχε, αφού και πάλι βρίσκονταν υπό την εξουσία του συζύγου τους.

Ωστόσο, η Ελισάβετ το συνειδητοποίησε γρήγορα αυτό, αφού στο έργο της γράφει: «εφοβόμουν μεγάλως μην είχε τύχη να πάρω κανέναν από εκείνους τους άνδρας όπου θέλουν να έχουν τη γυναίκα τους ωσάν σκλάβα, και να την νομίζουν δια κακήν, οπότεν αυτή ωσάν σκλάβα δεν θέλει να φέρεται»³⁸⁰. Καθώς, λοιπόν, επιζητούσε μια ουσιαστική αυτονομία, εξέφρασε την απέχθειά της στο ζήτημα του γάμου και παράλληλα την επιθυμία της να πάει σε μοναστήρι. Στην «Αυτοβιογραφία» της αναφέρει: «εις τούτον τον καιρόν η υπανδρεία άρχισε να μου ανοστιζη... αγροικούσα να λέγουν βάσανα και πάθη και όλα δια ταις υπανδρευμέναις» και στη συνέχεια: «έκαμνα ένα συμπερασμόν και έλεγον, όπου είναι ειρήνη είναι και ευτυχία, εις το μοναστήρι είναι ειρήνη, λοιπόν είναι και ευτυχία»³⁸¹.

Εκτός όμως από την καταπιεστική συμπεριφορά και τη στάση που υιοθετούσαν οι άνδρες προς το γυναικείο φύλο, μέσα από το έργο της Ελισάβετ βλέπουμε ότι και οι ίδιες οι γυναίκες είχαν «υποταχτεί» στον προδιαγεγραμμένο ρόλο τους. Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι μητέρες δεν επέτρεπαν στις κόρες τους να ασχολούνται με οτιδήποτε πέραν των παραδοσιακών γυναικείων δραστηριοτήτων. Η Ελισάβετ χαρακτηριστικά γράφει: «μια τέτοια σπουδή με ηνάγκασε να αφίνω το εργοχειρόν μου... τούτο εκακοφάνηκε της μητέρας μου και της μάμμης μου και άρχισαν να με εμποδίζουν»³⁸². Επιπλέον, μια μέρα άκουσε την μητέρα της να λέει για τα μαθήματα που η ίδια λάμβανε από το δάσκαλο: «και τι έρχεται; να της μάθει επιστήμεις;»³⁸³.

Βέβαια, αποδεικνύεται ότι και τα αρσενικά μέλη της οικογένειας Μουτζάν δεν έβλεπαν θετικά την γυναικεία εκπαίδευση και πίστευαν στις περιορισμένες

---

³⁷⁹ Πορφύρης, Κ., 1956: 28.

³⁸⁰ Πορφύρης, Κ., 1956: 79.

³⁸¹ Πορφύρης, Κ., 1956: 36-37.

³⁸² Πορφύρης, Κ., 1956: 29.

³⁸³ Πορφύρης, Κ., 1956: 35.

δυνατότητες της γυναικείας φύσης. Για τον πατέρα της η Ελισάβετ αναφέρει ότι είχε: «την παλαιάν, βάρβαρον γνώμην, η οποία θέλει να μη μαθαίνουν οι γυναίκες πολλά γράμματα»³⁸⁴, και μια φορά τον άκουσε να λέει γι' αυτήν «πως τα γράμματα της εσκοτίσαν τον νουν και την έκαναν να λησμονάει»³⁸⁵. Αντίστοιχα, για να δείξει το μένος του αδερφού της εναντίον των έργων της λέει: «και εσείς μαύρα μου συγγράμματα έχει κανέναν καιρόν ο αδελφός μου να σας ευγάλη και να σας δώση εις τους δούλους του να σας ξεσχίζουν και να μεταχειρίζονται τα μέλη σας εις τας χρείας του μαγειρίου»³⁸⁶. Παρά ταύτα, η ίδια η Ελισάβετ θεωρεί ότι η μόρφωση είναι το μεγαλύτερο αγαθό και αποτελεί αδιαμφισβήτητο και αδιαπραγμάτευτο δικαίωμα για τον καθένα, καθώς αναφέρει: «κανένα πράγμα δεν ημπορεί να ανταμείψη την ευεργεσία της μαθήσεως»³⁸⁷.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συμπερασματικά λοιπόν, η έρευνα αφορά τις περιπτώσεις γυναικών που άφησαν συγγραφικό ή μεταφραστικό έργο, το οποίο σώζεται μέχρι τις μέρες μας, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα στον μετέπειτα Ελλαδικό χώρο και σε γλώσσα Ελληνική. Ειδικότερα πρόκειται για την Αικατερίνη Ραστή, τη Ρωζάνη Σαμουρκάση, την Αικατερίνη Σούτζου-Βαλέτα, την Ραλλού Σούτζου-Μεϊντάν, τη Μητιώ Σακελλαρίου, τη Φωτεινή Σπάθη, την Ευανθία Καΐρη και την Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου.

Αν επιχειρήσουμε να συγκρίνουμε την συγγραφική και μεταφραστική παραγωγή των γυναικών στην Ελλάδα με την αντίστοιχη στην Ευρώπη, θα αντιληφθούμε ότι οι Ελληνίδες καθυστερούν χρονικά σε σχέση με τις Ευρωπαίες. Ωστόσο, τόσο οι Ευρωπαίες όσο και οι Ελληνίδες ξεκινούν με μεταφράσεις πριν

---

³⁸⁴ Πορφύρης, Κ., 1956: 27.

³⁸⁵ Πορφύρης, Κ., 1956: 30.

³⁸⁶ Πορφύρης, Κ., 1956: 81.

³⁸⁷ Πορφύρης, Κ., 1956: 38.

ριχτούν στην σύνθεση πρωτότυπων κειμένων. Επιπλέον, πρώτες οι γυναίκες της Ευρώπης ελκύονται από έργα ηθικο-διδακτικού περιεχομένου, σύμφωνα με τις διαφωτιστικές ιδέες, και από αυτές επηρεασμένες οι Ελληνίδες μεταφράζουν έργα ανάλογου χαρακτήρα. Αλλά οι Ελληνίδες, πέραν αυτού του είδους, γράφουν και έργα εθνικο-απελευθερωτικά -ένα είδος που δεν απασχολεί τις Ευρωπαίες -στην παρούσα τουλάχιστον περίοδο- αφού η Ελλάδα βρίσκεται υπό ξένη κατοχή και ως εκ τούτου οι «γράφουσες» Ελληνίδες αναγνωρίζουν την ανάγκη για αφύπνιση του Γένους.

Από την άλλη μεριά, αν επιχειρήσουμε να συγκρίνουμε την γυναικεία συγγραφική παραγωγή των αρχών του 19^{ου} αιώνα στον Ελλαδικό χώρο με την αντίστοιχη ανδρική, θα παρατηρήσουμε ότι οι άνδρες υπερτερούν τόσο σε συχνότητα όσο και σε αριθμό συγγραμμάτων. Αφήνουν, έτσι, τις ελάχιστες περιπτώσεις γυναικών που ασχολούνται με την συγγραφή να αποτελούν φωτεινές εξαιρέσεις σε ένα πεδίο αμιγώς ανδροκρατούμενο.

Ειδικότερα, οι γυναίκες που μας απασχολούν στο σύνολό τους, όπως διαπιστώθηκε, έχουν έρθει σε άμεση (μέσω ταξιδιών και λογίων) ή έμμεση επαφή (μέσω αναγνωσμάτων/ ξένων λογοτεχνικών έργων) με τις διαφωτιστικές ιδέες, τις οποίες και αναπαράγουν μέσα στα έργα τους. Σ' αυτό συμβάλλει και το περιβάλλον μέσα στο οποίο ανατρέφονται. Όλες τους, πλην της Μαρτινέγκου, ανήκουν σε κύκλους (Φαναριώτες, αστούς ή λόγιους) που έφεραν τις διαφωτιστικές ιδέες. Έτσι, διατυπώνουν θέσεις που έχουν να κάνουν με την ελευθερία του ατόμου, την ελευθερία της σκέψης και του λόγου. Περισσότερο όμως τις ενδιαφέρουν ιδέες που σχετίζονται με την εκπαίδευση των κοριτσιών, αλλά και τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας, όπως επισημαίνουν και στους προλόγους τους, ζητήματα τα οποία τις βρίσκουν όλες σύμφωνες και τα υποστηρίζουν θερμά. Στρέφουν το ενδιαφέρον τους στην παιδεία γιατί αυτή συμβάλλει στη διαμόρφωση ενός ηθικού και πεφωτισμένου προτύπου το οποίο ήθελαν να προβάλλουν μέσα από τα έργα τους. Όλες τους έχουν νιώσει την άνιση μεταχείριση του φύλου της και επιθυμούν περισσότερα δικαιώματα. Μόνο η Μυτιώ Σακελλαρίου δείχνει να μην έχει ζήσει τον παραγκωνισμό του φύλου της, ωστόσο και αυτή αντιλαμβάνεται την άμεση ανάγκη για μόρφωση των γυναικών. Κάποιες, όπως η Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, φύσει πιο προοδευτικές, προχωρούν ακόμη περισσότερο, διατυπώνοντας την έννοια της πλήρους ισότητας μεταξύ των δύο φύλων.

Ένας άλλος λόγος για τον οποίο αποφασίζουν να γράψουν οι γυναίκες εκείνη την εποχή είναι για να συμβάλλουν και αυτές με τον δικό τους τρόπο στην αναγέννηση του Έθνους. Ας μην ξεχνάμε ότι χρονικά βρισκόμαστε λίγο πριν ή κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Όλες τους, λοιπόν, είναι ευαισθητοποιημένες ως προς τα «πατριωτικά» θέματα και αναγνωρίζουν την ανάγκη για αφύπνιση και ξεσηκωμό, ζήτημα που θέτουν μέσα στα έργα τους είτε ξεκάθαρα, όπως η Καΐρη στο «Νικήρατο», είτε μέσω της καλλιέργειας και διάδοσης της παιδείας στα Ελληνόπουλα, ώστε «θωρακισμένα» να είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν τον εχθρό.

Η ανάγκη για ενασχόληση με τη συγγραφή ή τη μετάφραση προκύπτει από την ανάγκη έκφρασης αυτών των θέσεων, των ιδεών, αλλά κάποιες φορές και από την ανάγκη έκφρασης των συναισθημάτων τους, όπως στην Μαρτινέγκου που η συγγραφή λειτουργεί σαν λύτρωση από τα βάσανά της. Οι προοδευτικές, λοιπόν, διαφωτιστικές ιδέες εμφανώς ευθύνονται γι' αυτό. Η συγγραφή, όμως, είναι και κάτι άλλο γι' αυτές. Αποτελεί ίσως τη μοναδική τους ευκαιρία να επικοινωνήσουν με τον έξω κόσμο βγαίνοντας από το οικιακό περιβάλλον και περνώντας σ' αυτό που ονομάζουμε «δημόσια σφαίρα».

Αρχικά, ασχολούνται με έργα με σαφές εκπαιδευτικό-παιδαγωγικό περιεχόμενο. Σκοπός τους είναι η διδασχή. Από τα έργα αυτά απορρέουν ηθικά μηνύματα, τα οποία εκφράζονται είτε ευθέως με τη μορφή συμβουλών (όπως το «Παραινέσεις μητρός προς θυγατέρα», το «Συμβουλαί προς τη θυγατέρα μου» και το «Κλημεντίνα ή ότι αναγκαία η μάθησις προς τας γυναίκας») είτε εμμέσως από ιστορίες και ήρωες με ξεκάθαρα ωστόσο υπονοούμενα (όπως ο «Έραστος», ο «Φιλάργγυρος», η «Η πατρική Αγάπη ή Η ευγνώμων δούλη και Η πανούργος χήρα» και οι «Διάλογοι Φωκίωνος»). Αργότερα, καθώς προχωρούν τα χρόνια και η ανάγκη για απελευθέρωση εντείνεται, συναντάμε ένα άλλο είδος έργων, αυτών που έχουν περιεχόμενο πατριωτικό-εθνικοαπελευθερωτικό (όπως ο «Νικήρατος» και η «Επιστολή προς Φιλελληνίδες»). Αυτά σκοπό έχουν να συγκινήσουν, να υμνήσουν, να ξεσηκώσουν και στην πραγματικότητα βρίσκουν πολλούς αποδέκτες και χαίρουν μεγάλης αποδοχής.

Περισσότερο δε, καταπιάνονται με μεταφράσεις παρά με τη συγγραφή πρωτότυπων έργων. Αυτό ακολουθεί μια γενικότερη τάση της Ευρώπης για όλο και περισσότερη αναπαραγωγή παλαιών επιτυχημένων έργων, αλλά μπορεί να αποδοθεί

και στην απειρία των γυναικών αυτών, καθώς θα ήταν ιδιαίτερα ριψοκίνδυνο να τολμήσουν κάτι τέτοιο στην πρώτη τους απόπειρα για συγγραφή. Βλέπουμε άλλωστε ότι οι περισσότερες απ' αυτές άφησαν ένα και μοναδικό έργο. Η μοναδική που ρίχνεται στην πρωτότυπη συγγραφική δραστηριότητα δραματικού έργου είναι η Καΐρη, αφού όμως είχαν προηγηθεί κάμποσες μεταφράσεις, αλλά και η Μαρτινέγκου επιχειρεί την πρωτότυπη συγγραφική παραγωγή, με διαφορετικό ωστόσο είδος, αυτό του ημερολογίου, που δεν απαιτεί συγκεκριμένη τεχνική. Ωστόσο, η Μαρτινέγκου είχε καταπιαστεί προηγουμένως και με άλλα λογοτεχνικά είδη, τραγωδίες, κωμωδίες και μια πραγματεία, αφήνοντας μάλιστα μεγάλη σε αριθμό πρωτότυπη παραγωγή, η οποία δυστυχώς δεν εκδόθηκε ποτέ και δεν μας έχει σωθεί.

Αλλά οι γυναίκες αυτές, ακόμα και η Μαρτινέγκου, είχαν κάποιο πεπαιδευμένο ανδρικό μέλος της οικογένειας που τους παρείχε βοήθεια. Συνήθως πλάι τους ήταν κάποιος λόγιους συγγενής, πατέρας, αδερφός ή σύζυγος, με σημαντική θέση ή δράση. Σε πολλές περιπτώσεις, όπως στην περίπτωση της Καΐρη, της Αικατερίνης Σούτζου-Βαλέτα και της Σακελλαρίου, ο άνδρας αυτός είχε παράγει ο ίδιος συγγραφικό ή μεταφραστικό έργο. Έτσι, ήταν πολύ πιο εύκολο να τις φέρει σε επαφή και με κάποιο τυπογραφείο που θα αναλάμβανε την έκδοση του έργου. Ωστόσο, στην περίπτωση της Μαρτινέγκου, η βοήθεια που πήρε από τον πατέρα της ήταν ελάχιστη και ο ίδιος, αν και πεπαιδευμένος, μάλλον έδρασε ανασταλτικά, γιατί φαίνεται ότι ήταν αντίθετος με την υπερβολική ενασχόληση των γυναικών με τη μάθηση και υποτιμούσε κάθε ανάλογη κίνηση. Για τη Μαρτινέγκου αυτό που τη βοήθησε ήταν καταρχήν ότι ζούσε σε ένα σπίτι πολιτικό, αν και δεν της επιτρεπόταν να έρχεται σε επαφή με αγνώστους, και το οποίο διέθετε και βιβλιοθήκη. Λιγότερο βοήθησαν οι δάσκαλοι που κατά καιρούς της παρέδιδαν μαθήματα. Ως επί τω πλείστον, όμως για την καλλιέργειά της ευθύνεται το προσωπικό πάθος της για γνώση και φιλομάθεια.

Τέλος, τα έργα των γυναικών αυτών από ότι φαίνεται δεν ήταν ευρέως γνωστά στην εποχή τους και παρέμειναν στην αφάνεια μέχρι τα τελευταία χρόνια. Εξαιρέση αποτελούν τα έργα της Καΐρη και κυρίως η «Επιστολή προς Φιλελληνίδες» και ο «Νικήρατος» για τα οποία έχουμε μαρτυρίες ότι ήταν αρκετά διαδεδομένα ήδη στην εποχή τους μέσω της κριτικής που τους ασκήθηκε. Ωστόσο, γενικότερα δεν υπάρχουν πληροφορίες για τυχόν επανεκδόσεις που θα επιβεβαίωναν την δημοτικότητά τους. Λιγοστές αναφορές γίνονται για τις γυναίκες αυτές και το έργο τους σε κάποια περιοδικά της εποχής, αλλά και αυτά αφορούσαν πολύ περιορισμένο αναγνωστικό

κοινό. Τέλος, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι σε όλα αυτά τα έργα σήμερα, πέραν της λογοτεχνικής τους αξίας, εκτιμάται και η ιστορική.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

(1) Στιχουργήματα που στάλθηκαν προς δημοσίευση στον Λόγιο Ερμή από τον Μανουήλ Βερνάρδο για την Αικατερίνη Σούτζου

(*Ερμής ο Λόγιος*, 1819, σελ. 873-874)

Επιγράμματα ανωνύμου

*Ως εις νέαν Ασπασίαν σώφρονα και ευφραδή
δράμετε μαθητιώντες φιλοσόφων οπαδοί,
Μάθε, Σώκρατες αιώνος ευγλωττίαν παρ' αυτής,
παρ' αυτήν την σύζυγόν σου φέρε ο πολιτευτής.
Αι νεανίδες του γράφειν λάβετε υπογραμμών,
Η Αικατερίνη Σούτζη υμών έστε ηγεμών.
Μάθετε φιλοκαλίαν, γνώτε δε οι συγγραφείς
Πως ο γράφων κατορθούται και χαρίης και σαφής.
Πως εφύλαξε το ύφος εν αυταίς ταις συγγραφαίς
Ημισόλοικον, χαρίεν, γλαφυρόν τε και σαφές.
Την γαρ γλώσσαν των Ελλήνων ει και έπαθε δεινά
Ανοσον διαμαγεύει η της Θράκης Αθηνά...*

*

*Ο Γηραιός Ελληνισμός ει και λιμοκτονείται
ως ο Κίμων υπό θυγατρός ιδίως γαλουχείται.
Όθεν Ελλάς σε έστησεν ως πύργον λυχναψίας
Υπογραμμών της χάριτος πρωτότυπον κομψείας.
Και δι' ανθών η Θάλεια την κεφαλήν σου στέφει
οποσ' υπό τα ίχνη σου γη πατουμένη τρέφει.*

*

Όσα κηπεύεις ρόδα και κρίνα
 νεάνις Σούτζη Αικατερίνα
 τέρποντα φρένας ου μόνον ρίνα
 εις τον λειμώνα των νυν Γραικών
 δια σε στέφος έπλεξαν ποίον;
 Παρά τε ξένων και εντοπίων
 παρά γερόντων παρά νηπίων
 και νεανίδων και γυναικών.
 Ότι ως έμφρων καιρόν ου κλέπτεις
 όπου τας άλλας στερεί καθρέπτης
 και προς μαθήσεις νοός απέπτης
 κοσμείς τα ήθη, νούν εστιάς
 Ρυθμίζεις γλώσσης ύφος αγροίκον
 Πόθεν εν Θράκη κλάδος Φοινίκων;
 ει συ των Σούτζων ή των Μεδίκων;
 Αικατερίνη αποφυάς;

Ηρωελεγείον

Παρθενική Θρήισσαν. Αχαιΐδες άσατε κούραι
 την των Φωκίων είπ' αποφαινομένην·
 Μη ποτέ μιν δακέειν άλλοι κύνες Αμφιπολίται,
 Ην καθομηρίζειν άξιον υμνοθέταις.
 Και γαρ ευφραδέως ουδ' ευμελής Αικατερίνης
 ούνομα, ώσπερ έφη Βολταίρος το πάλοι.

(2) Μια ωδή της Ευανθίας Καΐρη προς τον [Μητροπολίτη] Εφέσου Διονύσιο τον Καλλιάρχη.

(Παναγιωτόπουλος, Β., 1963. *Ερανιστής*, τχ. 6, 235-237. Αθήνα: Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού)

Εις τον Σεβασμιώτατον άγιον ΕΦΕΣΟΥ

Κύριον ΔΙΟΝΥΣΙΟΝ Καλλιάρχην

Τον Σεβαστόν της ιεράς

Συνόδου Πρόεδρον.

Καλλιαρχών το Γένος

Λαμπρύνεις, Ιεράρχα!

ΕΦΕΣΟΥ Ποιμενάρχα!

Προστάτα των Μουσών.

Του Βύζαντος το Άστυ

Σε είδε γεννηθέντα,

Σε βλέπει ιδρυθέντα

Θρόνου εφ' υψηλού.

Πλήθος των ορθοδόξων

Χαίρει στη Προεδρεία,

Η Σύνοδος η Θεία

Φαιδρύνεται λαμπρώς.

Λάρισσα σε κηρύττει,

ΕΦΕΣΟΣ μεγαλώνει

Ψυχήν σου ιλαράν.

Αι Πιερίδες πάλιν

Από του Ελικώνος

Πλέκουσαι του*ς στεφάνους,

Άιδουσι μελωδώς· Ζήτω ο Καλλιάρχης

Ζήτω Μουσών Προστάτης! Ζήτω περιχαρώς!

Ε.Ν.

Εν τη Τυπογραφία της των Κυδωνιών Σχολής, παρά Κ. Τόμπρα Κυδωνιέως.

(3) Επιστολή της Ελένης Μαυροκορδάτου στο «Επιστολή προς Φιλελληνίδες»

(Ξηραδάκη, Κ., 1984. *Ευανθία Καΐρη (1799-1866): Η πρώτη Ελληνίδα της νεότερης Ελλάδας που διέδωσε τη μόρφωση*. Αθήνα: Κέδρος: 57-58)

Προς τον Εκδότην του «Φίλου του Νόμου»

Εις Ύδραν

Κύριε!

Εις τον 139 αρ. της εφημερίδος σου, ανέγνωσα με χαράν της ψυχής μου το απόσπασμα της επιστολής των Ελληνίδων προς τας φιλελληνίδας, τοιαύτα αισθήματα ευγνωμοσύνης έχουσα εγκεχαραγμένα, εις την καρδίαν μου επεθύμουν να μοι παρρησιασθή περίστασις να τ' αποδείξω και καλλίτερον παρ' αυτήν δεν ημπορώ βέβαια να ελπίσω. Λάβε λοιπόν Κύριε! Την καλωσύνην να υπογράψης ανθ' εμού και προσφέρης τας ευχαριστίας και τους επαίνους μου εις την πρωταίτιον του τοιούτου αξιέπαινου έργου δια του οποίου δεν ημπορούμεν ειμή να ελπίσωμεν καλά δια την φίλην Πατρίδα μας Ελλάδα.

Ναύπλιον τη 5 Αυγούστου 1825

Ερρώσο

Η Πατριώτις

Ελένη Μαυροκορδάτου

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενείς πηγές

- Καΐρη Ευανθία

Συμβουλαί προς την θυγατέρα μου. Σύγγραμμα Ι.Ν. Βουΐλλου, Μεταφρασθέν εκ του Γαλλικού υπό Ε. Ν. της εξ Άνδρου. αωκ'. Εν Κυδωνίαις. 1820. Εν τω Τυπογραφείω της των Κυδωνιών Σχολής, παρά Κωνσταντίνου Τόμπρα Κυδωνιέως.

Εις τον Σεβασμιώτατον άγιον Εφέσον Κύριον Διονύσιον Καλλιάρχην τον Σεβαστόν της ιεράς Συνόδου Πρόεδρον, υπό Ε. Ν., εν τη Τυπογραφία της των Κυδωνιών Σχολής, παρά Κωνσταντίνου Τόμπρα Κυδωνιέως (1819;). Μονόφυλλο. Ερανιστής 6 (1963), σ. 245.

Επιστολή Ελληνίδων τινών προς τας Φιλλεληνίδας. Συντεθείσα παρά τινος των σπουδαιότερων Ελληνίδων Ε. Ν.. Εκ της εν Ύδρα Ελληνικής Τυπογραφίας, 1825.

Μάρκου Αυρηλίου Εγκώμιον. Συγγραφέν μεν Γαλλιστί υπό Θωμά του Ρήτορος και μέλους της Γαλλικής Ακαδημίας. Μεταφρασθέν δε υπό της ***. Εν Ερμουπόλει. Εκ της Τυπογραφίας Κ. Δημίδου και Γ. Α. Μελιστάγους. 1835.

Νικήρατος. Δράμα εις τρεις πράξεις. Υπό Ελληνίδος τινός συντεθέν. Εν Ναυπλίω. Εκ της Τυπογραφίας της Διοικήσεως. 1826.

Πολέμης, Δ., 1997. *Αλληλογραφία Θεόφιλου Καΐρη, μέρος δεύτερον: Επιστολαί Ευανθίας Καΐρη*. Καΐρειος Βιβλιοθήκη, Άνδρος.

Πολέμης, Δ., 1999. *Αλληλογραφία Θεόφιλου Καΐρη, μέρος τέταρτον: Επιστολαί προς Ευανθίαν Καΐρη*. Καΐρειος Βιβλιοθήκη, Άνδρος.

- Μουτζάν - Μαρτινέγκου Ελισάβετ

Η Μήτηρ μου, Αυτοβιογραφία της κ. Ε. Μουτζάν - Μαρτινέγκου. Εκδομένη υπό του υιού αυτής Ελισαβέτιου Μαρτινέγκου μετά διαφόρων αυτού ποιήσεων. Εν Αθήναις, Εκ του τυπογραφείου Κορρίνης, 1881.

Ο Φιλάργυρος. Βιβλιοθήκη της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήνα, 1965 (γράφηκε 1823/24 από την Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου).

- Ραστή Αικατερίνη

Χαρτοπαίγιον γεωγραφικόν, Συγγραφέν μεν Γαλλιστί υπό Ε. Ζουϊ, Μεταφρασθέν δε εις την καθομιλουμένην των Γραικών γλώσσαν. Υπό Αικατερίνης Ραστή. Εν Βιέννη της Αουστρίας, τύποις Σνερερείοις, Λωις' 1816.

- Σακελλαρίου Μυτιώ

Η πατρική Αγάπη ή Η ευγνώμων δούλη. Και Η πανούργος χήρα. Κωμωδία του Κυρίου Κάρολου Γολδόνη. Εκ του Ιταλικού μεταφρασθείσα παρά Μητιούς Σακελλαρίου. Εν Βιέννη της Αουστρίας, κατά το τυπογραφείον Ιωάννου του Σνεϊρερ, 1818.

- Σαμουρκάση Ρωζάνη

Εραστος. Δράμα Ποιμενικόν εις δύο πράξεις, μεταφρασθέν εκ της Γερμανικής εις την καθομιλουμένην ημών απλήν διάλεκτον. Υπό Ρωζάνης Σαμουρκάση. Και προσφωνηθέν τω εξοχοτάτω και φιλοστοργοτάτω αυτής Πατρί, Κυρίω Δημητρίω Σαμουρκάση. Εν Ιασσίω, Εν τη Ελληνική Τυπογραφία, 1819.

- Σούτζου - Βαλέτα Αικατερίνη

Κλημεντίνα ή ότι αναγκαία η μάθησις προς τας γυναίκας. Σύγγραμμα μυθιστορηματικόν Γακωνίας Δυφουρίας, μεταφρασθέν εκ του Γαλλικού, Υπό της μακαρίτιδος Αικατερίνης Βαλέτα, το γένος Σούτσης. Εξεδόθη δε υπό

Άγγελου Αγγελίδου. *Εν Αθήναις, εκ της τυπογραφείας Α. Αγγελίδου, κατά την οδόν Ερμού παρά τη Καπνικαρέα, 1840.*

Διάλογοι Φωκίωνος, Ότι οικειότατον το ηθικόν προς το πολιτικόν, Υπό Μαβλή. Μεταφρασθέντες δε υπό της νεανίδος Αικατερίνης Σούτσης. Και Εκδοθέντες υπό Θεοδώρου Νέγρη. Εν Ιασσίω, 1819.

- Σούτζου - Μειντάν Ραλλού

Παραινέσεις μητρός προς θυγατέρα, Μεταφρασθείσα εκ των εκλαμπροτέρων Συγγραμμάτων της Κυρίας Δελαμπέρ. Παρά της εκλαμπροτάτης Δομνίτζας Ραλλούς Σούτζης. Εν Βενετία, τυπογραφείο Ν. Γλυκό, 1819.

- Σπάθη Φωτεινή

Ο φανατισμός ή ο προφήτης Μωάμεθ. Τραγωδία εις πέντε πράξεις του Βολταίρου. Μεταφρασθείσα εκ του Γαλλικού υπό Φ. Θ. Σπάθη. Εν Καρλοβασίσις Σάμου. Εκ της τυπογραφείας Ι. Σ. Ποθητού Λεκάτη, Ι. Μ. Γαρουφαλή και Γ. Α. Κλεάνθους. 1832.

Δευτερογενείς πηγές

Ελληνική βιβλιογραφία:

- Αβδελά, Ε. – Παπαγεωργίου, Γ., 1979. Πίσω από τις τζελουτζίες: η αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μαρτινέγκου. *Σκούπα*, τχ. 2, 21-32.
- Αγγέλου Α., 1975. *Η Εκπαίδευση*, Ι. Ε. Ε., τ. ΙΑ΄. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Αγγέλου Α., 1999. *Των Φώτων Β΄*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Αθανασόπουλος, Β. 1997. *Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Αυτοβιογραφία*. Εισαγωγή – Φιλολογική επιμέλεια. Αθήνα: Ωκεανίδα.
- Αθανασόπουλος, Β., 2002. Οι φωνές της ζωής της. *Περίπλους*, 18, 51, 43-57. Ζάκυνθος: Βίτσος.
- Αποστολίδου, Ν., 1987. Μουτζάν – Μαρτινέγκου Ελισάβετ. *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τομ. 6. Αθήνα.

- Αρβανιτάκης, Δ., 2005. Η Αυτοβιογραφία της Μαρτινέγκου: οι ρωγμές της σιωπής και οι πολλαπλές διαστάσεις του κόσμου. *Τα Ιστορικά*, τομ. 22, τχ. 43, 397-420. Αθήνα: Μέλισσα.
- Βαγενάς, Ν., Δάλλας, Γ., Στεργιόπουλος, Κ., (επιμ.) 1999. *Η παλαιότερη πεζογραφία μας, Από τις αρχές της εως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, 15^{ος} αιώνας – 1830*, τομ. Β'1. Αθήνα: Σοκόλη.
- Βακαλόπουλος, Α., 1975. Οι Φαναριώτες ως φορείς διοικητικής και πολιτικής εξουσίας, *Ι.Ε.Ε.*, τ. ΙΑ' (σελ. 117-123). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Βαλέτας, Γ., 1979. Η πνευματική Σάμος. *Σαμιακή επιθεώρηση*, τομ. 6, τχ. 22-23. Αθήνα: Αδελφότητα Σαμίων.
- Βαλέτας, Γ., 1979. Η πνευματική Σάμος. *Σαμιακή επιθεώρηση*, τομ. 6, τχ. 24. Αθήνα: Αδελφότητα Σαμίων.
- Βαρίκα Ε. – Σκλαβενίτη Κ. (επιμ.), 1981. *Η εξέγερση αρχίζει από παλιά: Σελίδες από τα πρώτα βήματα του Γυναικείου Κινήματος*. Αθήνα: Εκδοτική Ομάδα Γυναικών.
- Βαρίκα, Ε., 2007. *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Βασιλείου, Α., 1808. *Ιστορικόν Χαρτοπαίγνιον*. Βιέννη: Τυπογραφείο Γ. Βενδώτου
- Βελαστινλής, Ρ., 2006. *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*. Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών Βελεστίνου Ρήγα.
- Βελουδής, Γ., 1974. Η παρουσία του Salomon Gessner στη Λογοτεχνία του Ελληνικού Διαφωτισμού. *Εραμιστής*, τχ. 11, 18-40. Αθήνα: Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού.
- Βουτούρης, Π. και Γεωργής, Γ., 2005. *Ο ελληνισμός στον 19^ο αιώνα: Ιδεολογικές και Αισθητικές αναζητήσεις*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Βρανούσης Λ., 1975. *Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις*, Ι.Ε.Ε., τομ. ΙΑ'. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Βρετός, Α., 1857. *Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι Κατάλογος των από πτώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι Βασιλείας* (μέρος Β'). Αθήνα: Καραμπίνης & Βαφάς.

- Γιαννικόπουλος, Α.Β, 2001. *Η εκπαίδευση στην περίοδο της τουρκοκρατίας, Η ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Γιαννόπουλος, Π., 1929. *Οι Φαναριώται*. Αθήνα: Ελλ. Ταχυδρόμου.
- Δαλακούρα, Ι. Κ., 2004. *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας (19^{ος} αι -1922). Κοινωνικοποίηση στα πλαίσια της πατριαρχίας και του εθνικισμού*. Διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.
- Δαράκη Π., 1995. *Το όραμα της ισοτιμίας της γυναίκας*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Δεληγιάννη, Β. και Ζιώγου, Σ., 1994. *Εκπαίδευση και φύλο: Ιστορική Διάσταση και Σύγχρονος Προβληματισμός*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Δημαράς, Κ. Θ., 1983. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, τρίτη έκδοση, Αθήνα: Νεοελληνικά Μελετήματα.
- Δραγάτσης, Ι., 1930. *Το Φανάρι και οι Φαναριώτισσαι*. Αθήνα: Χ. Αρνάκη.
- Δρούλια, Λ., 2005. *Ο ελληνικός τύπος 1784 ως σήμερα: ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις, πρακτικά διεθνούς συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Ζέη, Ε., 2004. Η μετάφραση ως πολιτισμική συνάντηση. *Τα Ιστορικά*, τόμος 21, τεύχος 41, 498-502. Αθήνα: Μέλισσα.
- Ζιώγου – Καραστεργίου, Σ., 1986. *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν.
- Ιωαννίδου, Μ., 2001. «Γράφουσες» *Ελληνίδες τον 19^ο - αρχές του 20^{ου} αιώνα: η περίπτωση της Ευγενίας Ζωγράφου*. Θεσσαλονίκη.
- Ιωσηφίδης, Θ., 2003. *Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική, Επιστημονική Βιβλιοθήκη.
- Καλογεράς, Γ., 1993. Εκδόσεις και Ερμηνείες μιας Ζωής: Η Αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου. *Γράμμα*, τομ. 1, 63-71. Θεσσαλονίκη.
- Καμπουράκη, Α., 1875. *Η έξοδος του Μεσολογγίου, τραγωδία εις πέντε πράξεις*. Αθήνα: Τυπογραφείο Σ.Κ. Βλαστού.
- Κανελλόπουλος, Π., 1976. Άλλες πνευματικές τάσεις στη Γαλλία, ως τα μέσα του ΙΗ΄ αιώνα. Ο Βωβενάργκ. *Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*, τομ. V, 65-85. Αθήνα: Δ. Γιαλλέλης.

- Κάννερ, Ε., 2001. Λόγοι περί γυναικών στην Ελληνορθόδοξη εγγράμματη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1856-1908). *Τα Ιστορικά*, τομ. 18, τχ. 35, 299-334. Αθήνα: Μέλισσα.
- Καρανάσιος, Χ., 1999. Μαρτυρίες για τον Γεώργιο Σακελλάριο. *Εραμιστής*, τχ. 22, 118-135. Αθήνα: Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού.
- Κασίνης, Κ., 2006. Η μετάφραση ως καταλύτης της δημιουργίας εθνικής φιλολογίας. Στο Βουτουρής, Π. & Γεωργής, Γ. *Ο ελληνισμός στον 19^ο αιώνα: Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις* (σελ. 150-159). Αθήνα: Καστανιώτη.
- Κιτρομηλίδης, Μ. Π., 1996. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές Ιδέες*. Αθήνα: Μορφωτικό ίδρυμα εθνικής Τραπέζης.
- Κιτρομηλίδης, Π., 1984. Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα: προοπτικές από τον ελληνικό 19^ο αιώνα. Στο Τσαούσης, Δ. Γ. *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα* (σελ. 23-37). Αθήνα: Εστία.
- Κονδύλης, Π., 1987. *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός* (δίτομο). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κονδύλης, Π., 1988. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι Φιλοσοφικές ιδέες*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κονόρτας, Π., 1998. *Οθωμανικές Θεωρήσεις για το Οικονομικό Πατριαρχείο*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κούμας, Κ., 1820. *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τομ. 4^{ος}. Βιέννη: Τυπογραφία Ι. Σνέιρερ.
- Κούμας, Κ., 1966. *Οι Έλληνες. Διαφωτισμός - Επανάστασις*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία.
- Κυπριανός, Π., 2004. *Συγκριτική ιστορία της Ελληνικής εκπαίδευσης*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Κυριαζή, Ν., 1999. *Η κοινωνιολογική έρευνα, κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Λασκαράτος, Α., 1925. *Τα μυστήρια της Κεφαλονιάς*. Αθήνα: Κουμπούγιας.
- Μάγερ, Κ., 1957. *Ιστορία του ελληνικού τύπου 1790-1900*, Αθήνα: Δημοπούλου.
- Μάτεσις, Α., 1999. *Ο Βασιλικός*. Αθήνα: Εστία.
- Μαυράκη, Γ., 1995. Ο Φιλάργγυρος της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου: ένα γυναικείο θεατρικό έργο στο σταυροδρόμι του Διαφωτισμού και του Ρομαντισμού. *Μαντατοφόρος*, τχ. 39-40, 61-76. Ηράκλειο: Οϊωνός.
- Μολιέρος, 2006. *Ο Φιλάργγυρος*. (απόδοση: Μπελιές Ε.). Αθήνα: Ηριδανός.

- Μέντη, Δ., 1999. Η γυναικεία λογοτεχνική παρουσία στα Επτάνησα τον 19^ο αιώνα. *Θέματα Λογοτεχνίας*, τχ. 13, 82-99. Αθήνα: Γκοβότση.
- Μπακαλάκη, Α., 1989. Η αγωγή των κοριτσιών. *Τα Ιστορικά*, τομ. 6, τχ. 11, 439-443. Αθήνα: Μέλισσα.
- Μπακαλάκη, Α. – Ελεγκμίτου, Ε., 1987. *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*. Αθήνα: Ιστορικό αρχείο της ελληνικής νεολαίας.
- Μπονίδης, Κ., 2004. *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μπουμπουλίδης, Φ. Κ., 1965. *Ελισάβετ Μουντζάν – Μαρτινέγκου*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.
- Μπουμπουλίδης, Φ., 1959. *Νέαι έρευναι για τους Ζακυνθίους ποιητάς και πεζογράφους (Άγνωστοι πηγαί και ανέκδοτα κείμενα)*. Αθήνα.
- Ντελόπουλος, Κ., 1995. Φιλολογικά ψευδώνυμα. Μέθοδοι προσέγγισης και προβλήματα ανίχνευσης, ταύτισης και αποκατάστασης. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου αφιερωμένου στην μνήμη Κ. Θ. Δημαρά *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία* (σελ. 511-518). Αθήνα: Όμιλος μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού.
- Ντενίση, Σ., 1990. Για τις αρχές της πεζογραφίας μας. *Ο Πολίτης*, 109, 55-62. Αθήνα: Ελεφάντης.
- Ντενίση, Σ., 1994. Οι λόγιες Ελληνίδες στα χρόνια του ελληνικού Ρομαντισμού (1830-1880). *Διαβάζω*, τχ. 339, 9-17. Αθήνα: Γνώση.
- Ντενίση, Σ., 1995. *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων 1830-1880: εισαγωγική μελέτη και καταγραφή*. Αθήνα: Περίπλους.
- Ντενίση, Σ., 2002. Πόσο «αυτοβιογραφική» είναι η Αυτοβιογραφία της;. *Περίπλους*, τομ. 18, τχ. 51, 73-81. Ζάκυνθος: Βίτσος.
- Ντενίση, Σ., 2006. Ευανθία Καΐρη, Αντωνούσα Καμπουράκη, Μαρία Μηχανίδου: διαφορετικές εκφάνσεις του πατριωτικού ιδεώδους στο δραματουργικό έργο τριών πρώιμων γυναικών του 19^{ου} αιώνα. Στο Βουτουρής, Π. & Γεωργής, Γ. *Ο ελληνισμός στον 19^ο αιώνα: Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις* (σελ. 129-142). Αθήνα: Καστανιώτη.
- Ντενίση, Σ. (επιμ.), 2008. *Η γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900-1940), Πρακτικά ημερίδας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ξηραδάκη, Κ., 1971. *Γυναίκες στη Φιλική Εταιρεία, Φαναριώτισσες*. Αθήνα.

- Ξηραδάκη, Κ., 1984. *Ευανθία Καΐρη (1799-1866): Η πρώτη Ελληνίδα της νεότερης Ελλάδας που διέδωσε τη μόρφωση*. Αθήνα: Κέδρος.
- Ξηραδάκη, Κ., 1988. *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1830-1936), Πρωτοπόρες Ελληνίδες*, Αθήνα: Γλάρος.
- Ξηραδάκη, Κ., 1999. *Φαναριώτισσες. Η συμβολή τους στα Γράμματα, στις Τέχνες και στην Κοινωνική Πρόνοια*. Αθήνα: Φιλιππότη.
- Οικονόμος, Κ., 1987. *Ο Φιλάργγυρος του Μολιέρου*. Αθήνα: Ερμής.
- Παμπούκη, Ε., 1980. Διανοούμενες γυναίκες της προεπαναστατικής περιόδου. *Διαβάζω*, τομ. 36, τχ. 11, 38-42. Αθήνα: Γνώση.
- Παναγιωτόπουλος, Β., 1963. Μια ωδή της Ευανθίας Καΐρη προς τον [Μητροπολίτη] Εφέσου Διονύσιο τον Καλλιάρχη. *Ερασιστής*, τχ. 6, 235-237. Αθήνα: Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού.
- Παναρέτου, Α., 2007. «*Η παρηγοριά των επιστολών σου*», *Ευανθία Καΐρη-Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου: Αλληλογραφώντας όπως θα ήθελαν*. Αθήνα: Ωκεανίδα.
- Πασχάλη, Π. Δ., 1929. *Ευανθία Καΐρη (1799-1866)*. Αθήνα: Εστία.
- Πασχάλης, Δ., 1996. *Θεόφιλος Καΐρης*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Πάτσιου, Β., 2002. Αντανακλάσεις μιας απουσίας. *Περίπλους*, τομ. 18, τχ. 51, 69-72. Ζάκυνθος: Βίτσος.
- Πικραμένου, Δ. & Ζαμπράφτη, Ι. (επιμ.), 1971. *Ελληνική Βιβλιογραφία Δ. Γκίνη – Β. Μέξα (1800-1863): Πίνακες εκδοτών και τόπων εκδόσεως*. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών.
- Πολίτης, Α., 1999. Για τη γένεση της εθνικής συνείδησης, άλλη μια φορά Κοραΐς και Βολταίρος. *Ο Πολίτης*, τχ. 60, 47-50. Αθήνα: Ελεφάντης.
- Πολίτης, Α., 2002. Πρόλογοι και επίλογοι. *Νέα Εστία*, τομ. 151, τχ. 1742, 261-266. Αθήνα: Εστία.
- Πολίτης, Α., 2003. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (13^η ανατύπωση).
- Πολυκανδριώτη, Ρ., 2002. Η αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου. *Περίπλους*, τομ. 18, τχ. 51, 59-67. Ζάκυνθος: Βίτσος.
- Πορφύρης, Κ., 1956. *Ελισάβετ Μουτζάν - Μαρτινέγκου Αυτοβιογραφία*. Αθήνα: Διγενή.

- Πούχγερ, Β., 2000. Δραματουργικές και θεατρολογικές θεωρίες, *Ελληνικά*, τχ. 50. Θεσσαλονίκη: Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών.
- Πούχγερ, Β. (επιμ.), 2001. *Γυναικεία δραματουργία στα χρόνια της Επανάστασης*. Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου Α. Καρδαμίτσα.
- Πούχγερ, Β. (επιμ.), 2003. *Γυναίκες θεατρικοί συγγραφείς στα χρόνια της επανάστασης και το έργο τους*. Αθήνα: Θεατρική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κ. & Ε. Ουράνη.
- Πούχγερ, Β., 1995. Η πρόσληψη του Carlo Goldoni στην Ελλάδα. *Δραματουργικές Αναζητήσεις: Πέντε μελετήματα*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Πούχγερ, Β., 1999. *Η πρόσληψη της Γαλλικής Δραματουργίας στο Νεοελληνικό Θέατρο (17^{ος}-20^{ος} αιώνας)*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- Πρακτικά Συμποσίου, 2000. *Ευανθία Καΐρη: Διακόσια χρόνια από τη γέννησή της 1799-1999*. Άνδρος: Καΐρειος Βιβλιοθήκη.
- Πύλια, Μ., 2004. Στοιχεία και αναλύσεις για τις συμπεριφορές και τους ρόλους των Φαναριωτών. *Τα Ιστορικά*, τομ. 21, τχ. 41, 496-498. Αθήνα: Μέλισσα.
- Πυργιωτάκης, Ι., 1999. *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ραγκαβής, Α., 1838. *Πατρική συμβουλή προς τη θυγατέρα μου*. Αθήνα: Βασιλική Τυπογραφία.
- Ραγκαβής, Α., 1999. *Απομνημονεύματα* (τεύχη Α, Β, Γ, Δ). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Ριζάκη, Ε., 2007. *Οι γράφουσες Ελληνίδες, Σημειώσεις για τη γυναικεία λογιοσύνη του 19^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Σέρρας, Δ. (επιμ.), 1984. Βιβλιοπαρουσίαση: Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου «Αυτοβιογραφία». *Περίπλους*, τχ. 2, 113-114. Ζάκυνθος: Βίτσος.
- Σέρρας, Δ., 2002. Χρονολόγιο για την Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου. *Περίπλους*, τομ. 18, τχ. 51, 27-41. Ζάκυνθος: Βίτσος.
- Σπάθης, Δ., 1986. *Ο Διαφωτισμός και το Νεοελληνικό Θέατρο: Επτά μελέτες*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

- Σταματιάδης, Α., 1933. *Οι Δελφινόσημοι ήτοι περί του αρχαιότερου οικογενειακού κορμού της νήσου Σάμου από το έτος 1620 και εντεύθεν*. Αθήνα: Χρονικά.
- Σταματιάδης, Ν., 1899. *Σαμιακά*, τόμος Β'. Σάμος: Ηγεμονικό Τυπογραφείο.
- Ταμπάκη, Α., 2002. *Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις 18^{ος}-19^{ος} αιώνας*. Αθήνα: Ergo.
- Ταμπάκη, Α., 2002. Οι δραματουργικές αντιλήψεις στο έργο της Μαρτινέγκου. *Περίπλους*, τομ. 18, τχ. 51, 82-98. Ζάκυνθος: Βίτσος.
- Φουρναράκη, Ε., 1987. *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: ελληνικοί προβληματισμοί 1830-1910*. Αθήνα: Ιστορικό αρχείο της ελληνικής νεολαίας.
- Grawitz, M., 2006. *Μέθοδοι των κοινωνικών επιστημών*, μετάφραση Αστερίου Ε., τόμος Α και Β. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Locke, J., 1990. *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως*, μετάφραση Κιτρομηλίδης, Π. Αθήνα: Γνώση.
- Reble, A., 1990. *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, μετάφραση Χατζηστεφανίδης Θ., Χατζηστεφανίδου-Πολυζώη Σ., Αθήνα: Δ. Ν. Παπαδήμας.
- Rousseau, J.-J., 2002. *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, μετάφραση Σπανός Γ. Αθήνα: Πλέθρον.
- Vitti, M., 2003. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία:

- Clinton, K. «Femme et Philosophe: Enlightenment Origins of Feminism», *Eighteenth-Century Studies*, v. 8, no 3, Spring 1975, pp. 283-299.
- Danner, H., 1998. *Methoden geisteswissenschaftlicher Padagogik*. Munchen: Reinhardt.
- Daskalova, K., 1977. *Literacy and Reading in Nineteenth Century Bulgaria. The Donald W. Treadgold Papers in Russian, East European and Central Asian Studies*. Seattle: University of Washington Press.
- Kant, I., 1996. *The Metaphysics of Morals*. United Kingdom: University of Cambridge Press.
- Kant, I., 2001. *Lectures on Ethics*. USA: University of Cambridge Press.
- Kant, I., 2003. *Observations on the Feelings of the Beautiful and the Sublime*. USA: University of California Press.

- Kant, I., 2006. *Anthropology from a Pragmatic Point of View*. United Kingdom: University of Cambridge Press.
- Kant, I., 2012. *Groundwork of the Metaphysics of Morals*. USA: University of Cambridge Press.
- Kitromilides, P., 1983. «The Enlightenment and Womanhood: Cultural change and the Politics of Exclusion», *Journal of Modern Greek Studies*, v. 1, no 1, pp. 39-61.
- Niderst, A., 1987. Lambert Mme de, *Dictionnaire des Littératures de langue française*, v. 2, 1289-1290. Paris: Bordas.
- Offen, K., 2000. *European Feminisms 1700-1950*. Stanford: Stanford University Press.
- Poulos, M. 2008. *Arms and the Woman: Just Warriors and Greek Feminist Identity*. Columbia University Press.
- Simonton, D., 2006. *The Routledge History of Women in Europe since 1700*. Routledge.